

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

СТУДЕНТІВ ТА МАГІСТРАНТІВ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Випуск 10

Кам'янець-Подільський
2013

УДК 9/3
ББК 63.3 (0)
НЗ4

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: Серія КВ №14661-3632ПР від 01.12.2008 р.

Друкується згідно рішення вченої ради історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 11 від 3 жовтня 2013 р.)

Рецензенти:

В.Л. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і
філософії Подільського державного аграрно-технічного університету;

О.П. Григоренко, доктор історичних наук, професор Хмельницького
національного університету.

Редакційна колегія

С.А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(відповідальний редактор);

В.В. Газін, кандидат історичних наук, доцент
(відповідальний секретар);

В.С. Степанков, доктор історичних наук, професор,
академік УАН;

Л.В. Баженов, доктор історичних наук, професор, академік УАН;

В.П. Газін, доктор історичних наук, професор;

А.Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор;

І.В. Рибак, кандидат історичних наук, професор,
член-кореспондент УАН;

В.А. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент.

НЗ4

**Наукові праці студентів та магістрантів історичного
факультету Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка / [редкол.: С.А. Копи-
лов (відп. ред.) та ін.]. - Кам'янець-Подільський: Кам'янець-
Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
2013 - Вип.10. - 142 с.**

У десятий випуск збірника увійшли наукові статті студентів та магістрантів
історичного факультету з проблем, які обговорювалися у ході звітної
конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка в квітні 2013 року.

УДК 9/3
ББК 63.3 (0)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Традиційним напрямом роботи деканату та кафедр історичного факультету стала організація науково-дослідної роботи студентів. Виявом її успішності є поява десятого випуску наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Сьогодні спостерігається значна активізація наукових пошуків студентів, яка пов'язана з кількома важливими чинниками: 1) деканат факультету та його кафедри ведуть постійну цілеспрямовану роботу по стимулюванню та підтримці наукової діяльності молодих дослідників; 2) на факультеті діють постійні історичні гуртки та проблемні групи; 3) також підтримується проведення студентських науково-практичних конференцій та значна увага приділяється виконанню студентами конкурсних наукових робіт тощо. Урив того, щороку простежується зростання кількості студентів, які здійснюють написання наукових робіт.

У даному збірнику представлені кращі студентські роботи з тих, які надійшли до редколегії. Вони відображають становлення наукових інтересів молодих дослідників. Приємно відзначити, що в даному збірнику поряд із матеріалами студентів магістратури і старших курсів знайшли місце тих, хто навчається на молодших курсах. Це вселяє надію, що наступні випуски нашого збірника матимуть гарну перспективу. Принагідно, варто відзначити роботу студентів В. Пагора, І. Скворцової, О. Комарової, В. Рендюка, І. Пирого, О. Бучковського, І. Слободян, О. Мацькова та інших, які вже стали традиційними авторами нашого видання.

Вітаючи вихід у світ десятого випуску наукових праць студентів історичного факультету, закликаємо наших студентів і надалі проявляти активність у науковій роботі, бути гідними авторами наступних випусків цього видання.

Редакційна колегія

Науковий керівник: В.С. Степанков,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН

ВПЛИВ ДЗЕН-БУДДИЗМУ НА БУСІДО

У статті розглядається вплив однієї з течій буддизму - японського дзен - на неписаний морально-етичний кодекс честі самураїв бусідо.

Ключові слова: дзен, буддизм, самурай, бусідо, медитація, саторі, воїн.

Самурайський моральний кодекс сформувався в загальних рисах одночасно з системою сьогунату, однак основи його існували до цього часу. Нітобе Інадзо, японський просвітитель й автор знаменитого трактату «Бусідо. Душа Японії» (1900 р.) виділяв основними джерелами бусідо-буддизм, сінто (традиційне японське вірування), вчення Конфуція і Мен-цзи. І дійсно, буддизм і конфуціанство, що прийшли в Японію з Китаю разом з його культурою, мали великий успіх в аристократії і швидко поширилися серед самураїв. Те, чого бракувало самураям у канонах буддизму і конфуціанства, у достатку надавало воїнам сінто [4, с.15].

Особливо сильний вплив на бусідо здійснив буддизм махаяністського напрямку, що проникнув у Японію в 522 р. [6, с. 29].

Витоки японського буддизму ведуть у китайський буддизм, який, в свою чергу, бере початок у Давній Індії. Дзен – японська версія китайської буддистської школи чань (скорочення від чань-на, транслітерації санскритського терміну «дх'яна», що означало «медитація», «споглядання») і багато в чому відтворює свій китайський прототип. Основні концепції китайського чань, проникли в японський дзен, хоча окремі положення чанської теорії і практики японцями були переосмислені й набули дещо іншого забарвлення.

Дзен-буддистські священики подорожували по різним містам або проживали в маетках, де вони навчали військових лідерів і їх найближчих васалів психологічним дисциплінам контролю та концентрування. Починаючи з періоду Камакура (1185-1333 рр.) і до кінця періоду Токугава, зв'язок між дзен і воїнами поступово посилювалася, поки це вчення не просочило всю культуру середньовічної Японії. Як наслідок, його вплив можна виявити майже у всіх основних мистецтвах і ремеслах країни, що цілком виправдовує твердження, згідно з яким жодна інша школа буддизму не може вважатися, навіть сьогодні, настільки ж «суто японською», як школа дзен [5, с. 615].

До того часу, коли дзен проник у Японію (кінець XII – початок XIII ст.), він уже мав довгу історію і зазнав певної еволюції в сторону посилення в ньому секуляристських тенденцій. Тобто на Японські острови проникнув «пізній» («забруднений») чань, що втратив первісні риси. У подальшому

в Японії отримав широке поширення власне не «чистий» («еталонний») дзен, а його еkleктичний варіант, характерною особливістю якого було привнесення в дзенське вчення нових ідей (елементи теорії і практики буддистської школи «Чистої землі», деякі положення шкіл «Сінгон» і «Тендай»), а також активне використання і засвоєння «зовнішніх» (небуддистських) вчень (даосизм, конфуціанство). Це змішання чітко прослідковується і в дзен-буддистських методах «самоперетворення психіки» і «поступу духу» [1, с. 179-180].

«Самовдосконалення» в системі вчення і практики дзен слід розглядати в цілісному контексті дзенського бачення світу. Вчення дзен розвивається у руслі буддизму махаяни, згідно якому всі одиничні «умовно-реальні» сутності мають «істинно-реальний» субстрат, тобто Будду в його сутнісній абсолютній іпостасі. Відтак, істинна природа, сутність кожної істоти або неживого предмета є ні чим іншим, як «природа Будди». Звідси – всі прояви життя, духовні і матеріальні, релігійні і світські, зливаються в єдиний потік буття, який стає синонімом Будди. Таким чином, пізнання істинної дійсності переходить у пізнання самого себе; пізнання довколишньої природи, милування її красою відбувається через відчуття свого природного буття. В системі дзенського світобачення істинна дійсність, істинне буття як таке розкривається не в словах і судженнях, а в спогляданні «невимовного». В стані такого споглядання людина сама перетворюється в справжню (дійсну) реальність, повертається до своєї первісної природи, переживає своє ототожнення з Буддою. Але щоб бачити світ «яким він є», тобто сприймати його «очищеною свідомістю», потрібно спершу зламати звичні механізми сприйняття і мислення. А це досягається шляхом постійного духовного зусилля, яке призводить до формування вміння «внутрішнього бачення». Отож, самопізнання в системі вчення і практики дзен безпосередньо пов'язане з розвитком здатності інтроспекції [1, с.180-181].

Уся система дзен-буддистських категорій і цінностей орієнтована на життя. Про це свідчить те, що дзенські мислителі підкреслюють можливість досягти «просвітлення» в цьому житті. Дзен ставить головний акцент на особистому, конкретному досвіді, що лежить в основі повсякденного життя, на духовно-практичному засвоєнні вчення Будди. Свідома орієнтація на практичну діяльність, активне відношення до життя в значній мірі відрізняють дзен (як і китайський чань) від традиційного індійського буддизму [1, с.182].

У зв'язку з цим необхідно також враховувати той факт, що дзен не є системою дх'яни в тому вигляді, як її практикують в Індії чи інших країнах буддистські школи, відмінні від дзен-буддизму. Під дх'яною слід розуміти свого роду медитацію, тобто концентрацію думки на ідеї «пустоти». При цьому основна ціль – досягнення стану «абсолютної пустоти», у якій від свідомості не залишається й сліду, а всі форми розумової діяльності зникають, як і всі речі, прояви життя. Це можна назвати екстазом, але не дзен. Адже сутність дзен-буддизму полягає в тому, щоб навчитись по-новому дивитись на життя. Такий новий погляд на життя послідовники дзен називають «саторі». «Саторі» не є станом «абсолютної пустоти», в тому сенсі,

що відповідають «розум і тіло», «немає поруху ні одної думки». «Відсутність думок» (яп. «мусін») варто розглядати як подолання дуального сприйняття світу, що є продуцентом усіх хибних уявлень; просвітлений сприймає оточуючу природу як частину свого внутрішнього світу, досягає гармонійності світу, де немає розділення на суб'єкт і об'єкт. Іншими словами, людина, яка досягла «просвітлення», набуває здатності бачити речі такими, якими вони є насправді, тобто осягає сенс буття. Саторі характеризується не «повною відсутністю» і «знищенням» думки, а лише подоланням дискурсивного мислення, яке порушує цілісність сприйняття буття [11, с.182-183].

Оскільки наш розум скутий ідеями протиставлення, що породжені результатами відбору і вибору (добро і зло, любов і ненависть, правильне і неправильне, істина і омана, краса і потворність тощо), він не здатен досягнути самого «шляху». Однак, коли дуальне сприйняття світу усувається, все стає прозорим, так як уже ніщо не заважає нашому «внутрішньому погляду».

Техніки медитації і концентрації розвивалися та удосконалювалися за рахунок численних вправ на інтеграцію, більшість з яких були пов'язані з використанням хара (енергетичний центр сили в східних системах бойового мистецтва, який знаходиться приблизно на два пальці нижче пупка) і супутніх прийомів червеного дихання. Ці вправи, збільшуючи життєві сили, також підвищували здатність концентрувати свої психічні сили на інтроспективних пошуках істини – істини, яку в дзен слід шукати головним чином у собі [5, с.618].

Цілком природно основним внеском японської секти дзен був розвиток інтуїтивних сил людської особистості. Інтуїція, протиставлена міркуванням і раціональному мисленню, була головним каноном дзен, оскільки його проповідники вірили в те, що інтуїція є найкоротшим шляхом до істини. Для людини, яка постійно піддається небезпеці (як японський воїн тих часів), інтуїція була однією з найцінніших якостей, яку необхідно розвивати, щоб мати можливість реагувати на загрози навколишньої суворой реальності без найменшого зволікання, а тим більше сумнівів і роздумів. Інтуїція, як вона розуміється в дзен, стає ще більш тонкою завдяки черевній централізації, і її розвиток допомагав досягти незалежності розуму та концентрації волі. Ці якості можна було розвинути і зміцнити за рахунок практики червоного дихання – техніки, яка незабаром стала характерною рисою всієї японської культури після Камакурського періоду. Слід пам'ятати про те, що в культурі домінували воїни, а через них воєнізовані форми дзен, його техніки і дисципліни. Дихання проходить не тільки крізь «центр» людини, хара, але також і крізь нею її душу. Воно впливає не тільки на фізичний стан людини, її здоров'я і загальне благополуччя, але і на його спосіб мислення та загальне ставлення до життя. Концепції дихання були перенесені з внутрішніх, метафізичних сфер індійської культури в зовнішні, прагматичні сфери китайської, а потім і японської культур [5, с.620-621].

Цілком природно, японський воїн перебував ще ближче до поверхні його культури, і його інтерес до червоного дихання був суто прагматич-

ним. Йому був потрібен суворий психічний контроль і постійний потік енергії при виконанні своїх професійних обов'язків бусі. Дзен допомагав йому виробити кілька методів черевного дихання, які дозволяли «справжньому самураю ... перетнути міст годзо в Кіото на одному диханні (міст Годзо має довжину близько 67 м)». Це дозволяло йому, крім усього іншого, миттєво переходити до активних дій, наповнених нищівною енергією, зазвичай вираженою через супутній кай, або «крик душі» [5, с.621-622].

Після того, як практикант досяг «просвітлення», він повинен постійно розвивати свою здібність до «внутрішнього бачення». В системі практики дзен «просвітлення» розглядається не як кінцевий результат, а як процес безперервного вдосконалення та розвитку духу [3, с.82].

Згідно Хакуїну Екаку (1686-1769), видатному дзен-буддистському монаху і мислителю, саторі приходить природно і легко. Справжня основа «просвітлення» – ні що інше, як власна «первинна природа» кожної людини. Тут виявляється фундаментальний принцип дзенської психології, згідно якого «просвітлення» з самого початку присутнє в повсякденній свідомості кожної людини, тому його слід шукати не в ритуалах, предметах культу, релігійних символах, а в «істинній» (первісній) природі людини, яка й є «природою Будди» – істинним джерелом «просвітлення». Саторі – це «пробудження» «внутрішньої природи» людини [1, с.186], не розсіюватись у безладді, не плутатись у деталях, а «бачити» первісність єдності буття, позбавленого множинності. Тому Хакуїн надає перевагу саме активно-динамічним формам практики дзен, допускаючи «сидячу медитацію» лише на початкових етапах практики. Він вказує на невміння тих, хто практикує дзен в усамітнених місцях, зберігати «незворушність духу» у «гущі мирської метушні» – одного з основних принципів дзен-буддизму. Спокій, який зберігається лише завдяки тому, що немає сильних подразників почуттів, відсутні спокуси, що спонукають до «діяння», не може бути повноцінним. Стан «внутрішньої рівноваги» у такому випадку залишається нестійким [1, с.193].

Дзенська практика фізичного і духовного вдосконалення сприяє діяльній саморегуляції свідомості. Від послідовника дзен вимагається досягти просвітлення, знаходячись усередині самої сансари (мирського життя), не спустошуючи при цьому свою свідомість. Тут особливо чітко проявляється позитивне відношення до життя в дзен-буддизмі: людські бажання повинні не утискатися, а направлятися по духовному руслу. Практика дзен полягає в тому, щоб просто жити, перебуваючи завжди в реальності. Необхідно приймати речі такими, якими вони є; розуміти реальність як безпосереднє переживання [1, с.194].

Уміння миттєво зосередитися на самій суті будь-якої проблеми, незважаючи на перешкоди, йти до цілі, має велике значення в буденному житті. Тому, хто практикує дзен, необхідно навчитися жити у звичайному метушливому світі, при цьому зберігаючи свою здатність «внутрішнього бачення», цілісності та гармонійності своєї «внутрішньої природи». Таким чином, проявиться його внутрішня досконалість і дасть можливість у повсякденному житті бути невіддільним почуттям і емоціям [1, с.195].

Людина, яка в повній мірі оволоділа технікою медитації і концентрації, здатна настільки повно захистити себе від реальності, частиною якої вона є, що стає не схильною до дії всіх видів зовнішніх подразників, таких, як фізичний дискомфорт, біль і в кінцевому підсумку навіть смерть. Коли воїни Нобунага в 1582 р. спалили дотла монастир Еріндзі, дзен-буддистський абат Кайсен повів за собою своїх ченців у полум'я зі знаменитими словами: «Для мирної медитації нам не потрібно віддалятися в гори; коли розум спокійний, сам вогонь прохолодний і життєдайний» [7]. Тому не дивно, що воїни давнини – ті, які постійно були свідками різних стилів зустрічати свою смерть з байдужістю і навіть презирством, – почали вірити, що майстри дзен практично створили «спорт смерті» [7]. Ця стоїчна інтерпретація буддизму, з цілком зрозумілих причин, не користувалася особливою популярністю в Японії до Камакурського періоду (тобто від початку періоду Мара (710 р.) до кінця періоду Хейян), коли імператорський двір старого Кіото з його конфуціанськими вченими і буддистськими метафізиками вражав країну своїми величчю і розкішшю. Але з появою стану самураїв, які почали своє сходження до вершин влади в країні, цей тип буддизму почав набувати популярності. Як пояснював Судзукі Дайсецу Тейтаро (1870-1966), японський буддолог і психолог, «розум військової людини був - і це є одна з основних якостей бійця - порівняно простим і не схильним до філософії, і це, ймовірно, було однією з головних причин виникнення тісного зв'язку між дзен і самураями» [7].

У кінцевому результаті сенс набуття «внутрішнього бачення» і переживання саторі полягає в тому, аби створити сприятливий клімат для формування нового бачення реальності з ціллю краще підготувати людину до виконання нею соціальних і культурних функцій. Людина, яка узріла свою «істинну природу», входить у взаємодію зі своїм оточенням, «фільтруючи» його і вносячи у нього імпульс поступу. В результаті розвитку вказаного вміння людина набуває «цілісності духу», формується як особистість, усвідомлює своє призначення в житті [1, с.198].

Однак від усіх інших буддистських сект, принаймні спочатку, дзен відрізняла нелюбов до книжкової вченості і крайня простота ритуалів. Духовні лідери дзен раннього періоду, вочевидь, були ерудованими людьми, яких розчарувала неефективність схоластичних знань у пошуках істини, які тому і звернулися до самих себе і навколишньої реальності, щоб «бачити» і «розуміти» більш ясно. Вони закликали своїх менш освічених послідовників робити те ж саме і не намагатися вникати у всі письмові хроніки. Люди всіх станів і рангів знаходили привабливою цю пряму і спрощену доктрину, особливо коли схоластичні бар'єри, що використовувалися вищими класами і самими літераторами для підтримки свого привілейованого становища, були усунені. Всі, незалежно від своїх здібностей читати, писати або розуміти письмове слово, могли досягти просвітлення завдяки медитації під керівництвом наставника – ося [5, с.617-618].

Занурені в насильницьку, прагматичну сферу людської реальності і постійно зайняті боротьбою за політичну та військову владу, самураї лише в рідкісних випадках знаходили час на те, щоб «осягати вченість». Навіть у

часи порівняного миру (тобто після приходу до влади Ієясу), літературна підготовка воїнів знаходилася на високому рівні лише у обмеженого числа бусі найвищого рангу. Але прості самураї, що склали основу регулярної армії піших воїнів і офіцерів, були у своїй масі настільки неосвіченими у питаннях навчання, що будь-який з їх числа вважався «освіченим», якщо він хоча б раз прочитав конфуціанське «П'ятикнижжя» [5, с.620].

Дзен-буддизм подобався самураям виробленням у них самовладання, волі, холоднокривності – якостей, таких необхідних для воїна-професіонала. Великою перевагою самурая вважалося не здригнутись (зовні і внутрішньо) перед несподіваною небезпекою і зберегти при цьому ясність розуму та здатність тверезо мислити, віддаючи собі звіт у своїх вчинках і діях. На практиці самурай повинен був, залишаючись «необтяженим тілесно чи душевно», володіючи залізною силою волі, йти прямо на ворога, не дивлячись назад або убік. У той же час дзен вчив людину бути незворушною і стриманою у всіх життєвих ситуаціях. Той, хто сповідує дзен-буддизм, зобов'язаний був не звертати увагу навіть на образи, що було дуже нелегко для представників «благородного» стану [6, с.60-61].

У поєднанні з самодисципліною знаходилася й інша якість, яку прищеплювало воїнам дзен, – незаперечне підпорядкування сюзерену і воєначальнику. Безліч історій і оповідань середньовічної Японії оповідає про смерть і те положення буддизму, згідно якого життя вічне і смерть – лише ланка в нескінченному ланцюзі перероджень. Тому людина повинна безмовно підкорятися «великому закону відплати», своїй кармі (го), тобто долі, не висловлювати незадоволення життям. Цим пояснюється загибель багатьох воїнів на полях битв з посмішкою та словами буддійської молитви на устах, це ж вплинуло і на формування «етикету смерті», який зобов'язаний був знати і виконувати кожен самурай. Згідно з цим етикетом, який постійно культивувався в сімейній і соціальній сфері, людина повинна була вмирати незворушно, як би засинаючи, маючи благочестиві думки і з посмішкою на обличчі. Стогін, небажання померти і розлучитися тим самим з близькими і своїм існуванням розцінювалися як порушення «етикету смерті» і засуджувалися [1, с.63].

Пряму вигоду з такого ставлення до смерті мали князі, на службі у яких перебували самураї. Людина, що не боялася смерті, безмежно віддана своєму сюзерену, захоплена ідеєю духовного подвигу, краще, ніж будь-хто, могла бути воїном. Це – ідеал воїна. Такою людиною легко керувати в бою, вона ніколи не здасться в полон, честь самурая не дозволить їй відступити і вдатися до втечі, наказ воєначальника для такого воїна – закон, і він буде намагатися виконати його за будь-яку ціну, щоб не покрити ганьбою і безчестям своє ім'я та авторитет свого роду. Війна в ім'я інтересів сюзерена вважалася самураями виконанням дзенського вчення «перетворення вищого ідеалу в справу» [1, с.63].

У цілому стан бусі перейняв з японської версії дзен те, що, як він дував, може допомогти йому діяти більш ефективно в бою і робити краще те, що зобов'язаний був робити: віддано служити своєму сюзерену з найвищою концентрацією, добре битися і, якщо необхідно, віддати своє

життя. Підкоряючись цим вимогам, японська школа дзен ретельно уникала інтелектуальних пасток і філософських ідей, характерних для вищих етичних систем. Замість цього вона забезпечувала воїна підходящими методиками (медитації, концентрації, внутрішньої централізації, поширення енергії, дихання і т. д.) для поліпшення його професійних якостей. Дзен надав йому теоретичну основу бою, що поєднував в собі елементи сили волі, приховану енергію і той тип інстинктивної реактивності, який зазвичай присутній у розсіяному стані в людській підсвідомості (врівноваженої свідомими, раціональними якостями), готові виплеснутися з повною силою в «момент істини» Дзен використовувався для того, щоб поліпшити прагматичний, політичний і утилітарний характер бусі, а не з тим, щоб допомогти йому розширити свою свідомість, вивівши його за вузькі межі списа й меча [5, с.622-623].

Цілком природно, основна мета використання методик дзен полягала не в тому, щоб забезпечити бусі системою етики, яка, нехай навіть віддалено пов'язана з оригінальними заповідями Будди, буде неминуче перебувати в суперечності з насильницькою природою військової професії. Суперечки про те, чи містить у собі дзен яке-небудь етичне послання, не вщухають і сьогодні. Приміром, Судзукі, який так багато зробив для пояснення суті японського дзен західним читачам, схильний вважати, що дзен майже нічого не міг додати до кодексу відданості і покори, який управляв життям самурая. Він писав: «Дзен не сперечався з ними про безсмертя душі, чесноти або етичне поводження, а просто закликав рухатися вперед, до якого-небудь висновку, раціонального або ірраціонального, до якого б не прийшла людина. Філософію можна залишити інтелектуальному розуму; дзен хотів діяти, а саме ефективну дію, після того як рішення прийняте, йти до мети, не озираючись назад. У цьому відношенні дзен насправді був релігією японського воїна» [7].

Може здатися дивним, що така доктрина, як дзен, що йде корінням в одну з найглибших етичних систем, буддизм, став до такої міри позбавленим етичних принципів, що навіть почав заохочувати систематичне насильство. Сам Судзукі розглядає цю дилему (не наводячи рішення) в такому уривку: «Хоча дзен ніколи активно не закликав воїнів продовжувати свою насильницьку професію, він пасивно сприймав їх такими, якими вони були, з якої б причини вони не обрали для себе це заняття. Дзен підтримував їх у двох напрямках – моральному і філософському. Моральному, тому що дзен є релігією, яка вчить нас не озиратися назад після того, як рішення прийняте; та філософському, тому що він відноситься до життя і смерті з однаковою байдужістю» [7].

Загалом, дзен був популярний у самураїв, тому що він забезпечував їх методикою, що підвищує бойові якості, і деякими спеціальними психологічними навичками, які показували, як випустити стрілу, як вступити в рукопашний поєдинок з кращими шансами на успіх. За всім цим є своя філософія, але саме дрібні, розташовані на поверхні практичні навички користувалися попитом. Основи вчення дзен були використані самурайством як джерело морально-етичного кодексу японських воїнів – бусідо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Главева, Д.Г. Самосовершенствование и свободная воля в учении и практике дзэн-буддизма (на примере трактата Хакуина «Оратэгама») / Д.Г. Главева // История и культура Японии. – М.: Институт востоковедения РАН – Издательство «Крафт+», 2002. – 288 с.
2. Елисеефф В. Японская цивилизация / Елисеефф В., Елисеефф Д.; пер. с франц. И. Эльфонд. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 528 с. – (Серия «Великие цивилизации»).
3. Козловский Ю.Б. Чань-Дзэн в средние века / Ю.Б. Козловский // Буддийская философия в средневековой Японии. – М., 1998. – С. 60-95.
4. Нитобэ Инадзо. Японский воин / Инадзо Нитобэ, Фредерик Норман; пер. с англ. Т.М. Шуликовой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – 189 с.
5. Ратти О. Тайны древних цивилизаций. Самураи / Оскар Ратти, Адель Уэстбрук. – М.: Эксмо, 2007. – 640 с.
6. Спеваковский А.Б. Самураи – военное сословие Японии. – М.: Наука, 1981. – 168 с.; л.
7. Судзуки Дайсэцу Тэйтаро. Введение в дзэн-буддизм / Судзуки Дайсэцу Тэйтаро. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/sudzd01/index.htm>.

The article reviews the impact of one of the streams of Buddhism – Japanese zen – the unwritten moral and ethical code of the samurai's honor bushido.

Key words: zen, buddhism, samurai, bushido, meditation, satori, warrior.

УДК: 94(477)«13/14»

А. Хаснуліна,
студентка I курсу

Науковий керівник: А.Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України

ОСОБЛИВОСТІ ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.

У статті характеризуються особливості литовського панування на українських землях у другій половині XIV – на початку XV ст. Проведено аналіз політичної діяльності великих князів литовських на підвладних їм українських територіях.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, привілеї, Гедиміновичі, феодална роздробленість, магнати, шляхта, сейм, українські землі.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що історія України складається із великих і малих історичних періодів, одним з яких є литовська доба. На сьогодні постає гостра необхідність детального вивчення особливостей литовського панування на українських землях у другій

половині XIV – на початку XV ст., дослідження своєрідності політики литовських князів.

Метою дослідження є характеристика та аналіз політичної діяльності великих князів литовських на території українських земель.

Аналіз досліджень та публікацій. Період перебування українських земель під владою Великого князівства Литовського частково представлений у дослідженнях О. Русиної [4], В. Смоля [7], В. Антоновича [1], Л. Войтовича [2]. Чітке висвітлення подій удільного періоду подає Ю. Терещенко [8], з порівнянням подій, що відбувались у середньовічній Європі. Н. Яковенко [9] висвітлює тогочасні події з боку історії повсякденності. Мало-розвинена за радянських часів, литуаністика в Україні «відкривається» передусім через праці М.С. Грушевського та, меншою мірою, В.Б. Антоновича, запозичуючи не тільки концепції, але і понятійний та методологічний апарат. Однак, річ у тому, що із моменту виходу праць цих вчених пройшло, у кращому випадку сто років [12, с.217]. На разі, спостерігається брак досліджень з аналізу особливостей литовського панування вказаного періоду.

Характерна для періоду феодальної роздробленості політична децентралізація визначала державний устрій розвинутого феодального суспільства на цій території ще протягом досить тривалого часу. На перший погляд, включення більшої частини українських земель до складу Литовської держави не несло істотних змін в їх політико-адміністративний устрій.

Усі волості, що складали територію удільного князівства і роздавались у давньоруську добу в умовне держання князям-васалам, підпорядковувались удільним князям Гедиміновичам [2, с.184]. Останні здійснювали фіскальне, судово-адміністративне та військове управління у волостях-повітах через своїх намісників або державців на Київщині і Волині, на Поділлі – через воевод.

Юрисдикція державців або воевод поширювалась виключно на військово-феодальний стан – службових князів, зем'ян, бояр, слуг дворних. Могутня ж феодальна знать, що володіла великими земельними наділами на підставах спадкової власності, зуміла забезпечити собі імунітет і звільнитися з підпорядкування місцевій владі.

Зростання чисельності дрібних феодалів супроводжувалось утвердженням різних форм умовного землеволодіння, яке надавалося за військову службу і чітко регламентувалось певним колом зобов'язань. Такими формами були: тимчасове користування без чітко визначеного терміну, землекористування впродовж певного часу, довічне. Таке поєднання військової служби із землеволодінням лягло в основу так званої «державної» форми феодалізму, що певною мірою відрізнявся від «класичних» його західноєвропейських зразків [8, с.325]. Поряд з умовним землеволодінням існувала форма давнього отчинного володіння – привілейованого спадкового землеволодіння замкнутого кола старої знаті. Серед найбільш ранніх привілеїв, показовим є оренда великого князя литовського Олександра Ягелончика від 17 травня 1495 р. [11, арк. 4].

Слід зауважити, про те, що князівська верства не була однорідною. З XV ст. княжі роди Острозьких, Гольшанських, Сангушків, Вишневецьких

володіли тисячами підданих і, разом з тим, існувала значна кількість таких князів, чиї маєтки не перевищували маєтка середнього шляхтича, а часом навіть дрібного.

Наймогутніші княжі роди Острозьких, Заславських, Сангушків, Гольшанських, Збараських, Чарторийських, Четвертинських, Корецьких називалися у документах «княжатами головними», решта мала назву «княжат-повітників» [3, с.418]. У межах території князівського землеволодіння і князі-отчинники, і князі-власники користувалися суверенними правами, що полягали у праві видання власних розпоряджень та жалуваних грамот своїм підданим, наданням їх земель на певних умовах служби, встановлення незалежного від держави податків, повинностей, пільг, суду над підданими. Удільні князі-династи були повними суверенами свого володіння, тоді як князівський суверенітет у службових уділах мав обмежений характер, оскільки ці уділи могли бути відібрані великим князем за протиправні вчинки. У першій половині XV ст., якщо службовий князь подавався до Московської держави, його володіння не конфісковувалось, а переходило до інших представників роду; удільні ж князі-династи могли вийти зі складу держави разом зі своїм володінням. Саме такі переходи у підданство великому князю московському здійснили представники князівських удільних порубіжних династій – Більські, Трубецькі, Одоєвські, В'яземські та ін.

«Головні княжата» не підлягали юрисдикції місцевої адміністрації, оскільки мали імунітетне право особистої підсудності виключно великому князеві. Проте це право не поширювалось на «княжат-повітників». За «головними княжатами» було закріплено право участі у великокнязівській раді лише завдяки давності і здатності їхніх родів. Крім того, збройні загони «головних княжат» виступали під час воєнних дій окремими самостійними формуваннями з родовими гербами, а не у складі повітового ополчення [4, с.156].

Наступну сходинку в українській феодальній ієрархії Великого князівства Литовського посідали пани. Ця не зовсім визначена категорія відрізнялася від решти нетитулованих феодалів, насамперед, давністю роду, отчинним характером землеволодіння і певними імунітетними правами відносно великих князів та значних князів удільних. Верхній прошарок панів являв собою велике боярство, чимало представників якого входили до складу панів-ради і за своїм політичним та економічним впливом поступово зрівнялися з князями, позбавленими уділів.

Середній прошарок бояр-шляхти, або зем'ян, складався з представників військово-служилого стану, які прагнули розширення своїх прав на землю і виходу з-під юрисдикції великих феодалів. Як зазначає Л. Войтович, – «залишалися системи шляхів і давні сформовані ринки, до яких тяжіли новосформовані еліти» [2, с.28]. Поняття «боярин» прикладалося не лише у давньому традиційному контексті для визначення найвищої і близької князеві феодальної верхівки, а й до будь-якої військової людини. Тобто на певному етапі сталося соціальне зниження цього терміну. Часом важко було провести певну межу нижчими верствами боярства – так званими «боярами путними» чи «панцирними» – і селянством. Упродовж усього XV ст. відбувалося поступове зближення давньої родової знаті, сформованої за княжо-дружинницької доби,

з новим військовослужбовим станом. Останній дедалі більше закріплює за собою цілу низку майнових і особистих імунітетних прав, які фактично ставлять його в один ряд з давньою феодальною елітою. В результаті формується єдиний привілейований стан – шляхта, аналогічний західноєвропейському дворянству.

Головним поштовхом до формування литовсько-руського сейму була зовнішня небезпека, пов'язана з активізацією наступальних дій Москви і Кримського ханства. Слід зауважити, що якогось однозначного порядку чи правил представництва в цьому органі до сеймової реформи 1565 р. не існувало. Лише у трьох повітах – Більському, Дорогицькому і Мельницькому – існував чіткий модус представництва: від кожного повіту місцевою шляхтою обиралися по два депутати [8, с.331]. Непредставленими на сеймі були міщани та волосні селяни. Слід мати на увазі, що, об'єднавши цілу низку державних організацій, великий князь литовський взяв у свої руки тільки найважливіші урядові справи, поділяючи управління не лише з литовськими можновладцями, але і з місцевими земськими князями й боярами. Українські землі, таким чином, стали складовою частиною європейського правового простору, в якому забезпечувались майнові й особисті права станів.

Саме Вітовт зробив рішучі кроки в напрямку централізації Литовської держави, позбавляючи місцеві династії своїх спадкових князівств-земель, переміщуючи їх в інші місця. Великі землі-князівства, якими управляли Гедиміновичі впродовж XIV–XV ст., зберігали свою цілісність. Це такі землі як Жмудська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Київська, Волинська, Підляшська і Поділля [8, с.335]. Державно-правовий статус цих земель, за виключенням Поділля, визначався їхніми земськими привілеями, що почали надаватися Вітовтом, а його наступниками підтверджувались і розширювались. І Вітовт, і Сигізмунд, і Казимир неодноразово здійснювали походи на українські землі з тим, щоб утримати їх у покорі. Кожного разу князівства підкорялися Литві. Умови, на яких вони визнавали владу великого князя литовського, визначалися так званими уставними земськими грамотами. Умовні грамоти включали значну кількість норм фінансового, карного, цивільного і процесуального права. Ці норми не встановлювалися литовськими князями, а лише визнавалися і санкціонувалися ними.

Якщо до XIV ст. переважала примітивна експлуатація природних багатств українських земель, то, починаючи з XV ст., коли на західноєвропейському ринку значно зріс попит і ціни на худобу та збіжжя, відбулися значні зміни в економічній структурі господарства і перш за все – сільськогосподарського. Зростання попиту на продукти землеробства і скотарства зумовили:

- розширення орної землі, збільшення виробництва продукції на продаж;
- якісні зміни в техніці та технології господарювання – розширився асортимент сільськогосподарських культур, появились водяні млини і т. ін.;
- гостроту питання про земельну власність, робочі руки та форми організації праці.

Так, на Волині найбільшими землевласниками були князі Острозькі, Чорторійські, Сангушки, Радзивіли, Вишневецькі; на Київщині і Подніпрров'ї

– Заславські, Ружинські, Немиричі; на Брацлавщині і Поділлі – Потоцькі, Замойські, Язловецькі [5, с.98]. Про масштаби магнатського землеволодіння свідчить те, що з початком XV ст. у Руському воеводстві 55 родин великих феодалів володіли понад 1500 містами та містечками і селами, тобто більшою частиною всіх поселень краю. Третиною Волині володіли лише князі Острозькі.

Основою економіки українських земель і надалі залишалося сільське господарство, яке мало натуральний характер, тобто забезпечувало потреби передусім власника маєтку.

Розвиваються міста – і державні, й ті, які перебували у приватному володінні. Мешканці міст боролися за введення Магдебурзького права – виборного місцевого самоврядування, – з тим щоби вийти з-під влади феодала. Першим українським містом, якому було надано в 1339 р. Магдебурзьке право, стало м. Санок. В 1356 р. його отримав Львів, в 1374 р. – Кам'янець, в кінці XV століття – Київ та інші міста. Єдиним містом в Україні з повним обсягом Магдебурзького права був Кам'янець [6, с.15].

Зрушення в економіці XIV–XVI ст. були тісно пов'язані з соціальними процесами. Тому для українських князівств XIV–XV ст. під егідою Гедиміновичів об'єднання чи просто перебування під владою спільного династа різних політичних організмів було цілком нормальним явищем. Якщо на Заході ліквідація феодалної опозиції вела до зміцнення однопонаціональних держав, то на Україні подолання литовським урядом самостійницьких устремлень української князівської аристократії на тривалий час позбавило її державницьких аспірацій.

Отже, впродовж досліджуваного періоду в соціальній сфері активно формувалася станова організація суспільства на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків. Зміст багатьох уставних грамот віддзеркалював властиве середньовічному суспільству уявлення про великокняжу або королівську владу, яка мала бути гарантом справедливості і дотримання давніх традицій. У XIV–XV ст. в соціально-економічному житті на українських землях у складі Литви відбулися зміни у сфері земельної власності та організації праці, адміністративно-територіального поділу, в становій організації суспільства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 622-744.
2. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996. – 365 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 3-7. – К., 1993-1995. – 645 с.
4. Русина О.В. Україна під татарами та Литвою / О.В. Русина. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
5. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVII ст.) / О.Ф. Сидоренко. – К., 1992. – 285 с.
6. Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви: монографія / упорядники

Д. Ващук, М. Мошак / Ю. Сіцінський – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.

7. Смолій В. А. Дипломатична боротьба за збереження Української держави / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. – К., 2001 – С. 118.

8. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.

9. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко – К., 1994. – 320 с.

10. Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32. – М., 1975. – С. 15-127.

11. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15. (1528-1538): Užrašymų kniga 6 / Parengė A Bliulis. – Vinius, 2007. – № 381.

12. Ruthenica: 3б. наук. пр. – Т. 4 / НАН України. Ін-т історії України; Наук. ред.: В. М. Ричка, О. П. Толочко. – К., 2005. – 307 с.

Characterized in the article features the Lithuanian domination of Ukrainian land sinthe second half of XIV – early XV st. The analysis of the political activities of the Lithuanian Grand Dukes subjects on the Ukrainian territory.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, privileges, Hedyminovichi, feudal disunity, magnates, nobles, parliament, the Ukrainian lands.

УДК: 94 (477.477.43) «13»:34

А. Дмитрук,
студентка I курсу

Науковий керівник: І.А. Опря, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

ІНСТИТУТ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА ПОДІЛЛІ

У статті охарактеризовано одну з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі доби середньовіччя – Магдебурзьке право; виявлено особливості функціонування цієї системи на Поділлі.

Ключові слова: Магдебурзьке право, самоврядування, місто, автономія.

Магдебурзьке право було поширеною правовою системою міського самоврядування, яка надала останньому ряд демократично-правових переваг, що зрештою стало одним із найважливіших факторів інтеграції українського суспільства в європейську цивілізацію. Доцільність вивчення цієї системи на прикладі середньовічного Поділля зумовлена потребою більш глибокого переосмислення її значення для розвитку сучасних державних інституцій в Україні, а також відсутністю в історіографії єдиної точки зору на Магдебурзьке право. Отож, метою дослідження є з'ясування особливостей Магдебурзького права на Поділлі, виявлення

його позитивних та негативних рис.

В українській історичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. першим спеціальним науковим дослідженням Магдебурзького права стало «Німецьке право у Польщі та Литві» М. Владимирського-Буданова [2]. Інше сприйняття німецького права – більш політичне притаманно авторам «західницької» орієнтації. У багатьох працях європеїзація міського самоврядування визначається як головна ознака міського устрою в литовсько-польську добу (І. Грицяк, О. Яцунська). Напроти, В. Киричук і В. Тимцуник наголошують, що українські міста отримали магдебурзьке самоуправління в результаті наполегливої боротьби з феодалами. Проблема магдебурзького права розглядалась у спеціалізованих статтях з окремих питань правової практики України XIV-XVII ст. (С. Іваницький-Василенко). Ці теми розкривались і в узагальнюючих монографіях з історії українських міст, як-от: «Міста України в другій половині XVII ст.» О. Компан (1963), «Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.» П. Саца (1989). В останні роки відбулися певні позитивні зрушення. Під впливом польської історіографії започатковані дослідження локаційних процесів у окремих регіонах (А. Заяць). Аналізуючи наукові доробки вітчизняних фахівців у цій галузі, можна зазначити, що проблема становлення Магдебурзького права на Поділлі залишається малодослідженою, оскільки впродовж тривалого часу існував обмежений доступ до архівних матеріалів за межами України. Зокрема, цінний матеріал, що стосується міст і сіл Хмельниччини, виявлено в Польщі. У 2011 р. ці документи передані в місто Краків для опрацювання та перекладу. На думку більшості дослідників, Магдебурзьке право було формою своєрідної зовнішньої політичної колонізації, економічної експансії та зняттям католизації українського населення з боку європейських держав. Чи не найгрунтовніше і найоб'єктивніше проблему магдебурзького права вивчив В. Отамановський на прикладі окремого міста (Вінниці), окремого регіону (Поділля) [11].

Кожен з нас хоча б раз в житті задумувався про майбутнє свого краю. Яким його побачать наші діти, чи зуміємо ми його зберегти у придатному для життя вигляді? З давніх-давен український народ прагнув незалежності, свободи. Більшості українців не байдужа доля держави, рідного міста чи села. Сьогодні ми маємо змогу долучатися до управління населеним пунктом, де проживаємо. Цю можливість вибороли ще в період середньовіччя міщани Магдебурга у боротьбі за незалежність від власників міст. Вони створили органи місцевого самоврядування для керівництва містом, їх досвід перейняли прийдешні покоління.

Міське самоврядування в Європі явище давнє. Магдебурзьке право (німецьке (тевтонське) міське право) – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування у Центральній Європі доби середньовіччя. Сформувалося в Магдебурзі (земля Саксонія) близько 1235 року в процесі розвитку комунального руху під впливом міст-комун Північної Італії, що входили до складу Рейху. У боротьбі проти герцогів і папи римського у війнах Гвельфів і Гібелінів німецькі кайзери шукали опори в містах, підтверджуючи їхню незалежність від феодалів і надаючи їм право на само-

врядування. В різних землях Німеччини: Франконії, Швабії, Фризії, Баварії, Тюрингії, Саксонії – на підставі норм традиційного судочинства й німецького звичаєвого права сформувалися системи міського самоврядування – нюрнберзьке, віденське, любеньке, магдебурзьке право. Магдебурзьке право містило у собі норми «*Speculum Saxorum*» («Саксонського дзеркала»), судових ухвал Магдебурга, збірку «Саксонський Вейхбільд» і поширилося на групу східносаксонських міст, міста Бранденбургу, Сілезії, Пруссії, Польщі, частково Чехії та Угорщини [9, с. 175]. З Польщі магдебурзьке право прийшло на українські й білоруські землі. Досі за нормами німецького звичаєвого права, сільську громаду очолював вїйт, якого призначав власник села; свою посаду вїйт міг передавати у спадок. З розвитком міст і міського самоврядування посада вїйта ставала виборною [4, с. 255]. Мешканці міст звільнялися від суду феодала й самостійно здійснювали врядування господарством. Для допомоги вїйту обирали колегіальний орган – магістрат, куди мав право бути обраним кожен з ремісників чи купців, що мав міське право «*jus civile*». Магістрат засідав під головуванням вїйта. Наприкінці XIII ст. в магістраті Магдебурга виникла ще одна виборна колегія – Рада під керівництвом бургмістра. Попередній колегіальний орган став називатися Лавою. Якщо в міських судах виникали спірні питання, апеляції можна було подавати до магістрату Магдебурга. Встановлювався порядок виборів і функції органів міського самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, врегульовувалося питання торгівлі, опіки, спадкування, визначалося покарання за різні види злочинів тощо.

Упродовж XII-XIII ст. Магдебурзьке право поширилось на німецькі землі, територію Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. воно почало запроваджуватись на українських землях, що входили до складу Галицько-Волинської держави [6, с. 232]. Для заохочення переселень на подільські землі надавались різні пільги та привілеї віднесення місцевості, що заселяється, з розряду сільських поселень у міські, встановлення торгів та ярмарків, надання права на самоуправління та власні (міські) судові органи тощо. Ярмарки відбувались у переддень релігійних свят, супроводжувалися різноманітними світськими та видовищними заходами. У Полонному відбувалось 18 щорічних ярмарків, у Кам'янці-Подільському – 16, у Проскуріві – 13, у Ярмолинцях – 8, у Летичеві – 6. Великі ярмарки проходили у Старокостянтиніві, Летичеві, Китайгороді, Ушиці, Шепетівці, Ізяславі та ін. Торгували хлібом, худобою, медом, воском, рибою, ремісничими виробами, а також товарами, привезеними з Росії, Волощини, Угорщини, Туреччини, Греції та інших країн [7, с. 113]. Мета цих пільг полягала в тому, щоб сприяти якомога швидшому заселенню місцевості. Про це безпосередньо говорилось у жалуваних князівських грамотах.

За часів Литовської держави на Поділлі було впроваджене місцеве самоврядування у вигляді Магдебурзького права, яке надавалось уставними грамотами великих князів литовських. Лише за період 1572-1647 рр. українським містам і містечкам було видано 50 таких грамот [8, с. 57]. Магдебурзьке право було надано у 1374 р. Кам'янцю-Подільському, 1431 р. – Полонному, 1455 р. –

Бакоті, Зінькову, Смотричу, 1458 р. – Ярмолинцям, 1466 р. – Летичеву, 1543 р. – Старій Синяві, 1584 р. – Фельштину (нині Гвардійське), 1583 р. – Ляхівцям, 1592 р. – Дунаївцям, 1593 р. – Меджибожу, 1600 р. – Новокостянтинову, 1614 р. – Деражні [8, с. 117].

Існують свідчення, що в 1374 р. князь Юрій Коріатович, бажаючи якнайшвидше заселити Кам'янець, відвів для міста двісті ланів землі зі звільненням поселенців на 20 років від платежів за цю землю і з призначив їм на наступний період податку до двадцяти широких грошів з лану, надав право самостійного суду перед лицарями; на випадок суперечок між князем, землянином чи дворянином з одного боку і міщанином з другого призначався суд сумісний - із воеводи і вїйта; на користь вїйта надходила лише третя частина судових мит і штрафів, а решта, дві третини, направлялась на потреби міста, так само як прибутки із суконних, взуттєвих, хлібних, м'ясних лавок, лазень тощо. Існує думка, що повний обсяг магдебурзького права був наданий Кам'янцю-Подільському в 1432 році [15, с. 271].

Варто зазначити, що розрізняють міста, які користувались повним чи неповним магдебурзьким правом. Зокрема, що стосується південно-західної Русі, повний обсяг магдебурзьких привілеїв мав лише Кам'янець на Поділлі.

Щодо управлінського апарату, то Магістрат (рада) у місті складався із вїйта і радців (консулів); це була пожиттєва колегія, яка сама себе поповнювала, але існували й винятки з цього правила – община вибирала вїйта й лавників, з яких поповнювалась рада. Половина членів ради мала бути з католиків, решта – з православних. Рада займалась вирішенням різноманітних громадських справ, позовів, розглядала вагомі кримінальні справи. Прибутки ради поділялись на податкові й неподаткові. До перших належали прибутки із нерухомої власності, до останніх – різноманітного роду мита з діловодства та штрафи по судових приписах магістрату. Консульський уряд у певні дні тижня збирався на засідання в рагуші. Головував на цих засіданнях проконсул (президент, бургомістр). Слід зазначити, що обов'язки головуючого не були сталими, вони переходили від одного до іншого радця за чергою. Проконсул мав повноваження вирішувати невеликі тяжби і проводити поліцейські дізнання в своїй домівці. На одного з консулів покладалось повноваження представляти інтереси міста перед вищими органами влади. Вїйт у Кам'янці-Подільському був виборний: він був постійним членом ради і головою колегії лавників; обирався він з консулів і міг залишатися вїйтом на кілька років одразу. М. Володимирський-Буданов твердить, що скабінат (лава) мав у різних містах різну кількість лавників. У Кам'янці він, як правило, складався з 11 осіб. Основною діяльністю лави вважають розгляд кримінальних справ, причому іноді й на етапі слідства вона також затверджувала заповіді й проводила поділ майна. Широко повноваження ради та її незалежність від общини призвели до цілого ряду зловживань [10; 11-15]. Саме це призвело до заснування Стефаном Баторієм у 1577 році спочатку у Львові, а потім й у Кам'янці-Подільському «ізби гминної» («ради сорока мужів», «квадрачинтовірату»). Установа, що засновувалась у Кам'янці, на відміну від львівської, нара-

ховувала в різний час від 24 до 15 членів і тому, як зазначає Сіцинський, найчастіше називалась «радою двадцяти чотирьох». На чолі «ради двадцяти чотирьох» стояв регент (маршал). «Гминна ізба» збиралась з відома ради чотири рази на рік на чергові сесії, які отримали назву кварталні, але бували випадки і позачергових засідань. «Ізба» вирішувала питання, запропоновані радою, і надавала ряд пропозицій та рекомендацій щодо тих скарг, які торкалися діяльності ради. У XVIII ст. розгорнулась боротьба між магістратом, з одного боку, та общиною, «гминною ізбою» та лавниками, з іншого боку. Причина цієї боротьби – зловживання магістрату, перевищення ним своїх повноважень, а також трансформація цього владного інституту з виборного в родинний. Ці протистояння іноді вирішувались на рівні королівських комісій, які, зокрема, у 1741 році видали декрети *boni ordinis*, з метою залагодження міських справ. Професор Володимирський-Буданов зазначає, що незважаючи на всі негативні моменти в муніципальному міському самоуправлінні, збудованому на повному магдебурзькому праві, воно все ж таки мало хоча й хитку, але основу для розвитку й існування.

Таким чином, на основі наведених фактів і загальних відомостей про Магдебурзьке право як інститут феодального самоуправління, можемо вирізнити такі його основні функції: влаштування міського самоуправління, регулювання міських прибутків і витрат; регламентація цехової діяльності, підтримка порядку в розвитку торгівлі. Загалом, Магдебурзьке право – це інститут свого часу, який не є досконалим. Незаперечною є позитивна роль запровадження Магдебурзького права на Поділлі в XIV-XVI століттях, яка відобразилась у швидкому піднесенні економічного добробуту міста. Але з часом цей інститут пережив себе, почав втрачати своє значення для розвитку міста. Далось взнаки юридичне закріплення релігійної, національної нерівності у правах громадян, а також внутрішні суперечності у муніципальному самоуправлінні. Тому наприкінці XVIII ст. магдебурзьке право як інституція втрачає своє значення, а після входження Поділля до складу Російської імперії ліквідується постановою Миколи I у 1831 році.

Список використаної джерел та літератури:

1. Багалій Д. Магдебурзьке право в Лівобережній Україні / Д. Багалій. – Львів: Світ, 1990. – 347 с.
2. Верига В. Нариси з історії України / В. Верига. – Львів, 1996. – 450 с.
3. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве / М. Владимирский-Буданов. – Санкт-Петербург: Русская мысль, 1868. – 312 с.
4. Грушевський М.С. Нарис історії українського народу / М.С. Грушевський. – Київ: Либідь, 1991. – 398 с.
5. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т.Д. Гошко. – Львів: Піраміда, 2002. – 255 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область У 26 томах. – Київ: Інститут історії УСРСР, 1972. – 778 с.
7. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і

порівняльно-правовий аналіз: навч. посіб. / Н.В. Камінська. – Київ: Либідь, 2010. – 232 с.

8. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV-XVII ст. Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. – № 3. – С.82-84.

9. Кастриба П.М. Нариси історії Поділля / П.М. Кастриба. – Хмельницький: Світич, 1990. – 327 с.

10. Коваленко А.А. Теорія і практика місцевого самоврядування в Україні / А.А. Коваленко. – Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2002. – 464 с.

11. Кушнір Л.Б. Магдебурзьке право в межах сучасної Хмельниччини / Л.Б. Кушнір // Літопис Хмельниччини: Краєзнавчий збірник. – Хмельницький: 2004. – С.12-16.

12. Круглашов А.М. Проблеми надання магдебурзького права містам України. Історіографія питання // Актуальні проблеми розвитку міст і міського самоврядування (історія і сучасність) Тези міжнародної науково-практичної конференції 7-9 квітня 1993 р. – Рівне: Азалія, 1993. – С. 5-7 с.

13. Малий словник історії України / Відповідальний редактор Валерій Смолий. – Київ: Либідь, 1997. – 424 с.

14. Олуйко В.М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність / В.М. Олуйко, П.Я. Слободянюк, М.І. Баюк. – Хмельницький: Світич, 2005. – 399 с.

15. Петров М.Б. Кам'янець-Подільський / Петров М.Б., Рибак І.В. // Енциклопедія історії України. Т. 4. – Київ: Наукова думка, 2007. – 55 с.

16. Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования. Перевод / АН СССР, Ин-т государства и права; Отв. Ред. В.М. Корецкий. – Москва: Наука, 1985.

The article describes one of the most common legal systems of municipal government in Central Europe, the Middle Ages - Magdeburg Law; relealed features of the functioning of this system on the tail.

Key words: *Magdeburg right, self-government, the city autonomy.*

УДК: 94 (477) «15/17»: 338.45

М. Марціник,
студентка І курсу

Науковий керівник: І.А. Опря, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

ЦЕХИ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В XVI-XVIII СТ.

У статті досліджується розвиток цехового виробництва у Кам'янци-Подільському в XVI-XVIII ст., у той час, коли місто стає одним із провідних ремісничих центрів України. Аналізується роль цехів у економічному розвитку міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Поділля, цехи, ремесло, партачі, місто, кушнірство, циркульництво.

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в житті українського народу впродовж останніх десятиліть, призвели до посилення в суспільстві інтересу до економічної історії. Для пізнання законів історичного прогресу, конкретних форм їх прояву у різних регіонах України, важливе значення має дослідження розвитку ремесел і цехів, зокрема у місті Кам'янці-Подільському.

Проблема розвитку економіки подільських міст XVI-XVIII ст. є актуальною тому, що саме в той період формувалися підвалини нових виробничих відносин у промисловості. Необхідність вивчення теми полягає ще й у тому, що при розгляді економічних процесів в Україні, досліджуваного періоду, склалися особливі умови для виникнення нової організації виробничої діяльності на Україні цехового виробництва.

Метою наукової роботи є аналіз розвитку цехового виробництва у Кам'янці-Подільському в XVI-XVIII ст.

Проблема виробничої діяльності цехових ремісників Кам'янця-Подільського не знайшла належного висвітлення в історіографії. Частково до вивчення теми зверталися Ю. Сіцінський [12], О. Петренко [11], А.Задорожнюк [3; 4; 5], П.В. Михайлина [10], О.С. Компан [9] та інші дослідники. Однак, лише П. Клименко [7; 8] поставив на порядок дня питання про особливості розвитку Кам'янецьких цехів, звернув увагу на їх організаційні засади, цехове учнівство, з'ясовував чисельність цехів та цехових ремісників, намагався простежити проникнення в їх діяльність елементів капіталістичного виробництва тощо.

Окрім питання теми знайшли відображення у роботах дослідників Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Зокрема, слід відзначити праці І. Винокура, Г. Хотюна «Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник» [1], О. Завальнюка, О. Комарницького «Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис» [2] та ін. Також важливі напрацювання з теми роботи зустрічаються у матеріалах краєзнавчих конференцій. Ці роботи дають змогу краще зрозуміти проблеми і закономірності розвитку ремесел на Поділлі. Разом з тим, комплексне дослідження із даної проблематики і досі відсутнє.

Для міського ремесла України тривалий час була характерна цехова організація - об'єднання ремісників однієї чи ряду професій у межах міста в спілки - цехи. Поява цехів в Україні пов'язана із поширенням тут магдебурзького права. Наявність цехів в українських містах вперше документально засвідчена у наприкінці XIV ст. Саме у цей час було даровано цехові права ремісничим об'єднанням Львова та Перемишля [8, с.123]. Перша половина XVI ст. ознаменувалася створенням цехових організацій у більшості великих міст України. У тих містах, де ремесло було менше розвинутим, існували цехи споріднених і навіть неспоріднених спеціальностей. Іноді, коли місто було невеликим, тут існував усього один цех, що об'єднував усіх ремісників. Адже з розвитком продуктивних сил та поглибленням

суспільного поділу праці в XVI-XVII столітті зростає значення міст, як торгових центрів. Поряд з такими великими містами як Львів, Київ, стає помітною роль і Кам'янця-Подільського. Російський мандрівник Трифон Коробейников, який відвідав місто у 1593 році, писав: «Каменец - город каменной с Можайск, стоит на каменном острове <...>, и на том острове стоит посад и торг <...> А место людно і торги добры» [11, с.127-136].

Цехова організація була зумовлена усією системою середньовічних економічних відносин, феодально-становою структурою суспільства. Головними причинами їх виникнення були необхідність боротьби проти державної адміністрації та феодалів, потреба ремісників у спільних ринкових приміщеннях (ремісники були одночасно й купцями), зростання конкуренції з боку сільських ремісників. За умов політичної нестабільності й залежності від сил природи ремісничі корпорації створювали належні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечували їм особисту свободу, права й вольності, взаємодопомогу і захист, оберігали майно. Протягом XV ст. кількість цехів по всій Україні значно збільшилася [2, с.66].

Цехи були насамперед об'єднаннями економічного характеру, які займалися організацією виробництва і збуту продукції, а також охороною економічних інтересів ремісників. Також цех був військовою організацією, яка брала участь в охороні та обороні міста й виступала окремою бойовою одиницею міського ополчення. Так, Кам'янець-Подільські ремісничі цехи доглядали за окремими ділянками укріплень у місті. Деякі башти отримали назви відповідних цехів: Гончарська, Різницька, Слюсарська, Кушнірська, що свідчить як і про заможність майстрів, так і про їх допомогу в обороні проти загарбників.

Кам'янець славився як визначний центр ремісничого учнівства. Тільки до одного цеху стельмахів, колодіїв, бондарів і столярів щороку приходили учні більш, ніж з 100 місць України і навіть з-за кордону [9, с.85-86].

Окрім цехового виробництва в українських містах існувало й позацехове ремесло. Ремісників, необ'єднаних у цехи, називали партачами (позацеховими майстрами). Це були селяни-утікачі, сільські ремісники і цехові підмайстри.

Вони становили зародок вільнонайманих робітників. Між цеховими ремісниками і партачами точилася гостра боротьба. Однак із розвитком товарно-грошових відносин, розширенням ринку цехи не могли забезпечити попиту на міські ремісничі вироби, який задовольнявся насамперед партачами.

У першій половині XVII ст. частка партачів у суспільному виробництві міст України була досить значною, а продукція вирізнялася особливо високою якістю, адже партачам потрібно було витримати конкуренцію з боку цехових ремісників [6, с.300-303; 4, с.292-297].

У середині XVI ст. в Кам'янці-Подільському вже нараховувалось 18 ремісничих цехів. Кожен цех мав свій статут, в якому викладалися правила роботи та поведінки ремісників даного цеху. Так, наприклад, статуті кам'янецьких ткачів, затвердженому місцевим магістратом у 1601 році, обумовлювалося, що цех повинен мати: «верстати» справжньої ширини, як це

водиться у великих містах; для бідних людей ткати полотно не дорожче, як за п'яти аршин, не обдурювати замовників і тому подібне. Чисельність членів окремих цехів була великою за рахунок ремісників «чужих» спеціальностей. Так, деревообробний цех, в якому працювало 72 майстри, об'єднував суміжні спеціальності столярів, бондарів, стельмахів, колодіїв. У 1700 р. ковалі, слюсарі та мечники внаслідок своєї малочисельності, злились в один цех, а у 1703 р. вони прирахували до свого цеху ще й шорників та столярів, оскільки їх було всього 2 майстри [8, с.233].

Крім цього цеху, був ще один подібний цех більш тонкого ремесла - металевих виробів, до складу якого ввійшли майстри ювелірної справи, гаптярі (золотошвачки), конвісари (спеціалісти по виготовленню речей з олова), людвисари (спеціалісти по виготовленню речей з металу). Особливо багато в Кам'янці-Подільському було чоботарів, і тому шевські цехи були і в подільській, і в руській, і у вірменській общинах. В опису податей 1578 року вказується, що в місті нараховувалось 63 чоботарі, з них 31 майстер і 32 підмайстри [10, с.5-6].

Крім вищезгаданих, Кам'янець мав кравецький, м'ясницький, гончарний цехи, цех хірургів. Цех хірургів претендував на виключне право лікувати міщан. Взагалі лікарів на Україні в XVII столітті було небагато. Частково їх функції виконували цирульники й аптекарі. Допомогою лікарів, як правило, користувалися люди заможні і більш освічені.

24 серпня 1672 р. турецький султан Магомет IV в'їхав у Кам'янець. Захопивши місто, турецька адміністрація почала встановлювати тут свої порядки, внаслідок чого цехове життя занепадає. На нашу думку, 27-річне панування турків у Кам'янці стало межею між давньою та новою історією Кам'янця-Подільського. При всіх негараздах та спустошеннях, за турків були знищені всі дерев'яні будівлі, споруджені та укріплені фортифікаційні споруди, відбувся занепад ремесла та торгівлі. Змінився навіть традиційний побут кам'яничан. У Кам'янці народжувалось нове життя, будувалися нові будинки і храми, відповідно до вимог та смаків нового часу [1, с.87].

П. Клименко зауважував, що вже на початку XVIII ст., після переходу Кам'янця-Подільського з-під влади Османської імперії до Речі Посполитої, поступово почали відроджуватися міське ремесло, промисли і сільськогосподарське виробництво. Ремісники відновлюють цехи. В 1700 р. в Кам'янці ковалі, слюсарі і мечники, через свою малочисельність, об'єднуються в один цех, а в 1793 р. змушені були тимчасово прийняти до свого цеху ще й шорників і сідлярів, оскільки останні функціонувати окремо не могли. На початку 1703 р. їх було лише 2 [4, с.292-297].

Децю пізніше відновлюють діяльність й інші цехи, яких наприкінці XVIII ст. числилося уже 12 (кравецький, шевський, м'ясницький, столярний, ковальський, овчинний, кушнірський, або скорняжний, теслярський, олійницький, пекарський, цирюльний і слюсарський).

Як і в давнину, у XVII-XVIII ст. кожний цех жив своїм життям, організація і форми зумовлювалися відповідними статутами. Функціонування цехів і зміст статутів затверджувалися привілеями королів. Цехи формувалися згідно певної соціальної структури. На чолі цеху стояли старший і молод-

ший цехмістри, які обиралися його членами щорічно. Обиралися також «скринькові брати», які несли відповідальність за стан казни. Кожний цех мав свій суд. Доречно відзначити, що «демократичний принцип» виборності цехового уряду замикався в рамках лише цехової верхівки, а остання була джерелом поповнення членів міського уряду [3, с.207].

Наприкінці XVIII ст. цеховий суд втрачає свої уповноваження, оскільки зникає самоуправління й автономія цехів. Так, кушніри кам'янецького цеху вже підпорядковувалися міській юрисдикції. Записи у цеховій книзі кушнірів засвідчують і той факт, що на кінець XVIII ст. поступово зникає й принцип виборності керівництва цеху. До нього входили також підмайстри і учні. Згадується в цеховій книзі кушнірів і челядь. Саме у 1706 р. підмайстри і челядь кушнірського цеху утворили братство, яке затвердив магістрат [8, с.45-47].

Обмежившись від стороннього суперництва, Кам'янецькі цехи у XVIII ст. досить чітко розмежовували функції своєї діяльності. Характерно, що навіть у сфері одного і того ж ремесла відбувалася спеціалізація майстрів по окремих видах робіт. Так, у статуті цеху шевців говорилося, щоб майстри, які шують гусарські костюми, не насмілювалися постачати жіночий одяг, і навпаки. Причому, окремі майстри мали право підшивати лише «кавалерійські та капланські» шапки. Виробництво металевих виробів було розподілено між різними цехами: майстри одного виготовляли посуд виключно із олова, інші - котли, треті вироби із бляхи, четверті - вироби із міді і т.д. [5, с.19-31].

Отже, впродовж XVI-XVIII ст. в організації цехового виробництва у Кам'янці-Подільському чітко простежується два шляхи розвитку. Поряд з цеховими організаціями спостерігається існування партачів або позацехових ремісників. Попри їх постійну боротьбу, цехи намагалися повністю монополізувати все виробництво в тій місцевості, де вони діяли. Своєї мети вони успішно досягали, на XVIII ст. цехи залишалися основними виробниками продукції масового вжитку, будучи при цьому ще й осередками навчання у місті.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / І.С. Винокур, Г.М. Хотюн. – Львів: Каменяр, 1981. – 95 с.
2. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – С.65-70.
3. Задорожнюк А.Б. Доля міського виробництва в економічному житті Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст./ А.Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. – С.205-219.
4. Задорожнюк А.Б. Ремесло міст Поділля наприкінці XVIII – першій половині ХІХ ст. (Історіографія проблеми) / А.Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ,

2003. – Т. 11. – С. 292-297.

5. Задорожнюк А.Б. Цехове законодавство міст і містечок Поділля (XIX – початок XX ст.) / А.Б. Задорожнюк // Університет. Історико-філософський журнал. – К.: Київський славистичний університет, 2005. – № 3(5). – С.19-31.

6. Історія міст і сіл УССР// Хмельницька область. За ред. В.М. Кулаковського. – Харків: Поліграфкнига. – С.300-303.

7. Клименко П.В. Цехова книга бондарів стельмахів колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. – К.:Либідь, 1932. – 285 с.

8. Клименко П.В. Цехи на Україні / П.В. Клименко – К.: Либідь, 1929. – 324 с.

9. Компан О.С. Місто Кам'янець-Подільський – центр навчання ремісників в XVII – XVIII ст. / О.С. Компан // Тези доповідей III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменярь, 1970. – С.85-86.

10. Михайлина П.В. До питання про розвиток міського ремесла на Поділлі в кінці XVI – першій половині XVII ст. / П.В. Михайлина // Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменярь, 1968. – С.5-6.

11. Петренко О. Цеховий устрій приватних міст і містечок Східного Поділля / О. Петренко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 2001. – Вип.2. – С.127-136.

12. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-архитектурного общества. – 1904. – Вып.10. – С.441-443.

The article examines the development of craft production in Kamenets-Podolsky in the XVI-XVIII centuries. At the time when the city became one of the leading craft centres of Ukraine. The role of shops in the city's economic development.

Key words: Kamenets-Podolsky, Podolia, workshops, craft, cobbler, city, furriery.

УДК 94 (477) «1656/1657»

О. Мацьков,
студент магістратури

Науковий керівник: **В.С. Степанков,**
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН

СТВОРЕННЯ АНТИПОЛЬСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1656 – ОСІНЬ 1657 РР.)

У статті зроблено спробу проаналізувати систему політичних та дипломатичних заходів уряду Б. Хмельницького та керівництва потенційних держав-союзників, спрямованих на утворення антипольської коаліції.

Ключові слова: козацька Україна, Річ Посполита, Швеція, Трансільванія, Б. Хмельницький, міжнародна політика, переговори, угода.

На сучасному етапі розвитку історичної науки увагу дослідників все частіше привертають питання міжнародного характеру, які дають змогу глибше і більш досконало прослідкувати витоки тих чи інших подій та явищ, котрі мали місце в державній політиці держав. Одним із таких є проблема утворення антипольської коаліції в другій половині 50-х років XVII ст., завдяки якій Б. Хмельницький мав намір протидіяти загарбницькій політиці Речі Посполитої. Без її з'ясування неможливо збагнути в повній мірі сутність тих заходів, які приймалися українським урядом упродовж зазначеного періоду. Тому, актуальність даної теми визначається необхідністю всебічного дослідження дипломатії гетьмана Б. Хмельницького на міжнародній арені впродовж 1656-1657 рр. й політики щодо неї сусідніх держав, які у своїй перспективі мали утворити систему союзів, спроможних протидіяти агресії Польщі.

Вагомим історіографічним доробком у вивченні питання утворення антипольської коаліції є праці В. Липинського «Україна на переломі» [12, с.35] та М. Грушевського «Історія України-Руси» [4, с.1285-1288], в яких автори намагалися дати виважену оцінку позиціям сторін у прийнятті дипломатичних рішень стосовно співпраці. Спробу проаналізувати стосунки козацької України з потенційними союзниками – Швецією, Трансільванією, Молдавією зроблено рядом сучасних дослідників, зокрема В. Смолієм і В. Степанковим у монографії «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» [14, с.560, 566-585]. Значної уваги заслуговують праці В. Горобця [3, с.112], А. Гурбика [5, с.393,400-401], Я. Федорука [17, с.323-334], Т. Чухліба [18, с.68-71], в яких висвітлюються різні аспекти та особливості міжнародної політики уряду Богдана Великого. Беручи до уваги здобутки зарубіжної історіографії, відзначимо роботи М. Павліщева [13, с.205-212], Л. Кубалі [21, с.190-193], Я. Качмарчика [10, с.278-289], А. Пернала [22, с.190-211], Б. Флорі [16, с.284-289] та інших.

Загроза політичної ізоляції козацької України та відверте ігнорування позиції офіційного Чигириня з боку Москви змушувало уряд Б. Хмельницького вдатися до коригування міжнародного курсу в сторону створення антипольського союзу [3, с.88]. Окрім того, укладене Віленське перемир'я в листопаді 1656 р. порушувало політичні інтереси козацької України і водночас руйнувало державні плани Б. Хмельницького [12, с.35]. Тому, з огляду на дану ситуацію, Б. Хмельницький ще більше активізував політичний курс на зближення зі Швецією. На початку вересня Карл X у присутності Г. Радзейовського прийняв українського посла Д. Колутера, який віддав гетьманського листа і засвідчив готовність українського уряду підтримувати зі Стокгольмом тісні зв'язки. Хмельницький запевнив, що козаки прагнуть лише своєї свободи та безпеки, а також готовність надати на допомогу королю 20-30 тис. військо [14, с.564].

У той же час не припинялися зв'язки з Трансільванією. 17 вересня було відправлено листа Дьєрдо II Ракоці з повідомленням про повернення трансільванських послів з Москви та подальшу дружбу [6, с.534]. 10 жовтня прибув до Чигириня представник трансільванського князя Л. Уйлакія для укладення угоди. Текст грамоти Ракоці передбачав: без відома кня-

зя не вести зносини з іншими державами; зобов'язання допомагати один одному на випадок війни; в разі потреби надавати продовольство; захищати православну віру тощо [9, с.87-89]. Ознайомившись із документом, українська сторона виявила в ньому відхилення від інструкції, наданої послам для укладення договору. З метою вирішення цього питання, гетьманом була скликана старшинська рада. Аналізуючи пункти князівської грамоти, з'ясувалося, що під нею не має підпису і печатки Ракоці, це викликало в старшини глибоке обурення. В результаті обговорення протягом наступних засідань, Хмельницькому і Виговському врешті-решт 18 жовтня вдалося вмовити козацтво присягнути. Відтак, укладення угоди засвідчило реалізацію українським урядом одного із запланованих пунктів своєї міжнародної політики. Більше того, союз з Трансільванією давав можливість гетьманові продовжувати реалізацію своєї політичної програми [14, с.566].

Упродовж другої половини жовтня і листопада, гетьман вів переговори з представниками Валахії та Молдавії. Вони також завершилися укладенням угод про взаємодопомогу [2, с.211]. У перші дні листопада з'явилися чутки про невтішний результат для України російсько-польського трактату, що одразу ж викликало негативну реакцію Чигирин. Згідно із свідчень путивльця О. Мискова, прибувши у Чигирин з царським листом, «його до гетьмана не допустили, и лист подал Ивану Выговскому; и писарь лист рванул из рук сердитым обычаем». З'ясувалося, що Хмельницький веде активні дипломатичні відносини з Трансільванією, Швецією, Валахією та має намір відійти від царя, оскільки той порозумівся з Яном Казимиром і вступив у конфлікт зі Швецією [1, с.549]. У відписці київського воєводи А. Бутурліна до Олексія Михайловича в середині листопада спостерігається занепокоєння політикою українського уряду та відсутністю інформації про його подальші дії [1, с.551-552].

Ставши на шлях зближення з Карлом X, Б. Хмельницький 24 листопада надіслав останньому листа, в якому повідомив про укладення союзу з Дьєрдем II Ракоці. Через декілька днів, а саме 26 листопада він звернувся до короля з черговим посланням, підкреслюючи готовність боротися за незалежність України і бажання, «щоб наша приязнь могла зміцнюватись і перетворилась у тривалі зв'язки». Гетьман також обіцяв вислати найближчим часом посольство до Стокгольму [6, с.543-545]. Отримавши інформацію про українсько-трансільванський договір, Карл X прищвидшив процес підписання аналогічного акту з Дьєрдем II Ракоці. 6 грудня у м. Радноті (Румунія) була укладена угода між обома сторонами. Вона, на думку дослідників, стала прямим наслідком і відповіддю його учасників на досягнутий між Росією і Польщею за місяць до цього Віленський трактат. Новосторона Раднотська система передбачала спільні бойові дії коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом її земель, що відповідало тодішнім політичним інтересам українського уряду [5, с.388].

Не знаходячи порозуміння з Москвою, Хмельницький упродовж січня 1657 р. активізує дипломатичні зносини зі Швецією та Трансільванією. Відтак, приїздили представники від Дьєрдя II Ракоці, які вимагали на-

правлення воєнної допомоги зі сторони гетьмана задля походу проти Польщі [8, с.44]. Скликана на початку місяця старшинська рада схвалила намір Б. Хмельницького направити князю 15 тис. козацьке військо під проводом київського полковника А. Ждановича [6, с.550]. Таким чином, даний крок українського уряду суперечив умовам Віленського перемир'я та свідчив про повне його ігнорування [3, с.90].

Паралельно з цим велися переговори з Швецією. У середині січня до Чигирина прибув посланець Карла X Т. Гарсон, у переговорах з яким гетьман підкреслив свою готовність підтримувати дружні відносини надалі. У листі від 28 січня до короля Хмельницький висловив надію, що їхня співпраця призведе в подальшому до «взаємної користі» [6, с.558]. Приблизно в цей самий час приїхало посольство Г. Веллінга для підписання договору з гетьманом. Необхідно звернути увагу на текст інструкції, який характеризував позицію королівського двору щодо України. Її зміст передбачав такі пункти: розрив українсько-російського союзу; відправлення 30 тис. війська на допомогу Швеції; похід Хмельницького взимку або весною на Польщу чи Росію відповідно до міжнародного становища Карла X; гетьман не мав права розпочинати інші збройні конфлікти без відома короля, а також укладати перемир'я з ворогами Швеції; в разі непорозуміння між сторонами вирішувати їх лише дипломатичним шляхом. У свою чергу, Стокгольм брав на себе зобов'язання не допомагати противникам козацької України і при можливості допомагати Війську Запорозькому. При умові переговорів з Польщею, Карл X повинен був враховувати позицію українського уряду й відстоювати його інтереси. Інструкція передбачала можливість створення незалежної Української держави в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводства [4, с.1285]. Як бачимо, шведський уряд замовчував долю західноукраїнських земель і виношував щодо них власні плани, що не могло не насторожувати Хмельницького [5, с.393].

Подальший хід переговорів засвідчив явні розбіжності між сторонами. Непоступлива позиція Стокгольму в вирішенні територіального питання змусила Хмельницького скликати повторно старшинську раду для остаточного прийняття рішення. Вона ухвалила припинити переговори й відправити посольство до Карла X для розв'язання проблемних пунктів. Усі спроби посла залагодити цю справу завершилися невдачею [4, с.1329-1331].

Завдяки вмільї та продуманій дипломатичній політиці українського уряду, становище Речі Посполитої на зиму-весну 1657 р. значно погіршилося. Спроби посольства луцького писаря Я. К. Беневського наприкінці лютого переконати Б. Хмельницького у доцільності розриву договору із Трансільванією й відкликання корпусу Ждановича зазнали невдачі [22, с.190, 205]. Однак, хід переговорів засвідчив непохитність намірів гетьмана добитися цілковитої незалежності держави й бажання довести відносини з Швецією, Молдавією і Валахією до укладення спільної угоди проти Речі Посполитої [14, с.575]. Спостерігаючи відчутне загострення протиріч із Москвою на початок 1657 р, Б. Хмельницький все ж остаточно не поривав з Росією і намагався завуалювати перед останньою склад та

мету походу козацького корпусу на Польщу в союзі з Дьєрдем II Ракоці та Карлом X [11, с.190].

З початком травня 1657 р. міжнародне становище козацької України ускладнилося. Завдяки розвідці, стало відомо про напад на прикордонні території татар та наступ з головними силами хана Мегмед-Гірея [15]. До того ж внаслідок нападу данських військ на шведські володіння, Карл X змушений був відмовитися від продовження походу і повернутися додому, що значно зменшувало шанси Дьєрдя II Ракоці і А. Ждановича на успішне завершення воєнної кампанії [13, с.209-211]. Таким чином, внаслідок зміни міжнародної обстановки та політичних прорахунків Дьєрдя II Ракоці і Карла X, задум Б. Хмельницького добитися перемоги над стратегічним супротивником в союзі зі Швецією й Трансильванією завершився провалом [14, с.588].

В умовах погіршення свого становища, шведський та український уряд активізували процес переговорів щодо підписання воєнно-політичного союзу. Приймаючи до уваги невдачу посольства Веллінга та ускладнення політичної ситуації у державі, шведське керівництво вирішило піти на поступки вимогам українській стороні. Місію знайти порозуміння з Хмельницьким було доручено королівському камергеру Г. Лілієнкрону [4, с.1394]. У дипломатичній інструкції, яку надав король, проголошувалося монарше зобов'язання віддати під владу Б. Хмельницького всі землі, про які той домовиться під час переговорів з Короною Польською. Карл X також погоджувався передати Україні білоруські землі Великого князівства Литовського. Однак при цьому ставилася умова, щоб гетьман не претендував на ті землі в Речі Посполитій, які окупує Швеція [7]. Врахувавши прорахунки свого попередника Веллінга, Лілієнкрон у розмовах з Хмельницьким одразу ж дав зрозуміти про його бажання досягнення компромісу й надав новоутверджений королем текст інструкції. Ознайомившись з її змістом, гетьман доручив генеральному писарю підготувати проект майбутньої угоди [4, с.1396]. Процес підписання останнього затримався у зв'язку з наступом на Україну військ Кримського ханства, про що повідомив Хмельницький у листі до Карла X 1 липня 1657 р. [6, с.595].

Смерть гетьмана 6 серпня 1657 р. затримала процес підписання спільної українсько-шведської угоди. Ця ніша лягла на плечі новообраного гетьмана І. Виговського. Посольство Г. Лілієнкрони продовжувало перебувати у Чигирині й чекати рішення українського уряду. Гетьман повідомив шведську сторону, що для затвердження напрацьованих договірних положень необхідно буде внести їх на розгляд козацької ради, а зібрати останню було нелегко через військову виправу багатьох старшин супроти татарської орди. Потребували узгодження й інші аспекти двосторонніх відносин: Україну найбільше турбували її територіальні надбання та шведські гарантії щодо останніх, а Швецію – термінова відправка українських військ на польський театр бойових дій, що не могло бути виконане негайно через кримську загрозу [5, с.401]. На Корсунській раді 5 жовтня 1657 р. Іван Виговський запропонував присутнім залишатися у підданстві московського царя та укласти союз зі шведським монархом [1, с.44]. Того ж дня він видав універсал про уповноваження полковника Ю. Немирича, генерального осавула І. Ковалевського та запорозького полковника І. Богуна (Федоровича) прове-

сти переговори з Г. Лілієнкроною задля укладення спільної мирної угоди [20, с.54-55]. Наступного дня, 6 жовтня рада ухвалила рішення щодо підписання відповідного документу з Карлом X. Як наголошувалося в преамбулі договору зі Швецією, його основні положення було розроблено за гетьманування Б. Хмельницького. Текст угоди, який повів до Стокгольму Г. Лілієнкрона, був підкріплений листом І. Виговського до короля [19, с.83-84].

18 жовтня представники українського уряду підписали звернення до шведського короля з 8-ми пунктів, де йшлося про Україну як про «вільний політичний народ і нікому не підлеглий». Інші статті проголошували необхідність боротьби із спільними ворогами, за виключенням лише Росії; визнання за Стокгольмом територіальних володінь козацької України; при умові замирення Карла X з Яном Казимиром, поляки повинні були визнати за козацькою Україною її незалежність та володіння й підтвердити даний факт присягою тощо [20, с.31-32]. Таким чином, уже в перші місяці свого перебування при владі Виговському вдалося завершити справу Хмельницького і укласти договір про воєнно-політичний союз зі Швецією. Однак, варто врахувати, що в обставинах, які склалися на осінь 1657 р. від своїх союзників Україні не варто було чекати реальної допомоги [16, с.288].

Отож, говорячи про міжнародну політику українського уряду протягом 1656–1657 рр., відзначимо, Б. Хмельницький своє головне завдання вбачав у пришвидшенні процесу підписання угод зі Швецією і Трансільванією, які в перспективі мали утворити антипольську коаліцію та остаточно вирішити конфлікт з Річчю Посполитою. Вступ козацької України у Раднотську систему союзів наприкінці 1656 р. давав можливість Богдану Великому продовжити курс, спрямований на реалізацію його політичної програми. Хоча, слід підкреслити, спроби керівництва Швеції і Трансільванії нав'язати гетьманові свою політику. З одного боку, вона простежувалася у бажанні Карла X отримати протекцію над козацькою державою, з іншого – у претензіях Дьєрдя II Ракоці на отримання західноукраїнських земель тощо. Однак, Хмельницький залишався непохитним у своїй позиції утвердження незалежності та неподільності Української держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1861. – Т. 3, 4. – 610 с.
2. Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком / П.Н. Буцинский. – Харьков, 1882. – 240 с.
3. Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В.М. Горобець. – К., 2007. – 462 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський –Київ., 1928. – Т.9. – Ч.1. – 288 с.; 1936. – Т.10. – Ч.1. – 394 с.
5. Гурбик А. Тенденції українсько-шведських відносин у середині XVII ст. / А. Гурбик // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України, 2010. – С. 381-405.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) / [Упорядники:

І. Крип'якевич та І. Бутич]. – К., 1961. – 770 с.

7. Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 і 1657 гг., извлеченные из Главного Московского архива Министерства иностранных дел. - [Электронный ресурс]. - Код доступа: <http://www.Voslit/info/Texts/Dokumenty/Ukraine/1640-1660/Vojna1/index.htm>

8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах/ Д.І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 349 с.

9. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским (1649-1687 гг.). – М., 1858. – Ч.1. – 339 с.

10. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я.Качмарчик; [з польської перекл. І. Сварник]. – Перемишль-Львів, 1996. – 326 с.

11. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – К.: АН УРСР, 1954. – 533 с.

12. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // В. Липинський. Твори. – Філадельфія, 1991. – Т.3. / [Ред. Р. Білас, Я. Пеленський]. – 344 с.

13. Павлицев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину (1592-1699) / Н.И. Павлицев. – С-Пб., Т.2, 1887. – 405 с.

14. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: Темпора, 2009. – 680 с.

15. Стороженко І.С. Історія Криму. Взаємовідносини українців і кримських татар / І.С. Стороженко. – [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://www.storinka-m.kiev.ua/article.Php?id=1021>.

16. Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.) / Б.Н. Флоря – М., 2010. – 656 с.

17. Федорук Я. Віленський договір: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 623 с.

18. Чухліб Т.В. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави у 1648-1721 рр. / Т.В. Чухліб. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2009. – 615 с.

19. Чухліб Т.В. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т.В. Чухліб – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 327 с.

20. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) // Матеріали до українського дипломатарію. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, Київ-Львів - 2004. - 1088 с.

21. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 I 1657 / L. Kubala – Lwow. (S.a.), 1883. – 438 s.

22. Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodowa Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659 / A.B. Pernal. – Warszawa: Ksiegarnia Akademicka, 2011. – 323 s.

Within this Article attempt analyze a system political and diplomatic measures government B. Khmelnytsky and management potential of the Allies, directed the

formation anti-Polish coalition.

Key words: *Cossack Ukraine, the Commonwealth, Sweden, Transylvania, B. Khmelnytsky, international politics, talks, agreement.*

УДК 94(438):327

С. Вербицький,
студент V курсу

Науковий керівник: В.С. Степанков,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН

ПЕРШИЙ ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОХІД

У статті висвітлюється підготовка Османської імперії, Росії з Лівобережної Гетьманщини до воєнних дій та перебіг основних подій Першого Чигиринського походу турецько-татарських військ.

Ключові слова: *Чигирин, похід, Ібрагім-паша, Г. Ромодановський, І. Самойлович, апроші, вилазка, фортеця, Бужинська переправа.*

Чигиринські походи є одним з етапів боротьби Росії та Гетьманщини з Османською імперією. Ця проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії, оскільки основна увага вчених зосереджується переважно на боротьбі Гетьманщини та Росії з Річчю Посполитою. 1-й Чигиринський похід розглядається під кутом зору російської звитяги, як «забута перемога російської армії». Не розглядається дана тема у якості зовнішньополітичної діяльності Івана Самойловича. Тому дану тему вважаємо актуальною.

Вперше питання 1-го Чигиринського походу порушив у праці «Руїна» М.І. Костомаров [8]. Історик розглядає основні бойові дії та участь Юрія Хмельницького в ньому. Інший дореволюційний дослідник М.І. Косиненко розглядає 1-й Чигиринський похід як складову частину російсько-турецької війни 1676-1681 рр. [7].

У радянський період 1-й Чигиринський похід розглянуто в працях О.М. Апанович [2] та В.В. Панашенко [9]. Перша показує агресивність намірів Османської імперії та про те, яку роль у цьому поході відіграв Ю. Хмельницький. В. Панашенко ж вважає даний похід результатом агресії Туреччини щодо українських земель та змальовує героїзм оборонців міста.

Помітний внесок у вивчення 1-го Чигиринського походу здійснили представники сучасної історіографії В.М. Заруба всебічно розглядає його, особливо звертаючи увагу на роль українських козацьких полків і гетьмана Самойловича у ньому [6]. Д.В. Вирський вбачає у походах символ військової слави козацтва та подає дані стосовно їх активної участі у поході [4]. Не стоять осторонь і російські вчені. О.В. Шишов детально змальовує цей похід як складову зовнішньої політики Росії в II пол. XVII ст. і його цікавлять швид-

ше підготовка сил до збройного протистояння, чисельність учасників і результати походу [11]. А.П. Богданов розглядає цей похід як аспект царювання Федора Михайловича та наголошує, що це перемога насамперед російського війська Ромодановського, применшуючи роль Самойловича в них [3]. П.В. Седов окремо розглядає 1-й Чигиринський похід на основі свідчень учасників і сучасників походу, вирізняючи, чому треба довіряти, а чому – ні [10]. О.С. Алмазов аналізує організаційні заходи Ромодановського та Самойловича стосовно відбиття наступу турецько-татарського війська, особливо вказуючи на дії українського гетьмана [1].

Надзвичайно важливу роль для висвітлення даної теми відіграє щоденник Патріка Гордона. П. Гордон – шотландець, який перебував на російській службі. Він керував роботами по облаштуванню укріплення на Бужинській переправі й у Чигиринській фортеці, а також керував її обороною. Він виклав цінну інформацію про хід підготовки російської армії до походу, акцентує увагу на слабкій готовності Чигирин до оборони та знаходить слабкі місця у організованості російських військ. Детально висвітлено хід бойових дій з позицій оборонця фортеці.

Восени 1676 р. почалася російсько-турецька війна. Її спричинило те, що Григорій Ромодановський та гетьман Іван Самойлович добилися капітуляції гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка і, відповідно, розірвання союзу останнього з Османською імперією. Потенційним учасником війни могла стати Річ Посполита, проте під впливом настроїв магнатів вона уклала 17 (27) жовтня Журавненський мирний договір з Туреччиною [2, с.278]. Дана угода підтвердила умови Бучацького договору (передання Туреччині Поділля, південного Правобережжя і Запоріжжя). Тобто Росія з Османською імперією залишилися віч на віч. Остання прагнула утримати Правобережну Україну, Росія ж – об'єднати землі по обидва боки Дніпра. Збройне зіткнення було неминучим.

Оттоманська Порта задалегідь розпочала готуватися до війни. Її командування мало намір зруйнувати Чигирин – найбільшу фортецю Правобережжя, яка мала велике стратегічне значення й взагалі раніше була гетьманською столицею. До того ж, султан Мехмед IV жадав захопити Чигирин тому, що йому не вдалося раніше взяти місто під свою протекцію. Після Чигирин планувалося розорити Київ [1, с.152; 9, с.127]. Для надання законності своїй агресії султан вирішив використати Юрія Хмельницького, сина Богдана Хмельницького. Його терміново визволили з полону, константинопольський патріарх «розстриг» Юрія, а Мехмед IV присвоїв йому звання гетьмана Війська Запорізького і «Малої Росії» [2, с.279]. Турки намагалися використати популярність прізвища Юрія, щоб схилити на свій бік українське населення. До того ж, багато хто сприймав його як бранця. Насправді він був васалом османів. Навесні 1677 р. з'являється на Поділлі й, осівши в Немирові, став розсилати свої універсали, закликаючи визнати його владу [7, с.37]. Необхідно зауважити й на тому, що це становило небезпеку для І. Самойловича [8, с.312], оскільки він не мав великої підтримки на Правобережжі.

Російський же уряд з осені 1676 р. готувався до збройного зіткнення.

За вказівкою Самойловича, в українських містах козаки, міщани, селяни та ремісники заготовляли хлібні запаси [1, с.152], селітру, порох, виготовляли зброю, ядра, гранати [6, с.252]. Водночас Самолович здійснив заходи щодо укріплення правобережних міст, а також Києва. Це видно з його листів до полковника Іллі Новицького. Особлива увага була присвячена укріпленню Чигирина.

Шотландець на російській службі генерал Патрік Гордон у своєму щоденнику дав докладний опис укріплень Чигирина і його готовність до оборони проти турків: «Замок був не надто озброєний. У ньому перебувало 45 різноманітних гармат; 4 з них, дуже довгі, відлили в Німеччині. Крім того, було ще 10 великих гармат; решта були або короткі для стрільби картечню, або легкі польові; крім того, в замку було ще 5 мортир, з яких 3 були залізні. Бомб було дуже мало, ручних гранат не більше 800. Після ж облоги залишилося всього 28 бомб і 23 бочки пороху. Довжина замку досягає 88 сажнів. Окружність замку з бастіонами, фланками і валом до самої річки дорівнює 375 сажнів. Окружність міста з кам'яною стіною і палісадами 982 сажнів. Від замку до старих укріплень 219 сажнів» [5, с.26-27]. З Москви був присланий начальником Чигиринського гарнізону генерал Афанасій Трауерніхт, іноземець на російській службі, який прийняв православ'я. Його найближчими помічниками стали стрілецькі голови (полковники) Григорій Тітов та Федір Мещарінов, інженер Яків фон Фростен і полковник Матвій Кропков [11, с.98]. Їм було наказано до підходу ворожої армії виправити згорілу минулої зими і зруйновану в ряді місць дубову фортецю. Тепер доводилося її відбудовувати в поспіху, з сосни. Необхідно було також поставити всі знаряддя на лафети, оскільки багато їх не мали [3].

Спочатку Чигиринський гарнізон налічував всього близько 10 тисяч осіб; 4 тисячі стрільців і 6 тисяч українських козаків у «нижньому місті» і посаді [8, с.310]. На думку Седова, насправді склад оборонців був такий: солдати Кровкова і Агея Шепелева – 1800 осіб, стрільців – 2197 осіб, 4 козацькі полки, надіслані Іваном Самойловичем, нараховували 4,5 тисячі піхотинців і ще 500 козаків, які прибули на допомогу вже перед приходом турків – всього 9 тис. [10, с.490]. Загальне командування гарнізоном здійснював чигиринський полковник Г.К. Коровченко. Стратегічні питання війни на Україні мав вирішувати князь В.В. Голіцин [3].

Навесні російські війська розташувалися на р. Сейм «кордоном»: гетьман Самойлович з 20 тис. вояків (козаки 7 лівобережних полків, а також сердюцький і компанійський полки [9, с.127] – в Батурині, головнокомандувач збройних сил воевода Ромодановський із 42 тис. – у Курську, резерв В. Голіцина і В. Бутурліна (15-20 тис.) – у Путивлі та Рильську. Таке кордонне розташування виправдовується значним віддаленням від супротивника [7, с.38]. Крім цього, були залоги у Києві та Чигирині, біля Азова напоготові стояли донські козаки, і Самойлович вирішив відправити ратних людей на випадок оборони Кодацької фортеці. У травні російські війська рушили у напрямку Чигирина.

Щодо війська, яким командував Ібрагім-паша, то його точна чисельність невідома. Найбільш раціональною є думка, що воно складалося з 15 тис.

яничарів та іншої піхоти, 30 тис. валаської та турецької кінноти, 20 тис. татар і декілька сотень козаків Юрія Хмельницького. Дискусії ведуться з приводу чисельності татар. Артилерія була сильнішою у оборонців Чигирина (51 проти 35 мортир і гармат). Турки планували виступити спочатку до Бендер, а звідти – до Чигирина [6, с. 259, 262-263].

20 червня 1677 р. турецька армія форсувала Дунай і рушила через Прут, Дністер та Південний Буг до Чигирина. 28 липня перебіжчик повідомив чигиринців про підхід турецького війська, 30 липня у фортеці з'явилися перші роз'їзди. 3-4 серпня 1677 р. турецько-татарські війська підійшли до Чигирина і розташувалися на пагорбах на схід та південь від міста. Загарбники спустошили прилеглі землі (попалили навколишні містечка, мирних жителів забрали у полон) і розраховували взяти Чигирин за 3-4 дні [9, с. 126]. Ібрагім-паша у своєму наказі по армії оголосив, що війна буде успішною, і яничарів розпускають по домівках «до дня Касима» (26 жовтня) і знову покличуть на війну в «день Хозира» (23 квітня наступного року). Зимувати у захопленому Києві та Чигирині вирішили залишити тільки Юрія Хмельницького з його козаками [11, с. 99].

Османи мали багатющий досвід облоги сильних укріплень і володіли всіма законами ведення «фортечної» війни. У гої же день ворог приступив до відритого облогових траншей і апрошів. За ніч було зведено дві облогові батареї [3; 11, с.100], які зі світанком стали методично руйнувати бомбами бруствер фортечного валу.

5 серпня Ібрагім-паша і Хмельницький звернулися з листом до оборонців міста з вимогою здати Чигирин без опору. В обмін на це іменем турецького султана обіцялася воля і підтвердження старшинських привілеїв [8, с.313]. Однак комендант фортеці, генерал-майор Трауерніхт, відмовився розглядати їх вимогу [7, с.266]. Отримавши відмову, турецьке військо почало активні військові дії.

Турки не подбали зімкнути облогове кільце. Завдяки цьому в Чигирин на наступний день пробилися 500 козаків, посланих гетьманом Іваном Самойловичем [11, с.100]. Оборонці міста вдавалися до тактики вилазок. Так, 5 вересня опівночі військовий загін (1 тис. козаків і 800 російських солдат) під прикриттям гарматного обстрілу здійснили вилазку з Чигирина до турецьких траншей і завдали значних втрат супротивнику [7, с.40-41]. Це змусило турків збільшити чисельність сторожових загонів, наблизити до фортеці апроші та почати гарматний обстріл міста. 6 серпня турки напроти Спаської вежі встановили батарею із 36-фунтових гармат і мортир. Внаслідок потужного обстрілу було дуже зруйновано вежу та мур біля неї. Оточені потрапили у скрутне становище. Відтак Трауерніхт вирішив організувати вилазку. В ніч із 6 на 7 серпня вилазку її здійснено. У ній взяли участь 1000 козаків і 800 ратників. Використавши ручні фанати, оборонцям фортеці вдалося відкрити турків із ближніх шансів у середні [10, с.493].

У ніч на 10 серпня здійснено нову успішну вилазку. 800 козаків та 600 ратників під командуванням стрілецького голови І. Дурова вийшли з фортеці й атакували передові укріплення противника. Турецькі роти були змушені відступити, залишивши апроші і втративши декілька со-

тень вояків [5, с.22].

Косиненко зазначає, що 10 серпня прибули кримські татари з ханом Селім-Гіреєм [7, с.41]. Вони розташувалися на північ від Тясмину. І 10 серпня виникає наступна ситуація: турки оговтуються від вилазки оборонців; на допомогу туркам підійшли татари (нехай навіть і 2 тисячі); а Самойлович лише цього дня дочекався армії Ромодановського на р. Артополоті, що у 100 верстах (107 км) від Чигирин [1, с.154]! І на ній союзники стояли 3 дні. Ймовірно очікуючи тих, хто відстав! Тобто оборонці потрапили у дуже складне становище, а основні сили все ніяк не підходили. Довелося чинити відчайдушний опір самотужки.

Після 10 серпня турки неодноразово проводять міста. Вони безперервно вели гарматний вогонь, метали стріли з фітілями на дерев'яні будівлі. Намагалися турки й засипати частину міського рову, а потім проломити стіну і вдертися до міста. Але через кам'янисту місцевість рів не можна було засипати землею, і вони спробували закидати його плетеними тинами, бур'яном та деревиною. Проте оскільки вночі турки не вели активних дій, то захисники фортеці саме в темну частину доби підпалювали все навколо рову, зводячи нанівець потути супротивника [9, с.128].

З 17 серпня становище обложених стає критичним: турки поступово нарощували кількість атак перед загальним штурмом. Вони спрямували шквал гарматного вогню на фортецю і закидали її запалювальними засобами. У цій скрутній ситуації 20 серпня з боку Тясмину на допомогу обложеним прибув 2,5-тисячний загін Якова Корицького, відправлений гетьманом 17 серпня [6, с.269-271]. Корицький повідомив про те, що головні сили Ромодановського і Самойловича незабаром підійдуть. З ним прибув і полк драгунів під командуванням Фадея Тумашева [3]. Це викликало піднесення бойового духу оборонців.

Розлючений недбалістю татар, які пропустили підкріплення Самойловича, Ібрагім-паша вдався до «мінних атак». Було здійснено 3 підкопи до бастионів фортеці і можна стверджувати, що лише вибух у 2 підкопі, під бастионом Дорошенка, був вдалим для турків. У 1-ому підкопі, біля Козячого Рогу, міни було знешкоджено, а в останньому підкопі біля Кримського бастиону вибух було передбачено козаками заздалегідь і тому він не завдав значної шкоди [5, с.24-25]. Проте у оборонців вже майже закінчився порох, а на гарматний вогонь турків за дефіцитом снарядів вони відстрілювалися камінням [7, с.42].

Врешті, 24 вересня російські війська під командуванням Ромодановського й Голіцина та українські козацькі полки Самойловича підійшли до Дніпра в районі Бужина [10, с.498]. Протистояння вступило у вирішальну фазу. Довідавшись про наближення об'єднаного війська, турки здійснили потужну атаку на Чигирин. 27 серпня вони підірвали всі підкопи і кинулися у проломи в стінах. Чигиринці вступили у рукопашний бій, який тривав до ночі, і відстояли місто [9, с.128].

Проте основні дії точилися поблизу Бужинської пристані. Саме туди рушила частина турецьких військ з-під Чигирин (що, на нашу думку, допомогло відстояти Чигирин). Козаки під вечір 24 серпня почали стя-

гувати до Бужинської переправи плавзасоби, зосереджені у Воронівці та Кременчуці, яничари перешкождали цьому рушничною стрільбою. Через це козакам довелося частину шляху тягти човни волоком по берегу, відстрілюючись від ворога [4].

Турки навіть зайняли острів на Дніпрі, аби завадити форсуванню водної перепони. Відтак, російським воякам та козакам прийшлося спочатку вибити супротивника з нього. 15-тисячний загін, що складався з козаків Ніжинського та Полтавського полків, донських козаків, і полку стрільців, у ніч з 26 на 27 серпня переправився на човнах і байдарках на острів. На світанку до них підійшло підкріплення - 10 тисяч козаків [6, с.274]. Переправа продовжувалася весь день. У ході неї одні солдати здійснювали оборону, а інші копали шанці. 27 вересня військо Ібрагіма-паші та хана (40-50 тис.) атакувало передовий загін, проте за допомогою загону ратних людей і підкріплення козаків атаку було стримано. У відповідь проведено контратаку [1, с.154] Острів було відстояно. Крім цього, з лівого берега росіяни відкрили сильний артилерійський вогонь, який разом і наступом на правий берег завдав противнику дошкульного удару.

У результаті наступу 28-29 серпня вся російська армія була на правому березі Дніпра [7, с. 46]. Доля турецько-татарського війська була вирішена. Воно відступило до Чигирина, навіть не думаючи про його захоплення.

Успішна переправа, наближення резервного загону Голіцина (10-15 тис.) та відсутність запасів змусили турків зняти облогу. Вони, не чекаючи підходу козацько-російської армії під Чигирин, відступили [6, с.277-278]. За ними було здійснене тижневе переслідування до р. Інгул силами загону І. Лисенко і Г. Косагова, не надто вдале, проте їм випадково допоміг Іван Сірко, який з кількома тисячами запорожців зруйнував міст, наведений турками для їх переправи через Буг, і вдарив по ним на переправі [7, с.48].

5 вересня Ромодановський і Самойлович з військами увійшли в місто. Вони радили московському уряду зміцнити фортифікаційні споруди Чигирина і розташувати у фортеці сильний гарнізон з великою кількістю припасів, щоб бути підготовленими до майбутніх нападів турків. На їхню думку, місто слід було утримувати будь-якою ціною, оскільки воно було головною опорою української лінії оборони. В результаті рекомендацій гетьмана та воеводи російська армія простояла під Чигирином з 5 по 10 вересня, займаючись лагодженням сильно зруйнованих укріплень, і відправилася на «зимові квартири». У Чигиринській фортеці залишено гарнізон в 15 тисяч осіб [11, с.103]. Федір Олексійович міг зайнятися своєю улюбленою справою – нагородженням учасників походу (в основному передачею частини маєтків у вотчину і пожалуванням нових земель, турботою про поранених, забезпеченням пільг учасникам військових дій і т.п. [3].

Втрати сторін у 1-ому Чигиринському поході були такими: при облозі фортеці загинуло 800 козаків, 150 стрільців і 48 інших російських ратників, поранено понад 500 вояків [10, с.499]. У боях на Бужинській переправі російсько-українське військо втратило 2460 осіб убитими і близько 5 тисяч пораненими. Щодо втрат турків, то вони сягали 4-6 тис. вбитими і пораненими (за П. Гордоном) [5, с.26], з них 2 тис. – під час облоги, решта

– у боях на Бужинській переправі. Проте Косиненко зазначає, що Гордон применшує, і вказує число загиблих лише при обороні фортеці – 6 тис. турків [7, с.48]. Є думка про 10 тис. яничарів і 15 тис. кінотників вбитими [11, с.104], проте дані цифри здаються нам надто фантастичними.

Отже, 1-й Чигиринський похід виявився вдалим для російсько-української армії. Чигирин вдалося відстояти, а ворожі війська було відкинуто. Внаслідок нього російський уряд та гетьман Самойлович осягнули необхідність укріплення колишньої гетьманської столиці. В плані військових дій позитивним моментом стало ведення боїв в районі Бужинської переправи, які продемонстрували високу боєздатність та героїзм російсько-українського війська. Особливо слід відмітити козацькі війська, і зокрема, українських полковників Прокіпа Левенця (полтавський) та Марка Борсука (ніжинський) [4]. Серед росіян традиційно виділявся ветеран українських походів стольник і полковник Григорій Косагов. Серед негативу не можна не вказати на те, що армія Ромодановського довго йшла на з'єднання з військовими силами Самойловича, що ледь не призвело до краху всієї військової кампанії, адже якби війська прийшли дні на 3 пізніше, то турки би вже взяли місто. Існували і особисті суперечності між Ромодановським та Голіциним [3]. Крім цього, Патрік Гордон вказує і на відсутність єдності у діях захисників фортеці. Тобто це говорить про неналежну організацію оборони від турецького нападу.

Щодо турків, то невдача під Чигирином коштувала свободи Ібрагіму-Шейтану, ув'язненому з наказу розлюченою султана, і влади – кримському хану Селім-Гірею, засланому на о. Родос (хан і справді брав участь в облозі дуже неохоче, оскільки напередодні уклав мирну угоду з кошовим Січі І. Сірком) [4]. Турки не забажали вступати у мирні переговори, і почали готуватися до реваншу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самоиловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 гг.) / А. С. Алмазов – М.: Тип. МГУ, 2012. – 288 с.
2. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії / О.М. Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 300 с.
3. Богданов А.П. В тени Великого Петра. – [Електронний ресурс]. – Код доступу: http://www.nnre.ru/istorija/v_teni_velikogo_petra/index.php.
4. Вирський Д.В. Чигиринські війни: тризна по славі. – [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Kremenchuk/Cossackdom/Ruina/War1677.html>.
5. Гордон П. Дневник 1677-178 / Патрик Гордон; пер., ст., примеч. Д.Г. Федосова; отв. Ред. М.Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
6. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ, ПП Ліра ЛТД. – 2003. – 464 с.
7. Косиненко Н.И. Первая русско-турецкая семилетняя война. Чигиринские походы 1677-1678 / Н.И. Косиненко. – СПб. Издал В. Березов-

ский, 1911. – 96 с.

8. Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663-1687 гг. // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования / Н.И. Костомаров. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. – Кн.6, т.15. – 815 с.

9. Панашенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії / В.В. Панашенко // Український історичний журнал. – 1977. – №8. – С.126-130.

10. Седов П.В. Оборона Чигирина в 1677 г. / П.В. Седов // Российское государство в XIV-XVII вв.: Сборник статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю.Г. Алексева. – СПб., 2002. – С.484-508.

11. Шишов А.В. Твердыни России. От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с.

В статтє освещается подготовка Османской империи, России с Левобережной Гетьманщиной к военным действиям и ход основных событий Первого Чигиринского похода турецко-татарских войск.

Ключевые слова: Чигирин, поход, Ибрагим-паша, Г. Ромодановский, И. Самойлович, апроши, вылазка, крепость, Бужинская переправа.

УДК 94 (410+581) «1838/1842»: 355.01

В. Родак,
студент IV курсу

Науковий керівник: В.С. Степанков,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН

ПЕРША АНГЛО-АФГАНСЬКА ВІЙНА (1838-1842 РОКИ)

У статті розглядаються причини, передумови та хід першої англо-афганської війни. З'ясовано сутність англійської політики щодо Афганістану. Висвітлено основні умови виникнення такого явища, як національно-визвольна боротьба проти «невірних» окупантів, причини поразки англійських експедиційних військ.

Ключові слова: Анелія, Афганістан, Дост-Мухаммед, О. Бернс, воєнні дії, Кандагар, Кабульське повстання.

Ще у першій половині XIX ст. з'явилася низка праць, автори яких розглядали першу англо-афганську війну, причини її невдачі для англійської сторони та наслідки для колоніальної системи Британської імперії. Дана тема є досить ґрунтовно висвітлена та досліджена англійськими авторами П. Сайксом у його «Історії Афганістану» [17], Д. Кеєм – «Історії війни в Афганістані» [9], Е. Вінсентом [5], Д. Лавренсом [10]. Також важливе значення для вивчення даної теми мають дослідження Н.А.Халфіна [18], С.К. Ріштія [16], та К.Ф. Неймана [1]. До нас дійшло чимало свідчень очевидців, які тим чи

іншим чином були причетними до цих подій та залишили цінні історичні свідчення, наприклад, таким джерело є свідчення Мохан Лаля (дипломата, який разом з О.Бернсом перебував у Кабулі) [12], Е.Л. Штейнберг [20], А.А. Михайлов [11].

Чим же пояснюється підвищений інтерес, з яким відносилися в Англії до Афганістану, що на початок ХІХ століття не представляла, у порівнянні з колоніальною Індією, особливої цінності як ринок збуту товарів та джерело грошових надходжень, важливої сировини і корисних копалини? Чим викликана наполегливість, з якою британські правлячі кола не жаліючи ні людських життів, ні величезних матеріальних витрат, намагалися утвердити своє панування над Афганістаном? Відповідь на ці питання дає географічне становище країни. Вона лежала на схрещенні найважливіших торгових шляхів, що зв'язували Індію, Іран, Середню Азію й західні області Китаю. Через землі афганців здавна проходили торговельні каравани індійських купців у середньоазійські ханства, перевозилися китайські товари в Іран і далі в Європу. Так, Герат, який колись належав Афганістану, мав первинне стратегічне значення – родючий гератський оазис був початковим пунктом торговельної караванної дороги з Ірану через Кандагар до меж Індії в обхід важко прохідних гір Гіндукушу. Англійці прагнули зберегти його в слабких руках уцілілих садозайських шахів, що знаходилися під британським «захистом», а головне не допустити захоплення Герату афганським еміром або іранським шахом. Подальші плани англійців по підпорядкуванню Середньої Азії залежали від того, чи вдасться їм завоювати Афганістан і перетворити Герат на свій плацдарм [14, с.60.].

Багато англійських розвідників старанно вивчали гірські проходи і дороги, що ведуть в афганські землі. У 1831-1833 рр. в цей район відправилася спеціальна експедиція Олександра Бернса. Його завданням було підготувати завоювання Афганістану Ост-Індською компанією, перешкодити зближенню Дост Мухаммад-хана і баракзайських правителів Кандагара з Іраном, не допустити їх спільного виступу проти Гератского володіння. Ця «комерційна» місія була покликана зіграти важливу роль не лише в області торгівлі, але й малапосприяти захопленню Афганістану і перетворенню його в плацдарм для подальшої англійської експансії на Сході [15, с.231].

Однак, дана місія зазнала невдачі, і уже в 1836 році, міняючи вектор своєї політики Англія підтримала окупацію сікхами (ворогами Афганістану), Пешеварської Облaсті. Після чого Дост Мухамед, ще раз пересвідчившись в агресивних намірах Англії, звернувся до російського уряду за допомогою. У відповідь на послання афганського еміра, уряд Росії послав у Кабул місію, яку очолював поручник Віткевич [2, с.174-175]. Йому вдалося посприяти в досягненні примирення Дост Мухаммад-хана з кандагарським правителем Коханділь-ханом і схилити їх до оборонного союзу з Іраном проти загрози нападу Англії. Проект договору повинен був набути чинності за умови гарантії з боку російського уряду. Також Віткевич спромігся успішно домовитися з Дост Мухаммад-ханом про розширення торгівлі між Росією і Афганістаном [4, с.105].

Крім того, він обіцяв емірові сприяння Росії в боротьбі за повернення

Пешавара. Це дуже сприятливо позначилося на результатах переговорів. Однак дані цілі так і не були вирішені, оскільки у політиці російського уряду в цей час сталися значні зміни, що перешкождали продовженню колишньої лінії протидії англійської експансії на Середньому Сході. Прагнучи зблизитися з Англією при вирішенні турецько-єгипетського конфлікту і сподіваючись отримати підтримку англійців в питанні про протоки, він пішов на поступки в гератським питанні, І. Віткевич був відкликаний. Росіяни відмовилися від плану вступити в союз з Кабулом. Іранському шаху і кандагарському правителю було повідомлено про незгоду царя затвердити ірано-афганський договір [7, с.144].

Напередодні англійської агресії підвладна Дост Мухаммад-ханові територія Південно-східного Афганістану тягнулася від Кохістана (на півночі від Кабула) до Мукура на південному заході і від Баміана на північному заході до Хайберського проходу на південному сході. Загальна чисельність населення підвладних йому земель складала близько 1 300 тис. чоловік. Сили, які мав на той час Афганістан, були досить незначними. Емір утримував 2,5 тисячі чоловік піхоти, озброєних трутовими великокаліберними рушницями, 12-13 тисяч вершників і близько 45 гармат. Кращим родом військ була кавалерія. Окрім цього «регулярного» війська, було ополчення, яке за сприятливих умов могло дати кілька десятків тисяч ненавчених, недисциплінованих і погано озброєних солдат [18, с.24-25].

Стосовно Ост-індської компанії, то нею ще у серпні 1838 року військові частини, призначені для походу, були попереджені про це, а 13 вересня наказом головнокомандувача індійською армією генерала Фейна було визначено склад експедиційного загону. Пунктом зосередження було призначено Курнол. Загін складався з п'яти піхотних бригад (15 полків), однієї артилерійської (5 батареї), та однієї кавалерійської (Зкінних полки). Піхотні бригади були зведені у дві дивізії під командуванням генералів Коттона й Дункана. Окрім цього загону, що називався Бенгальською армією і збирався під особистим началом головнокомандувача, у Бомбеї формувався інший загін у складі трьох бригад, піхотної (3 полки), артилерійської та кавалерійської під командуванням генерал-лейтенанта сера Джона Кіна (до того командувач бомбейської армії) були вислані на Афганістан. До складу цього війська, що іменувалося «армією Інду», і склалися з двох дивізій англо-індійських військ (5 бригад піхоти і 2 бригади кавалерії). Крім того, в поході брав участь і «шахський контингент»: це були «збройні сили» Шуджі уль-Мулька, набрані, озброєні та навчені на англійські гроші і при англійській допомозі; сюди входили 6 батальйонів піхоти, 2 полки іррегулярної кінноти і батарея кінної артилерії [22, с.14-15]

І уже 1839 р., Ост-Індська кампанія розпочала активні бойові дії. Основна частина військ була зібрана у Фірузपुरе, на річці Сатледж, менша висадила біля гирла річки Інд, поблизу Карачі. У лютому 1839 р. англійці бомбардували і захопили порт Карачі, тоді як їх основні сили вторглися в Сінд і нав'язали сіндським емірам кабальний договір, який зобов'язав їх виплачувати данину англійцям. Після того, як британські війська пройшли Боланський гірський прохід, О. Бернс, який був у їх складі, змусив пра-

вителя Келатського ханства Мехраб-хана перейняти на себе зобов'язання забезпечення постачання, транспорт і охорону комунікацій англійської армії на території цього ханства [19, с.204].

Через Хайберський прохід на Кабул також просувався 11-тисячний англійський загін на чолі з капітаном Уейдом; незабаром англійці узяли Джелалабад. Дост Мухаммад-хан із зібраним ним військом, в якому налічувалося до 6 тис. осіб, виступив з Кабула назустріч ворогам. Але зрада частини воєначальників змусила його покинути військо й відступити з сім'єю і нечисленними наблизеними до Баміану, а потім північніше до Хульму. Покинута ним військо розсіялося. 7 серпня 1839 р. англійці і шах Шуджа без бою увійшли до столиці [7, с.147].

У середині квітня почалося просування військ на Кандагар. Завойовники спочатку не зустріли майже ніякого опору з боку афганців. Більше того, деякі їхні впливові сардари, підкуплені англійцями, при наближенні «армії Інду» до Кандагару перейшли на сторону шаха. Незабаром після вступу британських військ у місто відбулася церемонія реставрації Шуджі на престолі [21, с.177]. 7 травня 1839 р., новий шах Афганістану підписав договір з восьми пунктів, що фактично знищував незалежність країни. Шуджа підтверджував територіальні поступки (закріплені в договорі 1838 року), погоджувався на ізоляцію Афганістану від зовнішнього світу, а також на те, аби англійські окупаційні війська залишилися в країні. Проте з самого початку війни стало проявлятися негативне ставлення афганського населення до шаха Шуджі, який прибув до країни з військами іноземців [8, с.227].

Тим часом Дост Мухаммед-хан розгорнув енергійну підготовку відсічі загарбникам. Одного зі своїх синів – Акбар-хана – він послав з вояками для зміцнення гірських проходів, що вели до Пешавару, іншого – Хайдар-хана – направив до важливої фортеці Газні (на шляху з Кандагара в Кабул), тоді як третій його син – Мухаммед Афзал-хан – залишився з частиною військ у столиці, щоб вчасно встигнути до того пункту, якому найбільше будуть загрожувати англійці. Емір покладав багато надій на неприступність Газні, припускаючи, що англійські підрозділи будуть вимушені обійти цю фортецю, залишивши її в тилу. Тоді, розраховував Дост Мухаммед, він зможе ударити на англійців з декількох сторін, узяти їх в кільце і знищити [19, с.205].

Опір афганців дедалі більше приймав форму релігійної війни за віру, проти англійців. 21 липня 1839 р. передові англійські загони підійшли до Газні, яка вважалася неприступною, і добре підготовлену до облоги. Проте в результаті зради англійцям стало відомо про стратегічні плани захисників. При англійській армії знаходився в якості помічника Бернса Мохан Лаль (один із дипломатів посланих Ост-Індської кампанією в Афганістан), який, встановив контакт з племінником Дост Мухаммед-хана Абдуррашидом, який, на той час, перебував у Газні при принці Гулам Хейдар-ханові. Абдуррашид видав Мохан Лалю відомості про кількість військ у місті й про становище в Кабулі. Він обіцяв також, що під час облоги Газні одні з воріт міста, а саме Кабульські ворота, не будуть забарикадовані і англійці можуть увірватися до нього з цієї сторони. Заручившись такою допомогою, англійці підійшли до Газні й через деяких період запеклих боїв місто було взяте [16, с.155].

Жорстокі розправи над захисниками Газні та непосильний визиск окупаційних військ мирного населення все частіше викликали невдоволення народу, яке приймало усе більш відкриті і гострі форми. Вже у вересні 1839 р., через два місяці після «реставрації» влади шаха Шуджі, в районі Маруфа спалахнуло повстання племені гільзаїв, і хоча воно було придушене каральним загоном капітана Утрама, уже у квітні 1840 р. почалося їх нове повстання [7, с.148]. Повстанці перерізали найважливішу англійську комунікаційну лінію Кандагар – Кабул. Проти них було відправлено під керівництвом генерала Ноттома з Кандагара 200 вершників та капітанів Уоллера і Тейлера, які не змогли впоратися з повсталими, і незабаром у район повстання були вислані додаткові підрозділи під командуванням капітана Андерсона – загін піхоти, 300 вершників і артилерійська батарея [19, с.207]. Розгорнулася запекла битва, в якій гільзаї постійно утримували ініціативу у своїх руках і неодноразово кидалися в атаку на англійські гармати та багнети. Окупанти перемогли, але ця перемога дорого їм коштувала і носила лише тимчасовий характер. Макнотен (голова уряду у Афганістані) вирішив розкологити повстанців і для цього він виділив 3 тис. ф. ст. для підкупу деяких вождів племен. За висловлюванням Д. Кея, «грошовий мішок повинен був завершити те, що почали багнети» [9, с.57, 58].

Аналогічне становище створилося і в Келатському ханстві, де белуджі винищили британський загін на чолі з лейтенантом Клерком. Місто Келат було взяте повстанцями штурмом, а англійський гарнізон під керівництвом лейтенанта Ловеде винищений. Афганці племені какари взяли в облогу важливий вузол дороги до Кветту. І хоча англо-індійській владі, перекинувши сюди додаткові війська, вдалося дещо стабілізувати обстановку, проте в Південному Афганістані і Белуджистані утворилися постійні осередки опору загарбникам [6, с.55].

У районі гіндукушських перевалів, біля Баміана, в серпні 1840 р. ворожість населення до окупантів починає приймати все більш відкриті форми. Афганці нападали на англійські загони і пости та знищували їх. У вересні того ж року до Баміану підійшло узбецьке ополчення на чолі з Дост Мухаммедом. За підтримки Мір Валі – правителя узбекського ханства Хульм, Дост сформував невелике військо (6-8 тис. осіб) і відтіснив англійців до Сайгану [19, с.208].

Великий загін афганських вояків, що знаходився тут з «шахського контингенту», повстав і разом зі своїм командиром Салех Мухаммедом перейшов на сторону Дост-Мухамеда. Повний разгром британських підрозділів на цій ділянці не стався лише через прибуття спеціально спрямованої сюди бригади Денні, якому вдалося, використовуючи свою технічну перевагу і головним чином артилерію, завдати поразки Дост Мухаммеду. Цей успіх мав для англійців тільки місцеве і тимчасове значення. З району Баміана і Сайгана Дост Мухаммед направився в Кохістан, де також розвивався визвольний рух. У нього поступово залучалася і племінна верхівка Афганістану. Знаць була невдоволена тим, що урядовці шаха Шуджі, супроводжувані британськими солдатами, об'їжджали міста і селища, збираючи всілякі податки, чим зазвичай займалися вожді племен. До того ж англійський

уряд різко скоротив витрати на окупаційні потреби в Афганістані [7, с.148-149].

23 жовтня англійські війська під командуванням генерала Сейла вступили в Агасарай, через який у той час проходила дорога на Кабул. 28 жовтня емір виступив з Ніджроу; в дорозі до нього приєдналося біля п'яти тисяч осіб. Принц Мухаммед Тімур (син шаха Шуджі) також просувався до Багі Алама, щоб прийняти участь у битві. Емір підійшов до Парвану. 2 листопада емір почав атаку. Кавалерійські частини англійців були розбиті; майори Понсонбі і Фрезер виявлені важко пораненими, а англійський політичний представник у Північній провінції Лорд лейтенант Бродфут і ад'ютант Крепсі були убиті. Звістка про загибель англійських офіцерів і розгром кавалерійських частин внесли великий неспокій у ряди англійських військ і занепокоїли свиту принца Тімура. Бернс у три години ночі послав генералові Сейлу розпорядження про негайне відведення англійських військ до Чарікару, і наступного дня Сейл відступив. Англійці побоювалися повстання в селищах, розташованих у них в тилу, оточення і повного знищення своїх військ повсталими [16, с.173].

Але саме у цей момент з невідомих причин, зовсім несподівано для англійців, Дост Мухаммад-хан залишив своє військо, приїхав у Кабул і здався в полон. Бажаючи скоріше видалити з країни популярного в ній еміра, англійці відправили його під посиленою охороною в Індію [12, с.137].

У перший момент після капітуляції еміра хвиля повстань, що охопили Афганістан, спала; здавалося, настала смуга затишшя. Проте ця тиша була оманливою. Незабаром на боротьбу піднялися різні племена, виступ яких зробив вирішальний вплив на результат подій. Навесні і влітку 1841 р. у країні все ширше стало розгоратися полум'я народної війни. Служителі культу, що вважали встановлення влади «невірних» (англійців), оскверненням мусульманської правовірності, перестали згадувати ім'я Шуджі в «хутбі», при молитвах, що читаються у святковий день п'ятниці. Невдоволення викликало і посилення податкового гніту. Зима 1840/1841 р. у багатьох місцевостях країни виявилася голодною [3, с.75].

Уявлення про становище в Афганістані дає лист відправлений одним англійським офіцером з Кандагара 20 серпня 1841 р. «Скоро буде три роки, – свідчило воно, – як армія Інду відправилася з Фірузпура для завоювання цієї нещасної країни. Шах Шуджа повинен був вступити на престол батьків своїх, і військо повинне було повернутися потім в Індію. Справа закінчена ось вже два роки, а ми все ще тут; уряд не може нести величезних витрат, з якими пов'язане захоплення Афганістану. Але чи можемо ми повернутися? Навколо, в усій країні з кожним днем збільшується занепокоєння. Хайберці, гільзаї і дуррані взяли за зброю, на пости наші роблять напади, вояків наших вбивають перед нашими очима. Чи можемо ми залишити Афганістан в такому становищі, і, з іншого боку, чи зміниться воно і чи заспокоїться країна? Ніколи, ніколи, – по крайній мірі ми до цього не доживемо. Не можу вам сказати, як ненавидить нас народ; всякий, хто уб'є європейця, вважається святим. Ще нещодавно було декілька таких вбивств, і ми не можемо, не повинні тут залишатися; ми повинні повер-

нутися, хоч би навіть з втратою нашої честі» [1, с.137-138].

Впродовж усієї першої половини 1841 р. наполегливі антианглійські виступи відбувалися в різних районах Афганістану, особливо в східних і південно-східних. Західногільзайські племена біля Калаті-Гільзаї атакували колону британських військ, керовану полковником Ваймером. Хоч атака була відбита, але англійці зазнали важких втрат. В той же час загони племені дуррані на чолі з сином Дост Мухаммеда Акбар-ханом вели активну підготовку до нападу на Кандагар і були відкинені англійцями тільки після запеклих зіткнень. Східногільзайські племена перерізали англійські комунікації в районі Джалалабада, на лінії Пешавар – Кабул. Сюди була перекинута з Кабула бригада Селя, поповнена після поразки в Парванській битві. У жовтні 1841 р. Сель на шляху до Гандамаку піддався нападу з боку гільзаїв, зазнав нових втрат і насилу сховався в Гандамаку. Звідси він зробив перехід (швидше схожий на втечу) в Джалалабад, хоча отримав декілька наказів повернутися в Кабул. Тут, за високими і товстими стінами джалалабадської фортеці, Сель відсиджувався зі своєю бригадою до кінця війни [19, с.210].

У Кохістані в цей період (жовтень-листопад 1841 р.) напруженні бої велися навкруги Чарікара – резиденції британського політичного агента Поттінгера, що знаходився під охороною полку гуркської піхоти. Внаслідок боїв цей полк був знищений разом зі своїм командиром капітаном Кодрінгтоном й іншими офіцерами, а місто Чарікар – зайняте повстанцями. Утекти вдалося лише Поттінгеру і полковому ад'ютантові Хаугтону [10, с.87-88].

Восени 1841 р. сталося об'єднання усіх сил афганського народу, що боролися проти інтервентів. Одним з кульмінаційних пунктів визвольного руху в Афганістані стало масове повстання 2 листопада 1841 р. у Кабулі. Міська біднота, ремісники, торговці, селяни навколишніх селищ напали на будинки англійців, в першу чергу на резиденцію британського губернатора Кабула О. Бернса. Під градом куль повстали увірвались у дім, витягнули Бернса і розтерзали його; вони убили усіх англійських офіцерів і чиновників, що знаходилися в ньому захопили скарбницю [11, Гл. 3].

Безкарність різні 2 листопада 1841 року стала в очах афганців свідченням слабкості англійців, звістка про успіх повстання пронеслась усією країною, і натовпи газі звідусіль вирушили до міста. Шуджа-шах зачинився у кабульській цитаделі Бала-Гіссар і чекав результату подій. На чолі повстання стояли магометзаї, родичі Дост-Мухаммеда, які обрали своїм керівником Мухаммед-Земан-хана, племінника Дост-Мухаммеда й колишнього правителя Джелалабадської області. В англійських військ було віднято велику частину їхніх запасів провіанту й артилерійських боєприпасів. У Кударі обурені вояки Кугістанського полку самі перерізали своїх англійських офіцерів. У Чейндабаді, між Кабулом і Газні, був вирізаний загін Вудборна. Загін капітана Фірріза був узятий в облогу у Хайберських горах кількома тисячами афганців і ледве пробився до Пешавара [7, с.149-150].

Англійські підрозділи, що знаходилися в Шерпурським таборі, під

Кабулом, були настільки деморалізовані, що навіть не намагалися вжити які-небудь заходи для боротьби з повстанцями. Влада у столиці перейшла в руки афганських патріотів. Звістка про успіх повстання з блискавичною швидкістю рознеслася по всій країні і стала сигналом до подальшого розгортання активних виступів проти загарбників. Ряди учасників визвольного руху росли з кожним днем. Незабаром англійці, що знаходилися в Шерпурському укріпленому таборі, були оточені. Пагорби Бемару після наполегливих кровопролитних битв, в яких окупанти втратили декілька сотень вояків і частину своїх гармат, що панували над табором, виявилися під контролем афганців. Склади продовольства також були захоплені ними. Британські гарнізони були фактично заблоковані в зайнятих ними великих містах: під Кабулом, в Газні, Кандагарі, Джалалабаді. Над ними нависла загроза повного винищення. Шляхи сполучення з Індією і лінії зв'язку були майже повністю прорвані. Про владу шаха Шуджи уль-Мулька, і до розгрому окупантів яка представляла собою одну лише фікцію, зараз взагалі вже ніхто не згадував [18, с.34-35].

Прагнучи знайти вихід, з ситуації яка склалась, один з найбільш активних ініціаторів «відновлення шаха Шуджі на престолі його предків під англійською охороною» – Макнотен – намагався пустити в хід давно випробуваний метод – підкуп; він вступив у переговори з керівниками повстанців, серед яких були Акбар-хан та Амінулла-хан. На необхідності таких переговорів особливо наполягав головнокомандувач британськими військами в Афганістані генерал Ельфінстон [5, с.123]. Проте під час переговорів з Акбар-ханом Макнотен був застрелений. 1 січня 1842 генерал Ельфінстон уклав нову угоду з керівниками афганських патріотів: британські війська в районі Кабула повністю капітулювали. Вони здавали всю зброю і скарбницю й повинні були під конвоєм афганців залишити країну, вирушивши до Пешавару [7, с.150-151]. Почався «зворотній шлях» інтервентів. Афганські загони безперервно нападали на відступаючі англійські війська [17, с.31, 32].

Тільки за другий день відступу загинуло 500 вояків та 2500 осіб табірної прислуги. За наказом Акбар-хана, Ельфінстон видав, в якості заручників жінок, дочок та сестер англійських офіцерів, а також усі кошти, які ще залишалися у нього, а потім і сам здався в полон. У Курд-Кабульській ущелі, на захід від Джалалабада, відступаюча колона була атакована гільзаями. Після чого тільки 165 осіб, в тому числі 20 офіцерів, залишились живими. Проте і вони були поголовно перерізані гільзаями недалеко від Гандамаку. 13 січня 1842 вартові на стінах Джалалабада (поблизу Шах-джеханпура) побачили чоловіка в англійському мундирі, котрий висів на ньому клаптями, верхи на замороженому коні, і кінь і вершник були важко поранені; це був доктор Брайдон, єдиний уцілівший з 15 000 осіб, які за три тижні до того виступили з Кабула [20, Гл. 4].

Винищення британських військ у Джігдаліській ущелині відбувалося одночасно з безперервними нападами афганських загонів на англійські гарнізони, котрі ще залишилися в деяких містах країни. Афганські патріоти взяли в облогу Джалалабад, і безперервно штурмували Кандагар. У березні

1842 р. вони звільнили Газні і знищили засілі тут англійські війська (400 осіб під командуванням полковника Пальмера). На початку квітня того ж року закінчив своє існування і маріонетковий емір – шах Шуджа уль-Мульк, убитий афганцями [19, с.214].

Новий генерал-губернатор Еленбарго спочатку було видав наказ негайно усім британським військам евакуйовуватися, однак під тиском англійських правлячих кіл, вирішив якимось чином реабілітувати свою честь після поразки. В Кабул були послані війська Поллока та Нотта, 16 вересня вони зустрілися у місті, яке, на три дні було піддане пограбуванню та жорстоким розправам над мирним населенням. Але через місяць військо покинуло столицю Афганістану. Проте швидше цей відступ був більш схожий на втечу, оскільки англійці постійно піддавались нападам партизанів [20, Гл. 4].

Стосовно причин поразки англійських військ, то існують різні точки зору. Так, наприклад, Д. Кей, що зібрав багатючий матеріал для своєї «Історії війни в Афганістані», пояснює поразку англійців через безпечність їх керівників, а генерал-лейтенант Д. Макмун у своїй книзі, котра вийшла в світ у 1929 р. «Афганістан від Дарія до Аманулли» повністю солідаризується в цьому питанні з головнокомандувачем бенгальської армії Д. Ніколзом, що змінив на цьому посту Г. Фейна наприкінці 30-х рр. минулого століття. Ніколз висунув 8 пунктів, котрі, на його думку, призвели англійчан до невдачі у війні. Тут можна знайти посилення на відсутність надійної бази воєнних дій, на розташування складів у місцях непридатних для цього, на «дивний і холодний клімат» і навіть на ту обставину, що вторгнення було проведено «в небагату країну», а це відбилося на постачанні військ усім необхідним [19, с.216].

Отже, англо-афганська війна 1838-1842 років закінчилась, однак наслідки для англійських колонізаторів були вкрай негативними. За три з половиною роки воєнних дій втрати англійської армії становили понад 18 тис. осіб, а затрати на різні потреби – 15 млн. фунтів стерлінгів. Ціль цієї авантюри, так і не була досягнута: Афганістан залишився непідкореним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Нейман К.Ф. Афганистан и англичане в 1841 и 1842 годах / К.Ф. Нейман. – М.: тип. В. Готье, 1848. – 183 с.
2. Бродский Р.М. Новая история стран Азии и Африки (1642-1870) / Р.М. Бродский. – К.: Вища школа, 1979. – 288 с.
3. Головин Ю. Афганистан: экономика и внешняя торговля / Ю. Головин. – М.: Наука, 1962. – 168 с.
4. Гуревич Н. Внешняя торговля Афганистана до второй мировой войны. / Н. Гуревич. – М.: Наука, 1959. – 223 с.
5. Eyre V. The military operations at Cabul / V. Eyre. – London, 1843. – 426 с.
6. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке (XIX начало XX в.). Анализ внешнеполитических концепций. / О.И.Жигалина – М.: Наука, 1990. – 166 с.
7. История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв.

ред. Ю.В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.

8. История стран Азии и Африки в новое время. Ч. 1.: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 384 с.

9. Kaye J.W. History of the war in Afghanistan, vol. II, / J.W. Kaye, London, 1851. – 690 с.

10. Lawrence G. Reminiscences of 43 years in India / G. Lawrence London, 1875. – 315 с.

11. Михайлов А.А. Первый бросок на юг / А.А. Михайлов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: «Северо-Запад Пресс», 2003. – 429 с

12. Mohan Lai, op. cit., vol. II, p., / Lai. Mohan London: Longman: Brown, Green, And Longmans, Paternoster-row, 1846. – 498 с.

13. Новая история стран зарубежной Азии и Африки / под. ред. Л.А. Стопцовой, Ленинград: Издательство ленинградского университета, 1971, – 544 с.

14. Новая история стран Азии и Африки. XVI-XIX вв. Учебник для студ. высш. учеб. заведений / Е.Ю. Ванинаидр.; под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч. 2. – 463 с

15. Пикулин М. Афганистан. (Экономический очерк) / М. Пикулин. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1956. – 302 с.

16. Риштия С.К. Афганистан в XIX (перевод з персидского). / С.К. Риштия – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 486 с.

17. Sykes P. A history of Afghanistan, vol. II. / P. Sykes. – L. 1940. – 416 с.

18. Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в. – начало XX в.). / Н.А. Халфин. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 154 с.

19. Халфин Н.А. Английская экспансия в Афганистане и освободительная война афганского народа в первой половине XIX вв. / Н.А.Халфин // Независимий Афганьстан. – М.: Издательство «Восточная литература», 1958. – С. 180-218.

20. Штейнберг Е.Л. История британской агрессии на Среднем Востоке. (От французской буржуазной революции до Второй мировой войны) / Е.Л. Штейнберг. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.

21. Южаков С.Н. Афганистан и сопредельные страны. Политико-исторический очерк / С.Н. Южаков. – С-Петербург: Общественная Польза, 1885. – 195 с.

22. Forbes A. The Afghan Wars 1839-42 and 1878-80. With Portraits and Plans. / A. Forbes, Eric Eldred, Thomas Berger. – L. – 343 с.

В статье рассматриваются причины и ход первой англо-афганской войны. Определена сущность английской политики по Афганистану. Освещено основное условие возникновения такого явления как национально-освободительная борьба против «неверных» оккупантов, причины поражения английских экспедиционных войск.

Ключевые слова: Англия, Афганистан, Дост-Муаммед, О. Бернс, военное действие, Кандагар, Кабульское восстание.

Науковий керівник: **І.І. Боровець**,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії

СТАТУС ЖІНКИ В ПЕРІОД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ (В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

У статті характеризується становлення «нової жінки», зміна її світогляду, прагнення до покращення соціального статусу.

Ключові слова: жіночий рух, права, рівність.

*«Якщо природа зробила жінку відмінною від чоловіка,
то суспільство зробило її відмінною від людини.»
С. Файерстоун*

У різних культурах і цивілізаціях минулого жінки займали різне становище. В одних вони були не більш ніж власністю своїх батьків і чоловіків, в інших - користувалися значною свободою, а їх права захищалися законом. Але з другої половини ХІХ століття жінки, що вважалися протягом усієї історії людьми нижчого ґатунку, стали на шлях боротьби, почали завойовувати все більші юридичні права й можливості. Проте у всі часи чоловіки мали набагато більше прав й вважали себе вищими за жінок [6].

Дана тема є досить актуальною та цікавою, адже має безпосередній зв'язок із сьогоденням. Адже жіночий рух на сучасному етапі набуває все ширших форм, включаючи радикальні і протестні форми (feminist movement). Метою статті є простежити розвиток жіночого руху на рубежі ХІХ-ХХ ст.

Промислова революція і демократичні реформи вимагали перегляду відносин між різними суспільними групами, в тому числі між чоловіками і жінками. Однак у той час як чоловіки користувалися цивільними і політичними свободами, правове становище жінок не змінювалося, тобто ліберальні ідеї рівності поширювалися, виключно на чоловіків. Це протиріччя ставало все більш очевидним, тому виникнення в низці європейських країн і США в цей період самостійних жіночих організацій, що вимагають незалежності жінки і поваги її прав, було не випадковим. Як відзначають дослідники, більш розвинутий жіночий рух склався в протестантських країнах з пануючою ліберальною теорією (переважно, у Великобританії та США). Дослідниця О.Н. Шмельова, посилаючись на істориків Бонні Андерсон і Юдіт Цінссер, пояснює це тим, що протестантська церква, на відміну від католицької, яка виступала за збереження традиційних жіночих ролей, хоча й виступала проти фемінізму, тим не менш проповідувала духовну рівність. Важливі питання, що стосуються появи так званої «нової жінки» у своїй праці досліджував Ерік Хобсбаум, в основному він зосередив увагу на становищі жінки в сім'ї, зміні її ролі в суспільстві та встановлення її на політичній арені. Щодо сучасних дослідників, то цією темою займаються: О.А. Вороніна,

Н.В. Слюсаренко, Емдін Діана, О. Кісь, Л. Бондаренко.

Емансипація (звільнення від якої-небудь залежності, скасування обмежень, зрівняння у правах), що мала спочатку досить скромні масштаби, одразу ж висунула жінок на провідні ролі у громадському житті (хай небагатьох), що зуміли проявити себе і навіть домогтися видатних результатів у таких сферах, де раніше діяли тільки чоловіки: імена Рози Люксембург [8], Беатріс Вебб [1], Клари Цеткін, Елізабет Кеді Стентон, Емілі Девідсон, Еммелін Панкхерст набули широкої популярності. Однак, важливість явища полягала навіть не в тому, що з'явилося кілька видатних особистостей, що стали піонерами емансипації, а в тому, що в буржуазному середовищі виникла «нова жінка», з приводу якої спостерігачі-чоловіки стали міркувати й сперечатися [7].

Жінка прагнула змінити своє становище в сімі, а далі – в суспільстві. В містах це було пов'язано з бажанням підвищити рівень життя, особливо в сім'ях численного нижнього прошарку середнього класу, які могли собі дозволити лише одне: мати багато дітей або витратити гроші на товари і послуги, вибір яких став досить широким, тому що в XIX столітті ніхто не був таким бідним, як подружні пари з низьким прибутком і повним будинком дітей. Саме життя навчило жінок того, що їх доля не повинна бути простим повторенням долі їхніх матерів, адже століття загальних змін і прогресу відкривало кожному новому поколінню людей нові можливості для поліпшення соціального і професійного статусу. Очевидними ставали зміни в суспільному середовищі жінок в кінці XIX століття [3, с.256].

У Європі центром жіночого руху XIX століття стала Великобританія. Як вже відомо, право голосу спочатку не було основною вимогою феміністок, і лише в кінці XIX ст., коли інші основні права вважалися отриманими (право на освіту, власність, заробіток, опікунство, захист від фізичного насильства з боку чоловіка), організований жіночий рух переходить від поміркованої до більш радикальної стадії, висунувши в якості основного пункту своєї програми вимогу надання виборчих прав жінкам. У другій половині XIX ст. і в Старому, і в Новому Світі освічені жінки привілейованого класу стали активніше включатися в суспільне життя, вимагаючи політичного рівноправ'я. Основні центри боротьби за нього були в цей час у Великій Британії, а сам термін «суфражизм» (англ. «виборче право»), що означає боротьбу за виборче право. Він увійшов в історію як визначення політичного напрямку в фемінізмі.

Жінки все більше переконували себе в тому, що виборче право має першочергове значення і служить ключем до подальшого прогресу. Суфражистки вірили, що, маючи легальну можливість голосувати на виборах, жінки незабаром звільняться від всіх форм дискримінації. У Великій Британії суфражизм мав найтривалішу історію в Європі і досяг максимального розвитку, завербувавши в свої ряди велику кількість жіноцтва. Більше того, дослідники відзначають, що саме британський суфражистський рух став моделлю для подібних рухів в інших країнах. У 1851 р. у Великобританії була створена перша постійна група прихильників і прихильниць надання жінкам права голосу - Шеффілдська асоціація за надання права голосу. Жінки почали створювати гуртки і групи (особливо

успішним був «Комітет жіночої власності» у Лондоні, 1855 р.), надаючи велике значення «респектабельності» своїх дій. Підкреслюючи спільність інтересів всіх жінок і своє протистояння інтересам чоловіків, реформістки вважали, що за допомогою нових законів допоможуть вирішити свої проблеми жінкам всіх соціальних верств. До 1867 році в Манчестері за активної участі Лідії Беккер і Річарда Панкхерст було створено «Товариство жіночого виборчого права». У 1888 з ініціативи американських феміністок виникла перша міжнародна жіноча організація – Міжнародна рада жінок. У 1904 р. була заснована міжнародна організація суфражисток – Міжнародний альянс за виборчі права жінок (з 1946 – Міжнародний альянс жінок – прихильниць рівних прав та обов'язків) [10].

На відміну від Європи, де їх соратниці американок відстоювали своє право на набуття елементарних прав і свобод на барикадах в ході буржуазно-демократичних революцій, високий рівень політичної культури в США обумовлював їх схильність американок до більш мирних, цивілізованих форм захисту своїх інтересів. У залежності від конкретних умов ними використовувалися різноманітні методи, починаючи від масових демонстрацій протесту і закінчуючи проведенням приватних бесід. Жінки організували видовищні ходи і театралізовані паради, вели роз'яснювальну роботу серед різних груп населення, читали публічні лекції з хвилюючих їх проблем. Популяризація американками ідеалів рівності нерідко набувала форму протестів в адміністрації вищих навчальних закладів, письмових звернень у редакції газет і журналів, відправлення телеграм представникам владних структур з вимогою визнання їх рівноправними співгромадянами. У своїй боротьбі за здобуття громадянських і політичних свобод вони апелювали до судових інстанцій, законодавчих і виконавчих органів влади, які під тиском були змушені в ряді випадків приймати рішення на їх користь. Жінки послідовно відстоювали свої інтереси у колі сім'ї, в рамках невеликих поселень і містечок, де своїм особистим прикладом переконливо доводили, наскільки важливий їхній внесок в облаштування не тільки домашнього вогнища, але і муніципального господарства [2, с.164]

Лідери американського жіночого руху Елізабет Кейді Стентон, Сьюзен Брануелл Ентоні, Е. Стентон була категорично проти виступів руху лише за одне завдання – отримання виборчих прав і говорила про те, що «пригнічений стан жінки включає в себе не тільки відсутність громадянських і юридичних прав, але і її сексуальну експлуатацію», яка в свою чергу, є «наслідком економічного становища жінки і всієї системи суспільних і релігійних догм». Така позиція виходила далеко за рамки традиційного лібералізму. Е. Стентон вважала, що сексуальний потяг має негативні наслідки для здоров'я жінки, що «надмірна сексуальність чоловіків тягне за собою деградацію та пониження жіночої статі».

Більш помірковане крило жіночого руху очолили Люсі Стоун (одна з перших жінок, яка відкрито заговорила про жіночі права) і письменниця Джулія Уорд Хоу – перша жінка, обрана членом Американської академії образотворчих мистецтв і словесності. Л. Стоун і Д. Хоу заснували Американську асоціацію з прав жінок. Асоціація підтримала п'ятнадцяту

поправку до конституції США є надання виборчих прав незважаючи на расу, національність без змін і всі зусилля зосередила на отриманні виборчих прав жінок. Активістки асоціації вважали, що отримання жінками права голосу допоможе вирішити більш широке коло проблем (наприклад, рівні права при розлученні, право відмовляти чоловікові в сексі, розширення економічних можливостей для жінок). У 1890 році радикальна і помірна крила організованого феміністського руху об'єдналися в нову організацію – Національну американську асоціацію за виборчі права жінок. Завдяки діяльності організації в 1869 році штат Вайомінг надав жінкам право голосу. У 1893 р. даний приклад послідував Колорадо, в 1896 р. – Айдахо і Юта [10].

На зламі століть британський парламент ухвалив закони, що надали право неодруженим забезпеченим жінкам вступати до університетів, медичних шкіл, володіти власністю і керувати нею (з 1882 р.), а з 1894 р. дав жінкам право голосу на місцевих виборах [9, с.175].

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. продовжується створення передумов для значного розширення та зміцнення пролетарського Жіночого руху. Окремі аспекти Жіночого руху і жіночого питання розглядалися на конгресах II-го Інтернаціоналу. У 1893 р. Цюрихський конгрес вказав, що завданням робітників, обов'язком усіх країн є енергійні виступи за законодавчий захист жіночої праці. У 1896 р. нарада делегаток Лондонського конгресу II-го Інтернаціоналу, учасники якої висловилися за спільні організації пролетарів обох статей, вказавши одночасно на необхідність повного розмежування робітничого Жіночого руху з фемінізмом. Важливими віхами в розвитку робочого Жіночого руху були перша (1907 р., Штутгарт) і друга (1910 р., Копенгаген) Міжнародні конференції жінок-соціалісток. Перша з них 47 голосами проти 11 прийняла резолюцію про боротьбу за загальне і рівне виборче право для обох статей, а слідом за тим її прийняв Штутгартський конгрес II-го Інтернаціоналу. На I-й конференції було вирішено утворити Міжнародний жіночий секретаріат на чолі з К. Цеткін, журнал «Глайхгайт» був визнаний його друкованим органом. II-а конференція, на якій були присутні делегатки 17 країн, увійшла в історію своїм рішенням про проведення щорічно Міжнародного жіночого дня [5].

Отже, все ж шлях жінки в світ, де діяли і розпоряджалися чоловіки, залишався тернистим; успіх давався ціною великих жертв, і кількість тих, хто домігся успіху, була невеликою. На думку відомих істориків, що займалися даною проблематикою, яку підтримуємо і ми, суть усіх їхніх рухів полягали в тому, щоб повернути повагу до себе. Адже будь-які, навіть найважливіші політичні досягнення не мають такої цінності, як вирішення цього завдання. Потрібно, щоб жінки навчилися цінувати себе.

Список використаних джерел та літератури:

1. Beatrice Webb. The wages of men and women: should they be equal? - Publisher: London, The Fabian society, 1919. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldcat.org/>.
2. Бондаренко Л.Ю. Роль жінки: від минулого до сьогодення / Л.Ю. Бон-

даренко // Суспільні науки і сучасність. 1996. - № 6. - С. 163-170.

3. Воронина О.А. Феминизм и гендерное равенство / О.А. Воронина. – Москва: Эдиториал УРСС, 2003. – 320 с.

4. Девіс М. Жінки змінили історію / М.Девіс. – Москва: Наука, 1994. – 378 с.

5. Емдін Д. Фемінізм у ХХ столітті / Д.Емдін // Незалежний культурологічний часопис «І»: «Гендерні Студії». – 2000. – № 17. – С.88-156. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2012/12/Mistetstvo26N_1.pdf

6. Кісь О. Дефініції фемінізму/ О.Кісь // незалежний культурологічний часопис «І»: «Гендерні студії». – 2000. – № 17. – С.17-72. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/index.php?litera&id=5801&navStart=42>.

7. Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О. Р. Кісь // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С.159-172. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catalog.uccu.org.ua>.

8. Rosa Luxemburg. The Letters of Rosa Luxemburg. Publisher: London, 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://marxandphilosophy.org.uk>.

9. Слюсаренко Н.В. Роль та місце жінки в історії розвитку суспільства //Збірник наукових праць. Педагогічний альманах. Випуск 1. – Херсон: РІПО, 2000. – С.172-183.

10. Transnational Women's Movements by Leila J. Rupp Original in English, Published: 2011-06-16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ieg-ego.eu/en/threads>

11. Хобсбаум Э. Век империи 1875-1914. / Э. Хобсбаум. – Москва: Феникс, 1999. – 544с.

Formation of the «new woman», changing its outlook, the desire to improve the social status in the article are characterized.

Key words: *women's movement, rights, equality.*

УДК 347.99(477.4) «1907/1914»

В. Рендюк,
студент магістратури

Науковий керівник: О.М. Федьков,
кандидат історичних наук,
професор кафедри історії України

ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЖАНДАРМСЬКОГО УПРАВЛІННЯ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ (1907-1914 РР.)

У статті зроблено спробу окреслити діяльність Подільського губернського жандармського управління у післяреволюційний період 1907-1914 рр., проаналізовано основні форми та методи діяльності імперської державної

установи в провінції.

Ключові слова: *століпінська реакція, Подільське губернське жандармське управління, Російська імперія.*

Після революції 1905-1907 рр. по всій імперії розпочалася політична реакція, названа пізніше століпінською, оскільки саме з ініціативи міністра внутрішніх справ П. Століпінна здійснювалася розправа над так званими політичними злочинцями, дії яких несли загрозу для царського самодержавства.

Період століпінської реакції у Наддніпрянщині відображено у наукових розвідках І. Зеленюка [1], З. Перегудової [2], О. Сарнацького [3], А. Чайковського, М. Щербака [5], О. Ярмиша [6, 7] та ін. Згадані автори намагалися з'ясувати роль та значення губернських жандармських управлінь у післяреволюційний період в підросійській Україні, тому ними було здійснено лише загальний огляд діяльності правоохоронних структур імперії. Метою цієї статті є вивчення форм і методів функціонування жандармських установ в добу століпінської реакції та напередодні Першої світової війни у Подільській губернії на основі залучення нових архівних джерел.

Посилену увагу під час реакційного руху царизм приділяв західному порубіжжю імперії. Це зумовлювалось тим, що у вирі революційних подій там дійсно мали місце випадки проникнення революційно налаштованих осіб з-за кордону в межі Російської імперії. В результаті поразки революції соціал-демократи, як і інші партії, понесли великі втрати. В період століпінської реакції на них обрушилися жорстокі репресії. За підрахунками О. Ярмиша лише у другій половині 1907 р. кількість членів соціал-демократичних організацій України скоротилася у 10-13 разів [7, с. 150].

Після третьочервневого перевороту губернські жандармські управління (далі ГЖУ) та судові установи, як головні важелі здійснення правоохоронної політики самодержавством, розпочали роботу з викорінення із свідомості населення революційних настроїв та ідей. Присутність останніх двох факторів пояснювалась царизмом як загроза існуючому державному ладу.

2 жовтня 1907 р. прокурор Одеської судової палати, до юрисдикції якої входила і територія Подільської губернії, надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути справу про С. Біблер. Остання звинувачувалася за п. 2 ст. 132 Кримін. улож. Обвинувачення було складено на підставі жандармського дізнання та речових доказів [3, с. 373].

У документі вказувалося, що в ніч на 2 грудня у м. Вінниці пристав І частини разом з городовим здійснив обшук у помешканні учителя Л. Біблера. Під час обшуку в кімнаті доньок останнього С. Біблер та А. Біблер було виявлено 50 примірників прокламацій. Усі вони були видані Українським союзом РСДРП «Спілка» під назвою «Кого вибирать в Государственную Думу». Прокламація за своїм змістом була закликком-зверненням до мешканців сіл обирати до Державної думи членів РСДРП. С. Біблер, котра була залучена до дізнання, не визнала себе винною та пояснила, що знайшла прокламації біля воріт свого будинку і принесла до себе в кімнату без усякої мети [3, с. 373].

Не зважаючи на такі пояснення, С. Біблер була звинувачена в тому, що саме з метою поширення зберігала прокламації «Спілки», у яких містився за-

клик про обрання представників РСДРП до Державної Думи та підбурення до повалення існуючого в державі суспільного ладу. Також у прокламаціях пропонувалася зміна ладу на соціалістичний, де все буде спільною власністю всього народу. До засідання судового засідання С. Біблер знаходилася на волі під майнову заставу у 2000 карбованців [3, с. 373].

28 квітня 1908 р. прокурор Одеської судової палати надіслав до неї своє подання, у якому пропонував розглянути справу про А. Слободянюка та А. Шнайдера. При цьому враховувалися свідчення жандармського дізнання та речові докази [3, с. 373].

В обвинувальному акті вказувалося, що у с. Бджільне Гайсинського повіту Подільської губернії у хаті А. Слободянюка часто відбуваються збори односельців. До них приходять якісь «панки». У зв'язку з цим поліцейський урядник цього ж повіту Д. Продан разом з двома стражниками прибув сюди, щоб з'ясувати характер та мету таких зібрань. 14 серпня 1907 р. у хаті А. Слободянюка знаходилися 6 односельців та двоє невідомих осіб, які виявилися мешканцями м. Теплик Гайсинського повіту М. Рабинович та А. Шнайдер. У останніх було знайдено збірник революційних пісень під назвою «Вперёд». При затриманні у А. Слободянюка вилучено 2 прокламації УС «Спілка» РСДРП та одне видання Головного Комітету того ж союзу «Аграрное письмо от с.д. Фракции Государственной Думы». Прокламація закликала обрати в Думу представників РСДРП [3, с. 373].

Обиначений А. Слободянюк визнав себе винним у збереженні творів з метою їх поширення, що підбурювали до повалення існуючого режиму в державі. Останній пояснив, що знайдені у нього видання отримав від А. Шнайдера, котрий просив після ознайомлення з ними передати для читання іншим селянам. Під час допиту А. Шнайдер винним себе не визнав та заявив, що він нічого А. Слободянюку не давав. До нього він прийшов лише тому, аби найняти підводу та поїхати в м. Теплик [3, с. 374]. Обиначені по справі зобов'язані були понести покарання відповідно до Кримін. улож.

1908 р. Департаментом поліції було видано розпорядження, яке було адресоване усім губернським жандармським управлінням. У ньому зазначалося, що під час з'ясування обставин вчинення політичних злочинів необхідно сприяти доставленню у відділення фотокарток обвинувачених та підозрілих осіб. Начальник Подільського ГЖУ у листі до начальника Київського охоронного відділення М. Кулябка повідомляв, що під час проведення дізнань (нажаль у джерелі не вказано ні хронологічних меж, ні обвинувачених по даній справі. – В.Р.) отримано фотографічні картки, проте лише в одному примірнику, тому їх копіювання дуже багато коштуватиме для управління [4, стр. 1301, арк. 2]. Список обвинувачених по справі нараховував 35 осіб.

У роки столипінської реакції Подільське ГЖУ сприяло агентурній роботі, метою якої було встановлення зв'язків між таємними співробітниками ГЖУ та особами, що відзначалися політичною неблагонадійністю [5, с. 115]. Наслідком ведення агентурної роботи в губернії мав стати розгром або ліквідація нелегальних організацій, діяльність яких розпочалася та загрожувала самодержавству. Окремі свідчення про службу таємних співробітників містяться у рапортах помічників начальника Подільського ГЖУ за 1907-1914 рр. Згаданий уже ротмістр М. Кулярко у листуванні з головним жандармом Поділля повідомляв про необхідність посилення агентурної роботи у гу-

бернському центрі – Кам'янці-Подільському [4, Ф. 276, Оп.1, спр. 311, арк. 1-13в].

Розглянемо рапорт помічника начальника Подільського ГЖУ у Вінницькому повіті за квітень 1910 р. У ньому повідомлялося, що у вказаному регіоні рахувалися три таємні співробітники під прізвиськами «Спокійний», «Зима», «Андрій». Діяльність останніх передбачала виявлення як революційних організацій, так і окремих осіб, що входили до їх складу. Мали місце випадки невиконання розпоряджень ГЖУ таємними співробітниками. Так, з невідомих причин агент «Андрій» відмовився свідчити про транспортування у м. Вінницю здобуті свідчення про нелегальну літературу [4, Ф.276, Оп.1, спр. 311, арк. 35-35зв].

Про діяльність жандармських установ Поділля у період реакції також значиться у цифровій відомості за листопад 1912 р. Зокрема, начальник Подільського ГЖУ, полковник Соколов отримав дані, що у зазначений період на Гусятинському пункті (ротмістр Шредер) порушено 1 справу про політичні злочини, 2 направлено в Департамент поліції; на Вінницькому пункті (штаб-ротмістр Сушков) 1 справу направлено у Департамент поліції; у м. Балті (ротмістр Кравцов) 1 порушено, також відправлено 1 [4, Ф. 301, Оп. 1, Спр. 1569, арк. 200].

До політичних злочинів періоду столипінської раекції слід віднести і обмовлення особи імператора та його сім'ї. Наведемо кілька фактів. У січні 1913 р. священику з м. Вінниці було висунуто обвинувачення, за яким його діяльність визнавалась як шкідлива для держави. У жандармському дізнанні відзначалося, що під час богослужіння в с. Козинець Брацлавського повіту св. В. Копержинський звернувся до присутніх «зі страшною образою на Олександра III»: «... був сильний від природи, але він був п'яниця, тому й помер від п'янства» [4, Ф. 301, Оп. 1, Спр. 1602, арк. 10-16]. До дізнання було залучено 5 свідків, які по-різному пояснювали цей факт. Частина з них свідчили, що нічого не чули, інші ж очевидці підтвердили вину священика. В. Копержинського було оголошено під розписку на підставі вироку товариша прокурора Вінницького окружного суду Г. Панкевича [4, Ф. 301, Оп. 1, Спр. 1602, арк. 16].

Обвинучення у обмовлянні також було висунуто помічнику аптекаря в м. Саврані Балтського повіту, Я. Шепсельзону. Пристав 5 стану цього ж повіту звітував, що міщанин м. Бердичева Я. Шепсельзон, прийшовши у квартиру приватного повіреного Л. Іакова і побачивши портрет імператора Миколи II сказав: «Ось не очікував, що Ви таких переконань, що здатні всяку погань на стіну повісити» [4, Ф. 301, Оп. 1, Спр. 1601, Арк. 1-1зв]. За свідченням помічника начальника Подільського ГЖУ в м. Балті, підполковника Кравцова, Я. Шепсельзону висуто обвинувачення, але згодом звільнено з тюрми і віддано на поруки з грошовою відповідальністю у 200 крб. [4, Ф. 301, Оп. 1, Спр. 1601, Арк. 3].

Отже, впродовж 1907-1914 рр. Департаментом поліції та органами політичного розшуку на місцях було проведено всезагальний імперський наступ з метою придушення політичних і революційних сил, діяльність яких була спрямована на боротьбу проти царського самодержавства.

Російський царизм використовував усі можливі засоби у боротьбі проти колишніх революціонерів: таємну агентуру, роботу жандармських команд та функціонування судових установ Подільської губернії.

Список використаних джерел та літератури

1. Зеленюк І.С. Селянський рух на Поділлі в роки столипінської реакції і нового революційного підйому (1907-1914 рр.) / І.С. Зеленюк // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький: Облполітграфвидав, 1957. – Т. 5. – С. 3-31.

2. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880 – 1917 гг.). – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 432 с.

3. Сарнацький О.П. Російський самодержавний апарат та українські політичні партії (1900-1917 рр.). Дис. ... д.і.н. / О.П. Сарнацький – Запоріжжя, 2008. – 516 с.

4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1.; Ф. 276. – Оп. 1.

5. Чайковський А.С. За законом і над законом. З історії адміністративних органів та поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 269 с.

6. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія / О.Н. Ярмиш. – Харків: Консум. – 288 с.

7. Ярмыш А.Н. «...Наблюдать неотступно». Административно-полицейский аппарат и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков / А.Н. Ярмыш. – К.: Юринформ, 1992. – 187 с.

В статтє де лаєтьєсь попытка обозначить деятельность Подольского губернского жандармского управления в послереволюционный период 1907-1914 гг., проанализированы основные формы и методы деятельности имперско-государственного учреждения в провинции.

Ключевые слова: *стольпинская реакция, Подольское губернское жандармское управление, Российская империя.*

УДК 94(477)(092) «1918/1919»

Л. Солодка,
студентка III курсу

Науковий керівник: **О.М. Завальнюк,**
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ТРАВНІ 1918 – БЕРЕЗНІ 1919 РР.

У статті зроблено спробу охарактеризувати період життя М. Грушевського (травень 1918 – березень 1919 рр.), коли діячеві довелося перейти на нелегальне становище. Ліквідація УПР поклала край державній

діяльності М. Грушевського. У підпіллі він здебільшого займався науковою працею, брав участь в обговоренні питання про заснування Української академії наук, однак від пропозиції П. Скоропадського очолити новостворену академію відмовився. Чимало політиків вважали, що М. Грушевський не змириться з поразкою і стане на шлях боротьби. Тому не випадково, що він декілька разів намагався залишитися у великій політиці, стати у керма державного управління.

Ключові слова: М.С. Грушевський, В. Вернадський, УАН, УНТ, П. Скоропадський, Директорія.

У 2006 р. були оприлюднені результати дослідження діяльності М. Грушевського періоду квітня 1918 березня 1919 рр. на базі дещо розширеного кола джерел. Автор – Пиріг Руслан у праці «Життя Михайла Грушевського за доби гетьманату П. Скоропадського», що намагається більш детально висвітлити життя М. Грушевського в умовах гетьманату та спроби повернутися до великої політики після його падіння. Даний період життєдіяльності М. Грушевського не є достатньо дослідженим в історіографії і потребує детального висвітлення ряду питань: у чому ж причина його повного відходу від політичного життя?; як М. Грушевський пережив період особистих невдач? І чи зміг він і далі повноцінно працювати? Ці питання цікавлять сучасного дослідника. Адже, парадоксально, то така визначна постать майже зникла зі сторінок тодішньої історії. Також, науковий інтерес становлять дослідження М.С. Грушевського – унікальність творчого доробку яких полягає в їх багатогранності й національному спрямуванні.

29 квітня 1918 р. у Київському цирку всеукраїнський з'їзд хліборобів оголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України, а у Педагогічному музеї завершила працю очолювана М. Грушевським Центральна Рада [6, с. 7].

Зрозуміло, що колишній голова УЦР був небажаною кандидатурою для нової влади. Його боялися, а тому як політичного опонента попервах прагнули знищити, чи, принаймні, ізолювати. Пригадуючи події 29-30 квітня 1918 р., він писав: «Останньої ночі, коли гетьманці обсаджували будинок Центральної Ради, мене з жінкою і донькою вивезли січові стрільці до своєї касарні. В тім якийсь москаль хотів пробити мене багнетом, прокравшись до мене, але замість мене зранив мою жінку. Мене просили не показуватись, і так я мешкав під Києвом, на Звіринці, поки вибух, що там стався, не розвалив тої хаги, а потім жив секретно в самому Києві» [7, с. 192].

Від політичної діяльності історик відійшов, відтак займався дослідницькою працею, головне науково-літературною, підготував 4-6 частини підручника з всесвітньої історії і книжки «Старинна історія. Античний світ» та «Середні віки Європи» [7, с. 192].

Засліплений ненавистю до режиму Павла Скоропадського, він відкидав будь-які спроби співпраці з гетьманцями. Показовим в цьому є його ставлення до організації Української академії наук. Сам гетьман вважав це важливою справою, невід'ємною частиною державного будівництва. Тому Павло Петрович, не зважаючи на ідейні розходження з Михайлом Сергійовичем, прагнув залучити його до заснування УАН, тим більше, що

останній давно опікувався цим питанням [7, с. 192].

Концепцію УАН розробляли переважно М. Василенко і В. Вернадський. З цією метою вони запрошували до співпраці відомих вчених. А тому, від УНТ персонально запросили і М. Грушевського. 8 червня зранку, як записав у «Щоденнику» В. Вернадський, він конспіративно зустрівся з М. Грушевським. Проте вчений відкинув пропозицію гетьманського посланця.

23 вересня М. Грушевський зустрівся з А.Ю. Кримським, який за дорученням комісії з утворення УАН пропонував Грушевському ввійти до складу членів Академії, які призначалися гетьманом. Він рішуче відмовився вступити до Академії з принципових переконань, вважаючи, що члени УАН мають обиратися всією академічною колегією, а не призначатися [1, с. 99].

Між тим В. Вернадський у інавгураційній промові, поза очі, заперечив М. Грушевському: «Академія наук, яка витворюється в ХХ віку, не може будуватися по статутам і типам давніх Академії... Стара Академія наук була тільки вченим товариством, в сучасному розумінні – громадою вчених... Витворюючи Українську Академію наук, необхідно рахуватися з тим, що працювання УАН, яка стоятиме на такому рівні, oprіч своєї всесвітньої ваги, щоб задовольняти важливі: 1) національні; 2) державні та 3) місцеві життєві вимоги». Отже, заснування УАН пішло шляхом, накресленим прибічниками гетьмана П. Скоропадського.

Гетьман П. Скоропадський запропонував на президентство УАН кандидатуру М. Грушевського. Зрозуміло, що його особа піднімала авторитет УАН у світі, як і загалом авторитет Української держави. Спогади гетьмана зафіксували цей факт лаконічно: «Грушевського я завжди високо цінив як найбільшого нашого історика... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці... Тому я прохав прозондувати ґрунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна».

З акцією відмови і взагалі негативного ставлення до гетьманських заходів щодо заснування УАН окремі дослідники пов'язують факти переслідувань Михайла Сергійовича восени 1918 р. з боку Департаменту державної варті Української Держави. Так, ще 28 серпня 1918 р. було видано наказ про таємний нагляд за ним, а 16 листопада – розпорядження про обшук помешкання, вилучення матеріалів і арешт колишнього голови УЦР по вул. Рейтарській, 6. Справді, 17 листопада обшук за вказаною адресою відбувся, але там нікого не знайшли.

З утвердженням влади Директорії УНР у Києві, 23 грудня 1918 р. на Спільному зібранні УАН члени УНТ вчинили спробу змінити статут Академії, створеної за гетьманських часів, який був, буцімто, «шкідливий з національного українського погляду». Тоді ж спеціальним законом скасували автономність УАН від державної влади. Плани М. Грушевського втілюлися у життя. Але і цього виявилось замало. Маловідомим є факт, що у січні 1919 р. УНТ надалі проводило свою руйнівну роботу. За його наполяганням тоді ж прийняли рішення про цілковите припинення діяльності і УАН. Газета «Відродження» повідомляла: «Українська академія наук перервала своє життя з юридичного погляду аж доти, поки не поставить свій підпис

під відповідним законопроектом сучасна верховна влада – Директорія Української народної республіки. Директорія доручила Київському УНТ надіслати свої побажання в справах щодо змін в статуті Академії та забезпечення за нею цілком національного характеру».

Щоб розглянути ці питання, Михайло Сергійович (24 грудня 1918 р. і 2 січня 1919 р.) збирав екстрені засідання ради УНТ. На них розроблявся пакет документів про зміну статуту, штатів, поповнення УАН новими членами.

У січні 1919 р. він зробив спробу повернутися у вир політичних подій. Місяці підпілля повинні були дати йому змогу осмислити свій попередній політичний і державний шлях, більш чітко подивитися на діяльність УЦР проаналізувати в ній слабкі і сильні боки. Однак цього не сталося.

По суті, його політична програма державного будівництва в Україні залишилася незмінною. Але розшматована збройною боротьбою українська революція пішла далі, змінився її характер. Прямували далі у своїх політичних намірах і колишні соратники Михайла Сергійовича по УЦР В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко, які й створили попервах Директорію УНР. Звичайно, авторитетний професор-інтелектуал і демократ за поглядами М. Грушевський вже мало вписувався у політичні плани нових можновладців України. Чи розумів це суспільствознавець? Мабуть, відчував, не міг не відчувати. Однак вирішив другий раз вступити у велику політику.

Ще в середині січня 1919 р. селяни Чигиринського повіту, його земляки, висунули кандидатуру науковця на Конгрес трудового народу України. Конгрес мав вирішити питання про владу. 24 січня київські газети «Україна» і «Последние новости», випереджаючи події, навіть назвали його кандидатуру серед президентів Конгресу. Все вело до успіху. Ще 22 січня він разом з лідерами Директорії УНР урочисто вітав на Софійському майдані Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. Щастя переповнювало груди. Здійснилися мрії багатьох українських патріотів про Соборну національну державу [7, с. 197].

Будучи правдивим українським соборником у царині науки, культури і суспільного життя. М. Грушевський завжди виразно підкреслював конечність співпраці Східної України із Західною. Цій цілі він присвятив свою наукову діяльність, ціле своє життя [2, с. 80].

Але тріумфу не сталося. Під час роботи Конгресу 23-28 січня науковець навіть не потрапив до його президії. Ф. Швець і М. Шаповал, зробили все, щоб заблокувати його кандидатуру [7, с. 197]. Грушевський навіть не був обраний до президії конгресу. За цих умов «центральна течія» Української партії соціалістів-революціонерів, до ядра якої належав і Грушевський, скликала партійну конференцію, де було висловлено незгоди з рішеннями Трудового конгресу й оголошено про перехід на радянську платформу [1, с. 100].

Без сумніву, Михайло Сергійович був дуже ображений. Політичні надії ледве чи здійснилися, давні соратники відійшли від нього [7, с. 197]. Любченко під час ювілею Грушевського 1926 р. підкреслив політичні «помилки» Грушевського в 1917 і 1918 рр., і заявив, що історик «може продуктивно продовжувати свою працю, може вести свою роботу в радянських умовах на користь робітничо-селянським масам тільки тоді, коли він при-

йме нові умови, нові основи не де-факто, а по суті» [3, с. 84].

З такими настроями він наприкінці січня 1919 р. виїхав з сім'єю до Львова, але до кінцевого пункту не добрався. На заваді стали військові події. Довелося зупинитися у Кам'янці-Подільському і поселитися у будинку колишнього предводителя дворянства. Лаштував до друку підручник з історії України для трудової школи. Згодом сюди ж переїхала і Директорія УНР. Місто тоді стало центром українського політичного життя. Науковець і тут поринув з головою у політику. Це був його останній шанс залишитися у великій політиці, стати у керма державного управління [7, с. 197-198].

Грушевський брав участь у створеній при Міносвіті спеціальній комісії за участю представників Національного союзу, УНТ, Товариства українських економістів та ін. Комісія мала розглянути питання про роботу російських університетів в Україні та ін. Свої міркування комісії належало передати на засідання уряду 2 січня 1919 року. М. Грушевський доповів раді УНТ про намір української влади вирішувати долю російських університетів в УНР [4, с. 117].

У березні він брав участь у роботі наради представників українських соціалістичних партій, на якій обговорювалися заходи впливу на Директорію з метою недопущення укладення союзу з Антантою, війська якої вже висадилися на півдні України. Таку угоду відстоював Петлюра [5, с.19].

Він став у войовничу опозицію до уряду і разом з В. Чеховським об'єднав навколо себе всі неприхильні до Директорії УНР елементи. Активно захопився скликанням нового Трудового Конгресу. Рупором опозиційних сил виступила місцева газета «Життя Поділля», яку видавала група викладачів Кам'янець-Подільського українського державного університету. Часописом оволоділи швидко, і «Життя Поділля» відразу змінило свій напрямок», – свідчив Д. Дорошенко. Газета дотримувалася соціалістичного напрямку.

20 березня кам'янецька опозиція оголосила повітовий селянський з'їзд «Трудовим конгресом», обрала М. Грушевського його почесним головою і ухвалила резолюцію «Україна геть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських депутатів». Трудовий конгрес, спираючись на сили кам'янецького гарнізону, утворив «Комітет охорони республіки», який тимчасово захопив владу в місті, оголосивши «провести переговори с Красной армией и харьковским правительством для создания дружественных отношений и общей акции против Петлюри и поляков». Михайло Сергійович знову став в епіцентрі політичних подій. Кам'янецький епізод він виклав в «Автобіографії»: «Про те в директоріяльних кругах пішла така вість, що Грушевський організував в Камінці совітське правительство. Призначений Директорією особливий комендант Камінця Хомадовський почав арештувати членів комітету та конгресу; казали авторитетні люди, що мав поручене кількох і розстріляти. Але слідом прийшов новий наказ, щоб арештованих випустити і Директорія почала складати новий, соціалістичний кабінет».

Проіснувавши чотири дні, знекровлений арештами «Комітет охорони республіки» саморозпустився. Не знайшовши місця в політичних планах Директорії УНР, і під загрозою знищення, вчений разом із сім'єю

наприкінці березня 1919 р. виїхав до Галичини. Погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР і отримавши матеріальну підтримку, він разом із сім'єю на початку квітня виїхав у Прагу. Так почалася його еміграція, туди він переніс свій багатий політичний досвід та ідейний багаж з національно-державного будівництва, його він переніс «а кордон, щоб знову з новими силами застосувати його для добробуту Батьківщини [7, с. 199].

Історична реконструкція життя М. Грушевського за доби гетьманату не дає чіткої відповіді на головне питання: у чому причина його повного відходу від політичного життя, а тим більше неучасті в антигетьманському русі? І все ж спробуємо сформулювати підстави тогочасної політичної апатії лідера національно-демократичного етапу Української революції.

По-перше, М. Грушевський отримав важку морально-психологічну травму. Очевидно, він до останнього не вірив у те, що німецько-австрійські союзники підуть на зміну влади в Україні.

Ще більшим розчаруванням стала індиферентність населення, особливо селянства, при поваленні Центральної Ради. Гнітило його й підсвідоме розуміння власних прорахунків у проведенні лінії відносин з німецьким командуванням. Не випадково він писав, що після гетьманського перевороту шукав «спочину від тяжких переживань в літературно-науковій праці».

По-друге, політична сила, на яку М. Грушевський зробив ставку у Центральній Раді. Українська партія соціалістів-революціонерів після державного перевороту розпалася на кілька течій. На Трудовому конгресі навколо М. Грушевського зібралася лише невелика група членів т.зв. центральної течії УПСР.

По-третє, можна припустити, що М. Грушевський скептично ставився до внутрішніх можливостей шляхом повстання скинути гетьманський режим, захищений потужною мілітарною силою Центральних держав. Як, до речі, й керівники Українського національного союзу, які побачили таку перспективу лише після крутого зламу у ході Світової війни на користь Антант.

І по-четверте, не слід ігнорувати й спрацювання у М. Грушевського природного інстинкту самозбереження. Адже був заарештований і засуджений німецькою військовою юстицією голова уряду УНР В. Голубович. У кінці липня гетьманською владою був ув'язнений С. Петлюра. До того ж залишалися незавершеними наукові проекти вченого, зокрема фундаментальна «Історія України-Руси».

І нарешті, треба зважати й на вік М. Грушевського. Набагато молодші і амбітніші українські політики типу С. Петлюри і В. Винниченка мали досвід нелегальної праці в умовах царської Росії, якого не мав М. Грушевський. Зокрема, аж до листопада їх антигетьманська діяльність не виходила за межі легальної опозиції.

Цілоком можливо, що наведені причини «тихого» сидіння М. Грушевського в добу гетьманату не повні й до якоїсь міри гіпотетичні. Надто вже вузьке коло джерел з цієї теми залишила сучасним дослідникам та динамічна і мінлива доба.

Список використаних джерел та літератури:

1. Верстюк В.Ф. М.С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. – К.: Либідь. – 144 с.
2. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892-1930 / Л. Винар. – Мюнхен: Видавництво «Дніпрова Хвиля», 1970. – 111 с.
3. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський 1866-1934 / Л. Винар. – Нью-Йорк: Видавництво «Сучасність», 1985. – 119 с.
4. Завальнюк О.М. Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917-1920) / О.М. Завальнюк // Український історичний журнал. – 2008. - №5. – С.112-121.
5. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) / Р.Я. Пиріг. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – 196 с.
6. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський: «... жив у Києві інкогніто» / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип.6. – С.5-21.
7. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

В статтє сделана попытка охарактеризовать период жизни М. Грушевского (май 1918 - март 1919), когда деятелю пришлось перейти на нелегальное положение. Ликвидация УВД конец государственной деятельности М. Грушевского. В подполье он в основном занимался научной работой, участвовал в обсуждении вопроса об учреждении Украинской академии наук, однако от предложения Скоропадского возглавить вновь академию отказался. Многие политики считали, что М. Грушевский не смирится с поражением и встанет на путь борьбы. Поэтому не случайно, что он несколько раз пытался остаться в большой политике, стать у руля государственного управления.

Ключевые слова: М.С. Грушевский, В. Вернадский, УАН, УНТ, П. Скоропадский, Директорія.

УДК 930.25:«192»

В. Пагор,
студент магістратури
Науковий керівник: **О.М. Завальнюк,**
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ В ОДНОМУ З ФОНДІВ ЦДАВО УКРАЇНИ (1920-ТІ РР.)

У статті окреслено інформаційне наповнення одного з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Дано поверхневий аналіз архівних матеріалів та оцінку їх важливості для

наукових студій у галузі історії.

Ключові слова: медична освіта, архів, документи, фонд 166, джерела, інститут, наука.

Архіви особливо важливі в сучасному інформаційному світі. Вони також є справжньою знахідкою для науковців-істориків. Верифікація даних проходить у процесі дослідження матеріалів архівосховищ, які розкривають багато деталей наукових проблем. Необхідно окреслити, чим вирізняється архівне джерело з-поміж інших видів історичних джерел у питанні дослідження вищої медичної освіти України? Зауважимо, що архівні документи є особливі у тому плані, що суб'єктивний фактор творця джерела зведений до мінімуму. Історик фактично працює над канцелярією медичних вишів обраного періоду. Звісно надмірна ідеалізація документів теж непотрібна, адже більшість з них мають незначну історичну цінність, частина далекі від об'єктивної реальності і покриті ідеологією епохи. Разом з цим, трапляються справді надзвичайно цінні документальні зшивки, які не тільки освітлюють історичне минуле, але і конче потрібні для діяльності сучасних медичних вишів. Так, у дослідженнях історії вищої медичної освіти, особливо початку 20-х рр. ХХ ст., неодмінно слід звертатися до матеріалів фондів вітчизняних архівів, адже на їх основі можна простежити складний процес реформування освіти.

У цій розвідці буде окреслена наповненість фонду 166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) матеріалами з проблем вищої медичної освіти 1920-х рр. [3-12] Вітчизняні історики неодноразово зверталися до досліджуваного фонду, менше вивчалися проблеми медичної освіти. Окремі матеріали також використовувалися автором [1-2], тому доречно узагальнити і виділити суто джерелознавчу цінність фонду 166.

Візьмемо, наприклад, проблему реорганізації старих російських вишів і створення на їх основі медичних академій та інститутів. Виявляється, що енциклопедичні довідки навіть найновіших вітчизняних історичних енциклопедій не відображають усіх кроків реорганізації Новоросійського університету, чи того ж Українського університету в м. Києві. Заповнити прогалину фактичного матеріалу не можуть ні радянські видання, які до речі були особливо обережні до трактування дореволюційної історії або проблем реорганізації вишів після поразки Української революції 1917-1920-х рр., ні періодика. Вихід з цієї ситуації можна бачити якраз у матеріалах справ фонду 166 ЦДАВО України. Фонд є комплексним, тому дослідник опрацьовуючи справи з історії освіти змушений вибирати дані з широкого спектру матеріалів, що стосуються всієї України. Тим не менше, даних достатньо. Важливим аргументом для досліджень слугує цінність накопичених у фонді документів, адже вони є найголовнішими, що надходили з вишівських кабінетів у руки влади, а згодом осідали в архіві. Більшість матеріалів стосується внутрішньої діяльності навчальних закладів, подекуди трапляються і розпорядження влади.

Інформаційний масив фонду дозволяє різносторонньо відтворити

історію вищих навчальних закладів України 20-х рр. XX ст. На основі матеріалів фонду можна вивчати процес відкриття та реорганізації вищих навчальних закладів, управління, формування викладацького, допоміжного та студентського контингенту. Важливими є матеріали, що стосуються організації навчального процесу й аудиторної роботи.

Одним з напрямків навчальної діяльності є практика, робота студентів в лабораторіях, лікарнях та клініках. Цінними є матеріали, що стосуються науково-дослідної роботи викладачів та студентів, а також гурткової і шефської роботи, діяльності партійних і профспілкових організацій.

У більшості справ, що стосуються вищої медичної освіти можна відшукати проблеми забезпечення харчуванням, житлом, стипендіями студентів і заробітною платою викладачів. Вагоме місце у виявлених матеріалах відводиться видаткам медичних, клінічних, хіміко-фармацевтичних інститутів та фармацевтичних технікумів. Найявні дані дозволяють простежити взаємозв'язок рівня матеріально-побутових умов студентства із якісним показником їх навчальної діяльності. Вказаний фонд є найбільш повним серед усіх фондів з історії вищих навчальних закладів. Окремі справи дозволяють повноцінно висвітлити процес формування студентського контингенту, навчальну діяльність, партійну та громадську роботу, антирадянські настрої і матеріальне становище навчальних закладів упродовж 20-х рр. XX ст.

Важко вловимими для дослідника є документи, що стосуються питань реорганізації вишів, реформування внутрішньої структури, тим не менше вони є найбільш цінними. В цьому контексті окремі документи відображають прагнення керівництва вишів, як найкраще організувати внутрішню роботу навчальних закладів.

Підходячи до підсумків необхідно звернути увагу безпосередньо на зовнішню критику документальних масивів фонду 166 ЦДАВО України. Так, документи 20-30-х рр. у досліджуваному фонді збереглися належним чином. Як для більшої частини тодішньої документації більшість з них є рукописними. Окремі документи, особливо розпорядження є машинописними. Низька якість паперу та чорнильний текст дають можливість досліднику яскравіше відчувати епоху, незважаючи на труднощі в читанні тексту.

Таким чином, документальні масиви з історії вищої медичної освіти України (1920-х рр.) фонду 166 ЦДАВО України є об'ємними та належним чином не вивченими. Цінність матеріалів у порівнянні з документами обласних архівів порівняно вища. Це пов'язано з тим, що у Києві зосередилися найбільш важливі документи з історії діяльності медичних вишів. Вони розкривають перед фахівцем величезну палітру фактичного матеріалу для наукового писання історії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пароп В.В. Поле аналізу колективної та індивідуальної свідомості студентів вищих медичних навчальних закладів України (20-30-ті рр. XX ст.) / В.В. Пароп // Zbiór raportów naukowych. "Postępy w nauce w ostatnich latach. Nowych rozwiązań." (28.12.2012-30.12.2012) – Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond teading tour», 2012. – S. 18-20.

2. Пагор В.В. Вінницький медичний інститут: кадри, студентський контингент, матеріальна база (1934-1939 рр.) / В.В. Пагор // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19.: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 123-134.

3. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.166, оп. 1, спр. 1108, 328 арк.

4. ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.1109, 29 арк.

5. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.421, 90 арк.

6. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.427, 100 арк.

7. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1523, 39 арк.

8. ЦДАВО України, ф.166, оп.3, спр.719, 52 арк.

9. ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.286, 5 арк.

10. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.593, 63 арк.

11. ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.437, 15 арк.

12. ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.592, 20 арк.

In the article outlined the informative filling of one is of funds of the Central archive of higher organs of power and management of Ukraine. The superficial analysis of the archived materials and estimation of their importance is given for scientific studios.

Key words: *medical education, archive, documents, fund, 166, sources, institute, science.*

УДК 334.73 (477) (092):94 (100) (=161.2)

О. Комарова,
студентка магістратури

Науковий керівник: О.М. Федьков,
кандидат історичних наук,
професор кафедри історії України

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТОРА ВІКТОРА ДОМАНИЦЬКОГО У ЕМІГРАЦІЇ (1922-1962 РР.)

У статті розкрито основні віхи життя та педагогічної і публіцистичної діяльності Віктора Миколайовича Доманицького (1893-1962) у еміграції (Німеччина, Чехословаччина, США) громадського діяча, вченого-агронома, соціолога, кооператора, професора Української господарської академії у Подебрадах, ректора Українського технічно-господарського інституту в Регенсбурзі.

Ключові слова: *Віктор Миколайович Доманицький, український національний рух, українська еміграція, Українська господарська академія в Подебрадах, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі, кооперативний рух.*

Віктор Миколайович Доманицький (1893-1962) був відомим вченим, педа-

гогом, публіцистом, громадським діячем. На відміну від свого батька о. Миколая, який мав свою православну церковну парафію у с. Колодистому Звенигородського повіту Київської губернії і не втручався в громадське та політичне життя, Віктор разом з братами Василем і Платоном були активно причетні до розбудови української кредитної та сільськогосподарської кооперації. На жаль, для української історіографії ця постать залишається висвітленою лише у працях кількох вчених: О. Дучимінської [9], С. Наріжного [13], Л. Кузьменко [12].

Діяч упродовж свого життя очолював чимало керівних посад, проте коли більшовицький тиск посилювався, Віктор Миколайович зрозумів, що можливість співпраці із новою владою, втрачена. Тому був змушений перебратися за кордон. Перехід кордону він здійснив на прикордонні з Волинню, яка тоді належала до Польщі, але був одразу ж арештований польською прикордонною вартою [9, с.25]. Після звільнення Віктор деякий час перебував у свого брата Платона, який на той час вже декілька років жив і працював у м. Ковелі [4, с.298].

Першим реальним місцем перебування В. Доманицького за кордоном стало м. Берлін (Німеччина). Віктор Миколаєвич влітку 1922 р. викладав на курсах українознавства, а з 1923 р. керував господарською практикою та був лектором у технічній школі у Вінсдорфі під Берліном [12, с.98, 100]. У його обов'язки входило чимало важливих організаційних функцій: створення студійних фондів, влаштування гуртожитку тощо. Водночас сам вивчав аграрну економію у Вищій сільськогосподарській школі в Берліні [4, с.298].

У деяких історіографічних працях подається інформація, що діяч виїхав до Німеччини у січні 1923 р. і до серпня 1924 р. перебував у Берліні [9, с.66]. В будь-якому разі слід зазначити, що саме в еміграції розквітнув його справжній науково-педагогічний талант. Уся його наступна діяльність буде пов'язана із універсько-студентською молоддю.

Ще у 20-х роках ХХ ст. у Чехословаччині виник один із найбільших українських культурних центрів на еміграції. Так, як Віктор Доманицький, порівняно з іншими, досить швидко долав сходинки фахового вдосконалення, згодом, у 1924 р. він отримав запрошення від ректорату Української господарської академії (далі – УГА) переїхати до Чехословаччини [9, с.66]. У Подєбрадах він і провів потім майже третину свого життя. Це був найкращий час, але не час найкращих можливостей – Віктор Миколайович застав у цій країні важку економічну кризу та війну. У Подєбрадах займався педагогічною та публіцистичною діяльністю. 19 січня 1924 р. був обраний професорською радою УГА в Чехословацькій Республіці (далі – ЧСР) на посаду асистента при кафедрі загального хліборобства, на якій був затверджений міністерством закордонних справ в ЧСР від 26 червня 1924 р. За дорученням професорської ради УГА з 1 жовтня 1924 р. читав курс лісової ботаніки. Хоча школа ще знаходилася у процесі розбудови, однак працювала вже два роки. Завдяки В. Доманицькому в Академії було започатковано традицію виконувати студентськими силами всі можливі завдання по розбудові матеріальної бази Академії. Зокрема, багато студентської ініціативи та праці було вкладено у спеціальний кабінет

хліборобства, який вченому доручили організувати разом зі студентами факультету агрономії. У ньому були виставлені великі колекції різних культурних рослин (всього понад 200 видів), які викликали великий подив у відвідувачів Академії, особливо тому, що вони були зібрані руками студентів. Зі своїми експонатами Академія брала участь у різноманітних виставках і навіть отримала нагороди: велику державну бронзову медаль у Празі 1926 р., почесний диплом Міністерства хліборобства ЧСР 1924 р. і похвальний диплом Хліборобської єдноти 1924 р. та інші [12, с.128].

У 1925 році В.М. Доманицький став лектором курсів селекції сільськогосподарських рослин і сортознавства, а з наступного року читав у Академії лекції з курсу сільськогосподарської дослідної справи [9, с.30]. Після захисту праці «Проблеми організації сталого господарства в степу» (1928) був обраний на посаду доцента кафедри хліборобства. Згодом став і керівником цієї кафедри [4, с.299].

Окрім того, з власної волі та зацікавлення вчений регулярно брав участь у семінарі політичної економіки, який проводив проф. О. Мицюк при економічному факультеті. Також виявляв інтерес до фахових організацій студентів і радо з ними співпрацював. Українське агрономічне товариство при УГА теж входило до кола його інтересів. Ще однією організацією, з якою вчений тісно співпрацював, був Центральний союз українського студентства у Празі [12, с.129].

Віктор Доманицький увесь час інтенсивно працював над собою. «Віктор Доманицький був живий, цікавий, переконливий викладач. Маючи вроджений дар слова й здібність захоплюватися самим процесом викладання, він вводив в нього елемент патосу й поривав за собою слухачів. Бувало й таке, що виголосивши виклад, він вже вийшов із залі, а студенти все ще сиділи непорушно, й добру хвилю панувала мовчанка...», – згадує О. Дучимінська [9, с.31]. Ці якості викладача і педагога доповнювалися його природнім гуманізмом, переконанням, що найактуальніші проблеми науки завжди повинні мати органічний зв'язок з людиною і людською спільнотою. Викладач вимагав від студентів серйозного ставлення до навчання. На іспитах він перевіряв загальну орієнтацію студентів у знанні предмету, не обмежувався визначеними в білеті запитаннями, через що мав славу суворого екзаменатора. Він вимагав від молоді працювати самостійно та вміти робити об'єктивні висновки. Намагався їх вести за собою, щоб стали його послідовниками.

Час проживання Віктора Доманицького у Чехословаччині став також розквітом його публіцистичної діяльності. Вчений почав писати на господарсько-кооперативні теми ще в Києві, однак занадто інтенсивний ритм його тогочасного життя заважав йому. Натомість умови проживання у Подєбрадах були сприятливими для творчої діяльності. У його роботі «Проблема організації сталого господарства в степу» розкрито історію пошуку творчої думки експериментальної агрономії на Україні. Як видно із заяви Віктора Доманицького від 26 лютого 1931 р. до деканату агрономічно-лісового факультету, він у 1932 р. мав намір написати підручник із насінництва в двох частинах. У весняному семестрі 1930-31

рр., окрім управ із селекції рослин, паралельно працював над літературно-науковими працями «П'ятдесят років праці сільськогосподарських дослідних установ на Україні», «Вступ до сортівництва та сортознавства», «Дослідні кружки». Також учений брав участь у Міжнародному хліборобському конгресі в Празі (5-8 червня 1931 р.) [12, с.129-130].

Віктор Миколайович був причетним до справи публікації та редагування видань, присвячених його братові Василеві Доманицькому. Так, «Звернення голови управи кооперативного фонду ім. Василя Доманицького Віктора Доманицького до управи кредитного товариства «Єдність» від 19.ІІ.1928» дає підстави твердити, що, коли на честь Василя Доманицького було вирішено заснувати у Подебрадах видавництво – «Кооперативний фонд ім. Василя Доманицького», фундатором його став, очевидно, Віктор Доманицький, який очолював управу видавництва. До участі у роботі фонду було залучено багатьох відомих людей, однак фонд проіснував недовго – чеська влада відмовилася затвердити статут цієї організації. Водночас, фонд встиг видати чотири видання. Одним із перших була брошура, присвячена пам'яті Василя Доманицького [2].

У 1942 р. В.М. Доманицький був редактором збірника «Сільське господарство України», який видавало культурно-наукове видавництво УНО в Празі. Вчений співпрацював також із багатьма іншими організаціями та видавництвами. Його високо цінували як редактора, який вдало підбирав авторів і брав на себе ініціативу з добору матеріалу [9, с.36].

Впродовж перших десяти років перебування у цій країні науковець інтенсивно як кореспондент співпрацював з господарськими організаціями Галичини. Згодом з перетворенням Академії на Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання, він був у числі невеликої кількості професорів, які залишилися у закладі і вели боротьбу за збереження Школи [4, с.300], втім, вона згодом була ліквідована і перетворена на Український технічно-господарський інститут (далі – УТГІ) заочного навчання [12, с.130].

Окрім педагогічної діяльності В. Доманицький брав активну участь у різних громадських інституціях Праги: був керівником Товариства українських інженерів у ЧСР 1936–37 рр., очолював Комітет фундації ім. К. Мацієвича, співпрацював з Центральним союзом українських студентів, Українським історично-філологічним товариством та з багатьма іншими. Свого часу Доманицький був одним із керівників Статутарного товариства українських інженерів (далі – ТУІ) у Празі, заснованого в 1930 р. [12, с.131]

Віктор Миколайович увійшов до педагогічного складу Українського вільного університету (далі – УВУ). 10 лютого 1934 р. завдяки праці «Проблема організації сталого господарства в степу» був призначений приват-доцентом кафедри політичної економіки з нахилом до аграрної політики. У 1938 р. захистив роботу «Індивідуальне та колективне господарювання в сільському господарстві» і, отримавши звання професора, керував кафедрою соціології УВУ [4, с.300].

У 1941 р. за працю «Засади українського рурбанізму» науковець був призначений професором соціології. Згодом професорська рада факульте-

ту права й суспільних наук доручила Вікторові Доманицькому керівництво кафедрою кооперації. В той час він займався написанням підручника «Історія української кооперації», однак рукопис згорів під час від'їзду автора з Чехословаччини. Віктор Доманицький тривалий час співпрацював із Чехословацькою хліборобською академією, зокрема з комісією соціології села та з об'єднанням чехословацьких економістів. Упродовж кількох років був завідувачем у справах видавництва УВУ [12, с.131].

Наприкінці війни стало очевидним, що Чехія залишиться під владою більшовиків і що залишатися тут не можна. Єдиним можливим напрямком для виїзду В.М. Доманицького була Німеччина. 23 квітня 1945 р. він разом із іншими співробітниками УТГІ залишив Чехословаччину [4, с.300-301]. По приїзді вони одразу приступили до відновлення діяльності навчального закладу, втім, на них чекали неймовірно труднощі: нестача приміщень і навчального устаткування, канцелярського приладдя тощо. Формально Інститут відновив свою діяльність 12 червня 1945 року. Тоді ж на виконуючого обов'язки заступника директора і керівника агрономічно-лісового відділу обрали В. Доманицького. Також він увійшов до складу правничої комісії Сенату, завданням якого було вироблення статуту відновлюваного навчального закладу. Діяч брав участь у численних делегаціях до представників американської окупаційної влади, до управ таборів та українських громадських осередків в справах відновлення діяльності інституту та приміщення для нього [4, с.301].

12 червня 1945 р. американська адміністрація надала дозвіл на розгортання роботи УТГІ у Регенсбурзі (Баварія). Не дивлячись на великі труднощі, втрату майже всієї документації, було відновлено навчання на трьох факультетах. Деякий час у Мюнхені працювали також новостворені ветеринарно-медичний і фармацевтичний факультети. Особливе місце у заходах по відновленню інституту належало Вікторові Доманицькому. Його було обрано на посаду виконуючого обов'язки заступника директора та керівника агрономічно-лісового відділення. Він також увійшов до Правничої комісії Сенату, завдання якого полягало у відновленні статуту [12, с.132].

У грудні 1945 р. Професорська Рада Інституту заслужено обрала науковця першим ректором УТГІ. На цій посаді він перебував два роки, а згодом ще рік виконував обов'язки проректора. «На становищі керівника УТГІ, проф. В. Доманицький, – пише його учень і співробітник доц. А. Романюк, – дав докази не тільки своєї працьовитості, але і також підприємливості та організаційного хисту...» [4, с.301].

Незважаючи на велику завантаженість науково-педагогічною діяльністю намагався не стояти осторонь вирішення практичних питань кооперативного життя української еміграції цього періоду. Він брав участь в роботі з'їзду українських кооператорів з усіх трьох західних зон Німеччини, що відбувся 8-9 червня 1946 року у Мюнхені, в приміщенні кооперативу «Кос», з участю 115 кооператорів [4, с.302].

Патроном УТГІ була Спілка професорів УГА, більшість із яких прожили довгий час у еміграції і вважали себе творцями українського академічного шкільництва. Іншу групу викладачів становили новоприбулі науковці [9,

с.50]. В.М. Доманицький був прихильником збалансованого педагогічного складу та намагався його урізноманітнити, але ці його зусилля призвели до суттєвих ускладнень у процесі відновлення Школи: виникли політичні розбіжності, що доходили навіть до агресії. Все це зрештою почало негативно позначатися на житті Академії [12, с.132].

«Так як колись з України, так само нерадо рішався Віктор Доманицький на виїзд з Європи. Він належав до людей, які врастають у середовище...» [9, с.53]. З часом виявилось, що розбудованій наново школи не вдасться зберегти і тому Віктор Доманицький вирішив переїхати до США у вересні 1949 р. Там діяч прожив до кінця свого життя, тобто, більше двадцяти років [12, с.132]. На перший погляд, у це важко повірити, але науковцю спершу доводилося працювати і кухонним помічником та посудомийником в торговельному домі «Дайтон» в Міннеаполісі (1949-1956), креслярем фірми Ел-лебре (1956-1959) [9, с.66].

У останні роки життя В. Доманицький продовжував наполегливо працювати. У 1958-1959 рр. взяв активну участь у заходах щодо відзначення ювілею гетьмана України Івана Мазепи [3, с.1]. У наступному році видав монографію «Націотворча роля гетьмана Мазепи» у Чикаго [7]. У 1961 р. у цьому ж місті вийшла друком його книга. «Тарас Шевченко: синтетично-націологічні студії його життя й творчости» [8], у 1962 – «Етапи розвитку науки про націю» [6].

Весною 1961 року стан його здоров'я погіршився – до хвороби серця приєдналася водянка – потрібно було розпочати інтенсивне лікування. Підлікувавшись, Віктор Миколайович повернувся до роботи: планував видати свої спогади у кількох томах під назвою «На хвилях війни і революцій» [12, с.133]. На прохання своїх шанувальників почав готувати матеріали до свого ювілею, що припадав на 1963 р. Але не дожив до свого Дня народження – помер 24 березня 1962 р. у Міннеаполісі (штат Міннесота, США). Похований в Українському Пантеоні на православному цвинтарі Св. Андрія Первозваного у Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі) [5, с.3].

У 1964 році почав свою діяльність Комітет для видавання творів і вшанування пам'яті професора Віктора Доманицького [11, с.3]. У тому ж році на шпальтах газети «Свобода», яку видавали представники української діаспори у США опублікований «Заклик Комітету для видавання творів і вшанування пам'яті професора Віктора Доманицького» [10, с.4]. 10 березня 1967 року у приміщенні Українського Народного Дому у Вінніпезі відбулася Жалобна сесія УВАН, присвячена пам'яті покійного діяча з нагоди 5-літніх роковин його смерті [1, с.4]. Через 3 роки було посвячено пам'ятник на могилі діяча [14, с.1].

Завдяки ознайомленню з науково-творчою спадщиною діяча, вдається усвідомити наскільки він володів проникливим баченням справжнього історика, як спостерігав і оцінював факти тогочасного українського життя, здебільшого не зауважені іншими. Варто зазначити, що за неповними даними Вікторові Доманицькому належить 125 наукових праць, з них – понад 100 друківаних.

Серед українців було чимало творчих постатей із нелегкою долею. Проте більшості з них, нехай і з запізненням, вдалося знайти своє місце,

здобути визнання сучасників. Віктор Доманицький належав до кола тих українських громадських діячів, які плідно й наполегливо працювали на ниві українського національного Відродження початку ХХ ст. Тому правдива реконструкція ролі відомого науковця, повернення його постаті у історію нашої держави важливим в актуальним завданням сьогодення.

Список використаної джерел та літератури:

1. А.Б. Вінніпег, Манітоба. УВАН пам'яті В. Доманицького / А.Б // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1967. – Ч.52. – 23 березня. – С.4.
2. Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подебради: Вид-во “Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького”, 1925.
3. В Нью Йорку створено Ювілейний Комітет Мазепи (ЮКОМА) // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, – 1958. – Ч.114. – 17 червня. – С.1.
4. Віктор Доманицький // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга II. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С.294-308.
5. В річницю смерті та ювілей праці проф. В. [Віктора] Доманицького // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1963. – Ч.54. – 22 березня. – С.3.
6. Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю / Віктор Доманицький. – Б.м., 1962. – 104 с.
7. Доманицький В. Націотворча роля гетьмана Мазепи / Віктор Доманицький. – Чікаго, 1960. – 50 с.
8. Доманицький В. Тарас Шевченко / Віктор Доманицький. – Чікаго, 1961. – 116 с.
9. Дучимінська О. Віктор Доманицький / Оксана Дучимінська. – Вінніпег (Канада): Накладом: УВАН, жертводавці, авт., 1964. – 83 с.
10. Заклик Комітету для видавання творів і вшанування пам'яті професора Віктора Доманицького // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1964. – Ч.148. – 11 серпня. – С.4.
11. Комітет для видання творів і вшанування пам'яті проф. Віктора Доманицького // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1864. – Ч.121. – 1 липня. – С.3.
12. Кузьменко Л.І. Віктор Доманицький – український учений, педагог, громадський діяч / Людмила Іванівна Кузьменко // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 6 – С. 125-135.
13. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця укр. емігрантів між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага: [б.в.], 1942. – Т.1. – 604 с.
14. Посвячено пам'ятник на могилі проф. В. Доманицького // Свобода. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті, 1970. – Ч.81. – 7 травня. – С.1.

The article describes the major milestones of life and educational and journalistic activities Domanytskyi Viktor Mykolaevych (1893-1962) in exile in Germany, Czechoslovakia, U.S. social activist, scientist, agronomist, sociologist, cooperator, Professor of Ukrainian Business Academy in Podebrady, rector of the Ukrainian technical and economic Institute in Regensburg.

Key words: *Viktor Domanytskyi, Ukrainian national movement, Ukrainian emigration, Ukrainian Academy of Podebrady economic, technical and economic Ukrainian Institute in Regensburg, the cooperative movement.*

*Науковий керівник: І.В. Рибак, кандидат історичних наук,
професор кафедри історії Росії та спеціальних історичних дисциплін*

СІЛЬСЬКІ КЛУБИ ВІННИЧНИНИ В 1945-1991 РОКАХ

У статті розкрито та доведено на архівному матеріалі незадовільний стан клубної справи у селах Вінницької області радянської доби в період з 1945 – 1991 рр.

Ключові слова: клуб, Будинок культури, село, культосвітні заклади.

У наш час, культура проведення змістовного дозвілля на селі бажають бути кращими і переживають складні часи. Розвитку сільських культосвітніх закладів, покращенню їх матеріальної бази приділяється дуже мала увага на сучасному етапі. А коріння цього негативного явища почало проростати ще у післявоєнний період, тобто з 1945 р. і особливого росту набуло у 60-х, наприкінці 80 – початку 90-х рр. Повернувшись до сторінок минулого, можна уникнути помилок майбутнього. Проблеми закладів культури на селі заслуговують підвищеної уваги та вивчення, тому дана тема є досить актуальною і являє собою значний науковий інтерес. Актуальність визначається ще і нагальною потребою отримання достовірної інформації про культурний розвиток села у радянську добу (1945-1991 рр.) і недостатню вивченість даного питання в історичній літературі на регіональному рівні.

Вивченням культосвітніх закладів села займалися у свій час такі дослідники як: О.П. Григоренко, А.М. Серета, П.П. Панченко, І.В. Рибак, І.М. Романюк.

У соціальній сфері села важливу роль відіграють культосвітні заклади: клуби, Будинки культури, бібліотеки. Особливе значення у проведенні змістовного дозвілля, передусім сільської молоді, мають клуби.

У післявоєнні роки було розпочато відбудову клубів на селі. Так, до війни, в 1940 р. у селах Вінницької області діяло 1466 клубних установ, у 1945 р. були відбудовані або побудовані заново і стали до ладу 929 клубів. У 1950 р. їх мережа значно зросла, але не досягла довоєнного рівня, так на селі діяв усього 1341 клуб [1, с. 266].

Здебільшого клуби на селі відбудовувалися методом народної будови та за рахунок колгоспів, так як держава виділяла на їх будівництво мізерні кошти. Зростанню клубних установ на селі в певній мірі сприяли: постановва Ради Міністрів і ЦККП(б)У від 10 жовтня 1947 р. «Про заходи по покращенню роботи сільських і колгоспних клубів» [7, с. 74], та постановва, прийнята Радою міністрів УРСР у січні 1950 р. «Про стан і заходи поліпшення будівництва клубних приміщень у сільській місцевості» [10, с. 162].

Досягти довоєнного рівня і дещо перевищити його вдалося лише у 1954 р., коли кількість клубних установ на селі досягла 1504 [1, с. 266]. Незначне зростання було і в 1955 р. – 1518 клубів. Зате з 1956 р. спостерігається спад

– 1506 клубів [1, с. 266], в 1958 р. – 1408; 1959 – 1401; 1960 – 1354 [2, с. 221].

Отже, досягти великих успіхів у покращенні культмасової роботи не вдалося. Колгоспи не мали коштів на будівництво закладів культури, у більшості з них не вистачало коштів навіть на ремонт та обладнання старих. Нестача меблів та обладнання відчувалася майже в усіх сільських клубах Вінниччини. Так, у Бершадському районі лише в одному сільському клубі був патефон, гармошка була у двох клубах району, в одному клубному закладі фотоапарат, шафи мали лише 5 клубів району, завісу – 3 клуби, а піаніно – лише в районі тощо [7, с. 75]

У тому ж Бершадському районі у 43 колгоспах взагалі не було культосвітніх закладів. Були не відремонтовані 14 бюджетних та 11 колгоспних клубів. Не опалювався жоден сільський клуб Бершадського району [7, с. 76]. Схожа картина спостерігалася й у інших районах Вінницької області.

На початку 50-х рр. до погіршення культосвітньої роботи на селі призвело укрупнення колгоспів, закриття у бригадних селах закладів культури, та залишення їх лише у центральних садибах. У результаті цього багато сільських жителів були позбавлені культурного дозвілля, бо добиратися до центральної садиби потрібно було по декілька кілометрів [9, с. 170]. Значна кількість клубів використовувалась не за призначенням, багатьох керівників колгоспів не цікавив розвиток культури на селі. Мешканці сіл скаржилися до «Вінницької правди»: «В селі Пеньки Літинського району клуб знаходився в невеликому приміщенні. Ніякої роботи тут не проводилося. Молодь попросила голову колгоспу Семчука виділити 100 крб. на ремонт радіоприймача – відмовив. Більше того, у бригадному селі Бруслинівці був добре обладнаний клуб Семчук його закрив і зробив курник. Другий клуб, що в бригадному селі Супрунові, голова Семчук засипав зерном і зробив зерносховище. Про всі ці дії голови колгоспу знали і в райвідділі культосвітніх установ, райвиконкомі, райкомі партії, але заходів не вживали. А люди двох сіл залишилися без клубів» [15, с. 3].

Негативно впливав на розвиток клубної справи на селі залишковий принцип фінансування закладів культури. Низьким залишався кваліфікаційний рівень сільських культпрацівників. Через низьку зарплату часто змінювалися завідувачі сільськими та колгоспними клубами. У мережі культосвітніх закладів назривала катастрофа. Чисельність впала нижче довоєнного рівня. У 1962 р. на селі було 1338 клубів; 1963 – 1293; 1965 – 1245 [4, с. 232].

Держава майже не приймала участі в будівництві клубів на селі. Так, протягом 1959-1965 рр. за рахунок державних підприємств та установ було побудовано в селах Вінницької області всього 3 клуби загальною чисельністю в них 700 місць, а протягом 1966 р. – жодного клубу [3, с. 156]

Більш заможні, економічно сильніші від інших колгоспи в 60-х рр. будували свої клуби, але вони були мало чисельними. Так, за рахунок колгоспів за 1959 – 1965 рр. було введено в дію клубів на 68745 місць, в тому числі за 1964 р. – 10060 місць; 1965 – 12180; за 1966 – 14290; 1967 – 21030 [3, с. 156]. Певні позитивні зрушення були, але це стосувалося лише центральних садіб та показових сіл, таких як: Ладижин Тростянецького р-ну, Тиманівка Тульчинського, Шляхова Бершадського та інші [8, с. 82-83]. З 1967 р. спостерігається тенденція до незначного підвищення кількості клубних закладів на селі, тобто 1273; 1969 – 1291; 1970 – 1293; 1972 – 1299; 1973

– 1303 [4 с. 232]; 1974 – 1304 [5, с. 172]. Стали до ладу нові Будинки культури в Ольгополі і Берізах Чечельницького р-ну [11, с. 3], Серединці і Джулинка Бершадського [14, с. 4], Гриненки і Червоне Немирівського [13, с. 3].

Але та, мізерна кількість нових клубних установ, що вводилися в дію не могла покращити загальну незадовільну картину клубів на селі, особливо у бригадних селах, де їх багато знаходилося у пристосованих приміщеннях, в аварійному стані, або клубу взагалі не було, чи будівництво його велося роками. Так, у селі Рубань Немирівського р-ну клуб знаходився в аварійному стані. «Вінницька правда» з цього приводу писала: «Низька, дугою вигнута стеля ось-ось впаде. Покручена дерев'яна долівка з широкими щілинами. Такі ж щілини в коридорі – тільки уже над головою. Через це деякі батьки своїх дітей до клубу не пускають, бо бояться». Ще в 13 селах Немирівського р-ну клуби і Будинки культури знаходяться в аварійному стані [13, с. 3].

Так, великою проблемою були клуби довгобуду. «У селі Заболотне Крижопільського р-ну, – писала «Вінницька правда», – восьмий рік міжколгоспбуд зводить будинок культури, а кінця краю не видно» [12, с. 4].

Не вдалося досягти довоєнного рівня і в 80-х рр. Так, у 1985 р. нараховувалося 1281 клуб, 1986 р. – 1268; 1987 р. – 1261; 1988 р. – 1260; 1989 р. – 1259 [5, с. 132].

Отже, у розвитку культурного життя на селі протягом досліджуваного періоду була маса недоліків: недостатня кількість клубних установ, погана матеріальна база, залишковий принцип фінансування, велика плінність кадрів клубної справи, їх небажання працювати через низьку заробітну плату, нестача кваліфікованих спеціалістів, неухвага з боку держави і керівних органів до розвитку культури на селі, небажання вкладати кошти в будівництво клубів, особливо занедбаний стан закладів у віддалених бригадних селах. Усе це, а також неможливість проведення змістовного культурного дозвілля стали однією з причин відпливу жителів сіл, особливо молоді у міста, знелюднення та запустіння сільської місцевості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – ФР. 2355 «Відділ зведеної статистики. Статистичний збірник». – Оп. 45. – Спр. 2. Основні показники розвитку народного господарства Вінницької області. 1957 р. – 266 арк.
2. ДАВО. – Там само. – Спр. 5. Вінницька область в цифрах. 1964 р. – 221 арк.
3. ДАВО. – Там само. – Спр. 9. Народне господамодарство Вінницької області за 1969 р. – 240 арк.
4. ДАВО. – Там само. – Спр. 30. Вінниччина в цифрах. 1973 р. – 261 арк.
5. ДАВО. – Там само. – Спр. 130. Вінниччина до 60-річчя утворення СРСР. 1982 р. – 190 арк.
6. ДАВО. – Там само. – Оп. 50. – Спр. 20. Социальное развитие и уровень жизни населения Винницкой области. – 147 арк.
7. ДАВО. – ФР. 5073 «Виконавчий комітет Бершадської районної Ради депутатів трудящих». – Оп. 2. – Спр. 26. Протоколи сесій районної Ради депутатів трудящих. 1948 р. – 90 арк.
8. Бурдейний П.А. Вінницька область. Географічний нарис / П.А. Бурдейний, М.Б. Рубін. – К.: Радянська школа, 1967. – 166 с.
9. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. –

Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.

10. Романюк І.М. Українське село у 50-ті першій половині 60-х років ХХ ст. / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 126 с.

11. Вовк М. Ростуть новобудови / М. Вовк // Вінницька правда. – 1975. – 8 жов.

12. Кириленко О. Коли ж буде новосілля? / О. Кириленко // Вінницька правда. – 1975. – 14 жов.

13. Костко О. Не так, як у сусідів / О. Костко // Вінницька правда. – 1975. – 19 жов.

14. Краснюк М. Сільські обнови / М. Краснюк // Вінницька правда. – 1975. – 22 жов.

15. Муравський С. Ігнорують культурні потреби колгоспників / С. Муравський // Вінницька правда. – 1952. – 25 жов.

The article describes and present evidence, on the basis of archive materials, of the poor conditions of clubs in villages of Vinnytska oblast in Soviet times during the 1945 – 1991 period.

Key words: club, playhouse, village, cultural educational establishment.

УДК 828.161.2 -1.09

О. Давлюк,
студентка III курсу

*Науковий керівник: Л. В. Баженов, доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньою історії*

ТЕТЯНА ФРОЛОВА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

У статті висвітлено життєвий та творчий шлях львівської письменниці Тетяни Фролової.

Ключові слова: *Тетяна Іллівна Фролова, поетеса, вірші, проза, творчість.*

Львівська поетеса Тетяна Фролова не є ні членом Національної Спілки письменників України, ні лауреатом премій, а все ж таки її вірші користуються великою популярністю не лише в Україні, але і за її межами.

Тетяна Фролова – письменниця. Незважаючи на часову категорію творчої діяльності, її сучасною не назвеш. Її творчість, а пише вона поезію, прозу, а також казки, сповнена щирістю і життєлюбством. Кожен може взяти з неї приклад, адже втрапивши зір у два роки, вона не втратила життєвого оптимізму і доброти.

Складається враження, що цій неординарній особистості вже кілька тисяч років і вірші її жили споконвіку, а те, що «сліпа – не суттєво. Поетів не можна ділити на сліпих, глухих, безруких тощо», – каже вона сама у передмові до однієї зі своїх поетичних збірок. А їх у доробку поетеси вже десять. А є ще проза і казки. Крім того, Тетяна Іллівна виступає з концертами разом із професійним кобзарем Лайошем Молнаром. Врешті решт, це людина-виклик, і не так самій собі, як нам, перейнятим власним життєвим простором.

*Проблеми, більші і малі,
Нам якось вирішити вдасться.
Ми народились на землі -
І це найбільше в світі щастя.*

Ці рядки, написані незрячою поетесою Фроловою.

Народилася Тетяна в 22 квітня 1941 року селі Білозірка, що на Тернопільщині. Про свої дитячі роки вона згадує: «Все починалося, напевне, з поетичної назви села – Білозірка. Є таке село на Тернопільщині... Не знаю, чи були втішені батьки з моєї появи, бо я була дванадцятю дитиною (правда, у живих нас лишилися шестеро), але в селі звикли все приймати реально: народилася дитина, то треба їй давати лад. Може, б воно і нічого, та йшла війна. Про злигодні та нестатки казати не доводиться. На другому році життя я захворіла і втратила зір...» [7]. У 1942 році перехворіла на менінгіт, після чого й втратила зір. Мама возила її до Кременця до окуліста. «Але там вже були фашисти. - А лікар - єврей. Всіх євреїв тримали в гетто, але лікар випускали до хворих людей. Він мене оглянув і сказав приїхати через місяць – обіцяв зробити операцію. А через два тижні їх усіх знищили» [7]... Отак, залишилася сліпою.

У дівчини були подружки, бігала з ними. А мама їм наказувала: «Тримайте Таню за руку, щоби не впала. Дивіться не залишіть її десь» [7]. Дівчата це чітко засвоїли. «Мене ніхто ніколи не обзивав, не ображав... Ми росли разом, але коли дівчатка пішли до школи, ото вже було трохи тяжко, бо мене до школи не брали», – пригадує Т. Фролова. – Я багато чого навчилася вдома від братів – зокрема, вивчила таблицю множення. Завчила на слух також багато віршів» [7].

Згодом, 1949-го, мама возила Тетянку до Одеси – на прийом до відомого лікаря Філатова. За консультацію треба було заплатити 200 карбованців. «Для нас це були величезні гроші, але продали вівці й потрапили-таки до знаменитого окуліста. Лікар розчарував – процес незворотній, зір повернути неможливо. А я навіть рада була, бо не треба робити операцію. Крім того, я не пам'ятала, що втратила... Надто малою була» [2].

Філатов тоді запропонував вчитися у школі для сліпих в Одесі. Але школу знайшли ближче – у Львові. Щоправда, Тетяна потрапила туди вже десятирічною. Досі з великою вдячністю згадує директора, бо той був дуже уважним до дітей: «Поговорив зі мною і сказав вчителям, що я маю вчитися не в першому – в третьому класі. Отак він мене порятував, інакше бути б мені переростком». Після закінчення школи нас направляли працювати на спеціальні підприємства для сліпих. Працювали по різних цехах. Робили щітки, в'язали сітки, клеїли паперові пакети, набивали наконечники на шнурки для взуття. Я влаштувалася у Львові в щітковий цех. Робота була важка і мало заробітна, та й здоров'я у мене після перенесеного в дитинстві менінгіту було так собі. Та все ж це була робота, що давала кусок хліба. Поза роботою співала в ансамблі «Струмочок». Про своє життя після закінчення школи написала книжку «В той широкий світ». Всі ті три автобіографічні книжки «Стежка до воріт», «Під каштанами», «В той широкий світ» об'єднуються спільною назвою «Поклонимось землі» [6].

Це буде потім. А поки що вона ходила на підготовчі курси, що організовувалися при Львівському університеті ім. І. Франка. Тетяна мріяла

про журналістику. Але саме тоді вийшла постанова чи указ про те, щоб у вузи прийняли тих, що мають не менше, ніж два роки стажу роботи. А в неї в той час був за плечима лише рік. Що робити? Махнула рукою та й пішла вчитися на вечірнє відділення філологічного факультету, бо для того, щоб поступити на факультет журналістики, потрібно було мати свої публікації та стаж роботи в якісь редакції. Попрошлася з мрією про журналістику. Літературу любила, навіть трохи писала вірші, так що філологія була для дівчини не чужа [4].

Вчилася. Було важко. Після роботи в цеху – лекції в університеті. Та й мами поруч не було, щоб нагодувала смачним обідом чи вечерею. Про все треба було думати самій. А ще треба було оплачувати читця, бо спеціальних підручників крапковим шрифтом для вузів не було. Використовувала магнітофон. Іноді, чого там критися, хотілося все це кинути. Але не кидала. А ще лякала безсперктивність: незрячому вчителю було важко знайти роботу, а філологу практично не можливо: «в житті мені нічого не давалося легко, зате все життя мені везло на хороших людей». Поталанило їй і цього разу. Директор вечірньої спецшколи П.О. Мартиновський взяв на роботу. Поетеса перевелася на заочне відділення. Вчитися стало важче, але мала підставки в школі. І роботу на підприємстві теж не залишила.

Згодом вийшла заміж, народила дітей. Але сімейне життя не склалося. Синів виховувала сама. «Як могла, давала собі раду. Часом – з квасом, порою – з водою, – розповідає поетеса. – На аліменти не подавала. Працювала – мала і надомну роботу, і в цеху, і в школі... Вирішила, що дам собі і дітям раду сама. Так і вийшло» [7]. Свою першу збірку назвала символічно – «Виклик долі». Дійсно, попри незгоди, вона не тільки вистояла, а й відбулася як творча особистість, як жінка, мати та бабуся. Вдруге Тетяна вийшла заміж 1995-го. Знайомство з майбутнім чоловіком відбулося після передачі на Львівському радіо «Живе така людина», де звучали вірші Тетяни Фролової. Лайош послухав ці вірші і за-телефонував Тетяні: «Хочу покласти їх на музику». Отак і склалося... [1].

Найбільшу радість від творчості відчувала вже у Львові, коли у школі навчилася шрифту Брайля – могла свої вірші записати. Писала багато, читала подругам, а от про видання віршів навіть і не мріяла. Поетичні збірки Тетяни Фролової побачили світ завдяки ініціативності її другого чоловіка – Лайоша Молнара. Складала й казки – спершу для синів, а потім, звичайно, й для онуків. Вдячно згадує свого спонсора підприємця Олександра Бережанського та професора Миколу Мушинку з м. Прешова (Словаччина), який після знайомства з Лайошем допоміг у виданні автобіографічної книжки Тетяни Фролової «Стежка від воріт». Загалом від 1996 року вийшло близько сорока книжок Тетяни Фролової – це і поетичні збірки, і прозові твори, і казки.

У збірці Тетяни Фролової «Солоспів» переплітаються ліричні вірші з громадянською поезією, поезією сучасної України. Стоячи «на сплетінні віків і епох», авторка «заглядає крізь роки в минуле й майбутнє» і незрячими очима бачить щасливу долю свого покоління, загартованого Чорнобилем. Вона стане твердо переконана, що це покоління «не стане вже більше на зболілі коліна, бо інакше тоді йому жити не варто» [3].

Її громадські вірші багато в чому нагадують поезію Олени Теліги. Вони скрізь-наскрізь патріотичні. Майбутнє України авторка бачить не у сло-

вах, а у конкретній праці на благо її всебічного розвитку:

Моя земля – багата і свята:

Рук доклади – півсвіту нагодує.

У зрілому віці поетеса (лірична героїня) все частіше повертається у своє дитинство, в рідну Білозірку на Тернопільщині, де «стоїть її батьківська хата» і «де родилися мрії ясні». Перед нею виринає образ тата, який в 1947 році повернувся з полону. Бачить, як тато хотів ясена зрубати, а вона, мала дитина, не дала, бо він здався їй живим. І тато скорився перед дитиною.

Як і в попередніх збірках, і в «Солоспіві» виступає яскравий образ її матері. Матері вона присвятила цілий третій розділ своєї збірки. З обуренням вона звертається до тих сучасних матерів, які покидають власних дітей. Образ мужньої жінки червоною ниткою проходить всією поезією Т. Фролової.

Вперше появляється в її поезії образ українки-емігрантки, яка далеко від батьківщини, освоївши чужі простори, не лише зберегла рідну мову, але й прищепила любов до неї дітям та онукам. Свій гімн на честь української жінки вона закінчує словами:

На світі так може жінка,

Про неї вітру гомоняють гаї...

А надто, як та жінка – українка.

О Господи, благослови її!

Багатим джерелом для віршів Тетяни Фролової є український фольклор: пісні, думи, легенди та, зокрема, демонологічні оповідання. Та жоден вірш не є наслідуванням фольклору. Це – модерна поезія, повна несподіваних метафор та порівнянь. Важливе місце в ній займає альтерація [5].

Теми поезій Т. Фролової традиційні: любов до батьківщини, батьків, дітей, чоловіка, вірне кохання. Та її поезія не застаріла, а – сучасна. Майже всі її вірші біографічні. Та висловлюють вони не лише почуття авторки, але й сучасної людини взагалі. Вони з першого слова полоняють читача, який у кожному вірші знаходить самого себе.

Поетеса ні на що не скаржиться, розповідає про непросте своє життя-буття з лагідною усмішкою: «Навіть мої найближчі друзі не знали до ладу, які в мене були проблеми. Якщо плакала, то тихенько, а на людях завжди була веселою. Насправді я є щаслива людина, бо в мене цікаве, насичене життя. Єдине, про що мрію, – щоби діти й онуки були здорові. І я щоби ще трішки протрималася –

З весною будем жити ми –

І хай ще серце колобродить!»

Список використаних джерел та літератури:

1. Козирева Т. Кризь темряву до щастя / Т. Козирева // День. – Львів, 2011. – №76.
2. Шурин В. Мені завжди допомагали добрі люди / В.Шурин // Правда України. – Київ, 2000 – 10 квітня.
3. Мушинка М. Третя книжка незрячої поетеси / М. Мушинка // Нове життя. – Бровари, 1999. –9 жовтня.
4. Тернова доля –12-та книга львівської незрячої поетеси Т. Фролової. – Львів: Край, 2002. – 73 с.

5. Шурин В. Очі не бачать, серце не болить, а душа співає про любов до життя / В. Шурин // Високий замок. – Львів, 2000. – 21 квітня.

6. Миць Г. Вона ніколи не бачила повені / Г. Миць // Молода Галичина. – Львів, 1999. – 23 вересня.

7. Щоденник Тетяни Фролової // Краєзнавчий музей м. Ланівці. – Арк.1-6.

В статтє освещен жизненный и творческий путь львовской писательницы Татьяны Фроловой.

Ключевые слова: *Татьяна Ильинична Фролова, поэтесса, стихи, проза, творчество.*

УДК 94 (520) «18»

Д. Яблонська,
студентка III курсу

*Науковий керівник: В.С. Степанков,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН*

«ВІДКРИТТЯ» ЯПОНІЇ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ ДЛЯ КРАЇНИ

У статті характеризується спроба встановлення дипломатичних відносин США із Японією, що спочатку завершилася провалом. Згодом, під загрозою війни, сьогунат був вимушений підписати перший японо-американський договір, за яким Японія відкривала порти Сімода та Хокадате й дозволила створення американського консульства, і таким чином стала «відкритою» країною.

Ключові слова: *Японія, відкриття, Перрі, сьогунат Токугава, договір, американці, США.*

Актуальність з'ясування проблеми «відкриття Японії» полягає у тому, що вона дозволяє з'ясувати значення зовнішньополітичного чинника у загостренні політичної кризи режиму сьогунату. До сьогодні далеко не усі аспекти втручання іноземців на хід і наслідки політичної боротьби з'ясовані. За даними Р. Коротича, у вивченні цієї проблеми основна заслуга належить японцям та американцям [3, с. 59].

У середині XIX ст. японське суспільство переживало економічну кризу. Водночас загострення суспільно-політичної боротьби негативно позначилося на режимі сьогунату Токугави. Поруч із виступами населення до кінця першої половини XIX ст., активізувалися й опоненти проти сьогунату Токугави. Головною ідеєю антисьогунської опозиції було відновлення «законної» імператорської влади. Криза токугавського режиму, а саме неспроможність продовження політики «закритої» країни, привела до берегів Японії іноземців, які починаючи з 50-х років XIX ст. стають учасниками історичного творення Японії.

У 1852 року уряд США доручив Меттью Перрі, військовому і політичному діячу США, місію укласти торговий договір із Японією. Остання впродовж

останніх двох століть відмовлялася від торгівлі з християнськими країнами Європи та Америки. Президент США Міллард Філлмор, представник партії вігів, дав директиву комодору Перрі: у випадку небажання японської сторони йти на переговори, слід застосувати збройну силу. Президент також вручив йому послання до «Імператора Японії» [6] з пропозиціями встановлення дружніх відносин та укладання торгового договору. 24 листопада він очолив військову східно-індійську флотилію й вирушив з Норфолку в штаті Вірджинія до Японії через Атлантичний та Індійський океани. Ескадра складалася з 10 кораблів: парових фрегатів «Міссісіпі», «Сасукуехани», «Повхагана», парусника «Сапплая», а також парусних шлюпів «Плімута», «Саратоги», «Македонця», «Вандалії», «Лексінгона» й «Саутгемптона» [1]. Це була четверта спроба США встановити дипломатичні відносини з тихоокеанським сусідом.

Японський уряд Токуґави заздалегідь знав про наміри американської ескадри дістатися в Японію. 14 грудня 1852 року Ян Гендрік Донкер-Курт, капітан голландської торгової факторії в Дедзімі, подав доповідну записку уряднику Нагасакі про те, що США відправили флот до японських островів з метою укладання торгового договору. Капітан стисло описав пункти ймовірної угоди, запропонував проводити переговори у Нагасакі та попередив, що американці налаштовані рішуче й у випадку відмови розпочнуть війну [5, с. 267-271]. Проте урядник розцінив цю записку як голландську провокацію [10, с. 169] і не передав її повний зміст у вищі інстанції. В результаті – сьогунат не вжив заходів для зустрічі агресивно налаштованого Перрі, обмежившись лише поповненням гарнізону півострова Міура. Він сподівався, що американці покинуть країну без укладення договору, як це неодноразово траплялося. Проте в травні 1853 року Сімадзу Наріакіра, голова Сацума-хану – хан у провінціях Сацума і Осумі регіону Кюсю, а також островах Рюкю, – отримав відомості про дії ескадри Перрі на Рюкю і терміново доповів голові сьогунатського уряду Абе Масахіро про небезпеку, що наближається. Втім, час було вже згаяно, а серед урядовців не було єдиного плану протидії іноземцям [10, с. 169].

8 липня 1853 року східно-індійська ескадра Меттью Перрі досягла берегів Японії. Вона стала на якір у бухті Ураґа поблизу міста Едо, що був адміністративним центром сьогунату. Японці вперше побачили темні (схожі до чорних) парові судна, які випускали чорний дим, тому назвали їх «чорними кораблями» (куробуне). Ескадра мала на озброєнні близько сотні новітніх гармат Пексана, що стріляли розривними набоями [10, с. 169-170], і 2 тисячі моряків. Американці зайняли бойову позицію і самовільно почали заміряти глибину вод Едоської затоки. Корабельні гармати випустили з десятків сигнальних пострілів у повітря, щоби налагодити зв'язок між суднами і налякати місцеве населення. Через постріли в Едо почалася паніка, проте згодом мешканці заспокоїлися, зрозумівши, що стріляли без набоїв. Бухта Ураґа наповнилася японцями, деякі з яких намагалися на власних човнах потрапити до американських суден. Проте коли урядовці сьогунату й правоохоронці повідомили, що іноземці можуть відкрити справжній вогонь, глядачів зменшилося [13].

Для переговорів із «батьком парового флоту США» – прізвисько, яке

дали Меттью Перрі за реформування американських збройних сил – сьогунат направив Накадзіму Сабуросуке, помічника урядників бухти Урага. Він запропонував комодору відплисти в Нагасакі й вести переговори там, але той відмовився. Перрі повідомив японській стороні, що є послом США та прибув з метою вручити послання президента своєї країни та встановити дипломатичні відносини. «Старий ведмідь» (прізвисько Меттью Колбрайт Перрі) відмовився передати послання помічникові, вимагаючи надіслати уповноважену особу високого рангу. Згодом з'явився Каяма Едзаемон, другий помічник урядників Ураги, але Перрі знову наполягав на побаченні із високопосадовцем. На пропозицію японця зачекати 4 дні, американці висунули ультиматум: якщо за 3 доби японський уряд не делегує відповідну особу високого рангу, то вони підведуть свої кораблі до Едо, висадять десант і власноруч Перрі передасть послання сьогуну [6].

У цей час 12-й сьогун Токугава Іейосі був прикутий хворобою до ліжка, і відповідальність за переговори з американцями взяв на себе голова уряду Абе Масахіро. 11 липня він дозволив прийняти від Перрі президентське послання і 14 липня організував прийом американського посольства на пляжі Курі. Американців зустрічали урядники Ураги Тода Удзіюсі та Ідо Хіроміті. Перрі зійшов на берег із двома сотнями парадно вбраних моряків під марш «Слава Колумбії» [8, с. 104]. Він передав послання у трьох копіях англійською, голландською і китайською мовами, а також вручив вірчі грамоти та документи з пропозиціями торгового договору. Урядники повідомили комодору, що оскільки сьогун хворий, японська сторона зможе надати відповідь лише наступного року. Перрі погодився і пообіцяв, що прибуде до Японії за відповіддю через рік. 17 липня його ескадра полишила води Едоської затоки і вирушила до Рюкю, де спочивала решта кораблів ескадри [8, с. 104-105].

27 липня 1853 року помер 12-й сьогун Токугава Йосінобу. Його наступником став Токугава Іесада, син покійного. Як і батько, він був хворобливим і не міг вести державні справи. Тому питання укладання угоди з США довелося вирішувати голові уряду Абе Масахіро. Побойючись брати на себе відповідальність, він уперше за 200 років порушив монополію сьогунату на прийняття важливих політичних рішень і скликав всеяпонські збори за участі представників: імператора, урядовців сьогунату, регіональних володарів і знаті. На зборах вирішувалося питання як відповісти Перрі: продовжувати ізоляціоністський курс, відмовившись від американської пропозиції, чи «відкрити» Японію Заходу й укласти договір з США [9, с. 63].

Тим часом, сам Перрі перебував у Гонконзі. Комодор довідався, що сьогун помер і, користуючись сум'яттям в Японії, вирішив прибути туди негайно, знехтувавши обіцянкою чекати рік. Як і першого разу, американська ескадра обрала маршрут через Рюкю. Її розвідник, шлюп «Саутгемптон», з'явився у японських водах поблизу бухти Урага 11 лютого. Наступної доби за ним прибули шлюпи «Македонець», «Вандалія», «Лексінгтон» та пароплави «Міссісіпі», «Сасукуехана», «Повхатан» [6]. Через п'ятнадцять днів до них приєдналися «Сарагога» і «Сапплай». Ескадра вишикувалась у бойовий стрій, демонструючи готовність йти на центральне місто Едо у випадку відмови японської сторони підписувати угоду. Міські околиці охопила паніка. Проте

деякі японці, такі як Йосіда Сьоїн, намагалися потайки самостійно вступити у контакт з американцями [2, с. 607].

Сьогунат Токугава був неприємно здивований прибуттям Перрі. Одно-стайного рішення на пропозицію США всеяпонські збори ще не погодили. Урядовці радили підписати договір, у той час як делегати імператора та регіональні володарі, на хвилі антиіноземних настроїв, наполягали на дотриманні курсу ізоляції. Аби затягнути час, Абе Масахіро дозволив американцям зійти на берег у селі Йокогама й організував на їх честь величезний обід на суму 2000 золотих [2, с. 607-608]. Японці виставили найкращі страви своєї кухні, проте гості були незадоволені, насамперед, через нестачу м'яса і жирів. Перрі ж вважав, що справжні ласощі японці приховують [6].

Між тим минув місяць, а загальнояпонські збори досі не могли прийняти рішення. За таких умов Абе Масахіро взяв відповідальність на себе й наприкінці березня надіслав Перрі відповідь, що Японія приймає пропозицію США встановити дипломатичні відносини. Обидві сторони почали готуватися для підписання угоди. 31 березня 1854 року японці під головуванням посла Хаясі Фукусая урочисто зустріли делегацію Перрі в селі Йокогама, що знаходилося неподалік містечка Канагава провінції Мусасі [11, с. 77]. На березі вони підписали 12-статейний договір про мир і дружбу між Японією та США. За ним японська сторона зобов'язувалася: 1) забезпечувати паливом і харчами кораблі США при потребі; 2) рятувати кораблі США та їхні команди, у випадку аварії; 3) відкрити порти Сімода й Хакода-те для торгівлі з США, в яких американці мали право збудувати свої консульства; 4) надати США режим найбільшого сприяння в торгівлі [7]. Угода скасовувала традиційну японську політику ізоляції й відкривала Японію «цивілізованому світу» – Заходу.

Детальні умови цього договору були випрацьовані двома делегаціями в монастирі Рьосендзі у Сімоді й підписано 15 червня як 13-статейний додаток договору. Вони визначали місце причалу в Сімоді й Хакода-те, встановлювали межі проживання та поховання американців у портових містечках, забороняли полювання і передбачали наявність постійних перекладачів у портах. Після підписання додатку, 25 червня 1854 року, ескадра США вирушила додому [5, с. 267]. По дорозі назад Перрі завітав до ванства Рюкю, де 11 липня підписав аналогічний Канагавській угоді 7-статейний договір про мир і дружбу між Рюкю та США [12].

Отже, американці силою пробрили пролом у тій стіні, яка політикою Токугани впродовж двох із половиною століть штучно відокремлювала Японію від зовнішнього світу. Після угоди з США Японія за стислий період часу уклала аналогічні з Англією, Голландією, Росією та низкою держав договори.

Щойно договір було підписано і американський флот залишив Японію, із небаченої раніше гостротою спалахнула внутрішня боротьба. Сьогун, який підписав договір зі США, піддався зятатим нападам. До прикладу, землевласники токугавського дому та самураї, які їх підтримали, оголосили сьогуну зрадником. Опозиція використовувала факт підписання договору з іноземцями у тому, щоб звинуватити його у слабкості, боягузтві і віроломстві. Цікава була позиція японської буржуазії. Будучи економічно впливовою, але політично слабкою,

вона розкололася у питанні про те, що робити, кого підтримати: сьогодні з його політикою поступок іноземцям чи стати набік сюзеренської опозиції, яка намагалася зобразити себе «захисницею країни від іноземних варварів» [11, с. 85-88].

Частина купців, яка розраховувала у майбутньому на прямі бариші (прибутки) від іноземної торгівлі, схильна була підтримати уряд. Але цей прошарок купецтва був невеликим. Більша ж частина торгових кіл ставилася до цього питання інакше. По-перше, потужні фірми боялися, що панування іноземців над ринком призведе до серйозного політико-психологічного удару по японському населенню. По-друге, банківські фірми могли, у разі розвитку зовнішньої торгівлі князі та й сам сьогодні зможуть позбутися фінансової залежності від цих фірм. Нарешті, по-третє, слабка промислова буржуазія все-таки розуміла, що зарубіжні товари можуть убити японську мануфактуру або не дати їй можливості розвиватися [5, с. 271].

Що ж до пересічного самурайства, воно було у такій мірі невдоволене своїм економічним становищем, що цілком стало на позиції осуду зовнішньої політики сьогодні. Опозиція самурайства носила яскраво виражений антиіноземний характер [7].

Проникнення європейців та американців до Японії підірвало авторитет традиційної влади сьогодні, який спирався на князів-землевласників. У 1866 р. помер сьогодні Емоті, який уособлював світську владу, а 1867 р. – імператор (мікадо) Комей, який репрезентував релігійну владу. В країні спалахнула боротьба за владу. Нового імператора Міцухіто підтримували самураї півдня Японії, жителі міста та селяни [4, с. 174]. У січні 1868 р. війська імператора, що мали європейську зброю, розгромили війська сьогодні, а в травні вступили до столиці сьогодні Токіо (Едо). Так, імператор об'єднав світську й духовну владу. Роки його правління (до 1912 р.) і отримало назву Мейдзі («освітчене правління») [3, с. 60].

Таким чином, «відкриття» Японії започаткувало радикальні соціальні, політичні та економічні зміни в японському суспільстві. Відбулася швидка модернізація країни на основі застосування іноземного досвіду з урахуванням національних традицій, було створено могутній промисловий потенціал із необхідними для цього нововведеннями у політичних інститутах, правових нормах та ін.

Список використаних джерел та літератури:

1. Записи експедиції комодора Перрі. Частина 3 // Генеральне консульство Японії в Нью-Йорку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ny.us.emb-japan.go.jp>.
2. История Японии у 2-х томах. С древнейших времен до 1868 г. / Под ред. О. Жукова. – Т.І. – М: Институт востоковедения РАН, 1998. – 659 с.
3. Коротич Р.Г. Революційні перебудови у Японії після Реставрації Мейдзі (1868-1946) / Р.Г. Коротич // Історичні записки. Збірник наукових праць. – Вип. 20. – Ч. І. – Луганськ, 2008. – 200с.
4. Кузнецов Ю.Д. История Японии: учеб. Для студ. вузов. обучающихся по спец. «история» / Ю.Д. Кузнецов, Г.Б. Навлицкая, И.М. Сірицин. – М.: Высшая школа, 1988. – 432 с.
5. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава / Н.Ф. Лещенко. – 2-е изд., доп. – М.: Крафт, 2010. – 352 с.
6. Меттью Колбрайт Перрі // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://uk.wikipedia.org>.

7. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. – Київ: «Аквілон-Прес», 1997. – 256 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua>.

8. Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки: Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.) / В.А. Рубель. – Київ: Либідь, 2007. – 560 с.

9. Совастеев В.В. Очерки истории Японии. От Токугава Иэясу до Хасимото Рютаро: монографія / В.В. Совастеев. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2008. – 296 с.

10. Теймс Р. Япония: история страны / Ричард Теймс; пер. с англ. Е. Васильевой. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2009. – 416 с.

11. Хани Горо. История японского народа / Горо Хани. – Москва: издательство иностранной литературы, 1957. – 216 с.

12. Що таке «рюкюсько-американський договір» // Міністерство закордонних справ Японії. Договір був анульований 1879 року в зв'язку з ліквідацією ванства Рюкю. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mofa.go.jp/mofaj/anna1.

13. Японія у другій половині XIX – на початку XX ст. // Украинские ученики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrmap.su>.

In the article the attempt of establishing diplomatic relation the USA is characterized with Japan which was at first completed a failure. Afterwards, under threat wars, segunat was forced to sign the first Yaponno-american agreement after which Japan opened ports of Simoda and Khokadate and allowed creation of the American consulate and thus became the «opened» country.

Key words: *Japan, opening, Perri, segunat of Tokugava, agreement, Americans, USA.*

УДК 94(4) «1815»

О.Марчук,
студент III курсу

Науковий керівник: І.І. Боровець,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії

ЗАКЛЮЧНИЙ ДОКУМЕНТ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ: ФОРМУВАННЯ «НОВОЇ ЄВРОПИ»

Самым прочным элементом международных соглашений по-прежнему остается бумага (Питер Устинов) [12]

У статті проаналізований Заключний акт 1815 р., підписаний у Відні, розглянуто статті, в яких вирішувалися найважливіші геополітичні питання, що виникли на початку XIX ст. в Європі.

Ключові слова: *конгрес, стаття, король, питання, переговори, акт.*

Віденський мирний конгрес проходив з 1 листопада 1814 р. до 8 черв-

ня 1815 р. і був безпрецедентним за кількістю учасників. У ньому брали участь імператори, королі, уповноваженні представники від 216 країн, 450 дипломатів і політичних діячів [10, с. 511].

З боку Австрії переговори вів князь Меттерніх, за кулісами увесь час знаходився австрійський імператор. Король Пруссії направив князя Гарденберга, а французький король Людовік XVIII надіявся на Талейрана. Цар Олександр I приїхав на переговори особисто [8, с. 66-67].

Конгрес по суті був сукупністю зустрічей головних політичних акторів і на загальне засідання жодного разу так і не був зібраний [9, с. 173]. Талейран про нього писав: «...конгрес, який не відбувся...» [14, с. 204]. Відповідно і комітети з окремих питань були не стільки уповноваженими конгресом органами, які готували прийняття його рішень, скільки технічними комісіями на службі у великих держав. З формальної точки зору провідну роль відігравав так званий Європейський комітет, або Комітет восьми, куди входили вісім країн, які підписали Перший Паризький мир, тобто всі держави «пентархів» (грец. – господарство п'яти, назва міжнародного союзу 5 держав: Росії, Пруссії, Австрії, Франції, Англії [13, с.159]), а також три великі у минулому держави – Іспанія, Португалія і Швеція. Крім того, була створена ціла низка комітетів з певних проблем: німецький комітет, комітет з італійського питання, зі швейцарського питання, з інтернаціоналізації внутрішнього судноплавства, з врегулювання дипломатичних рангів, з работоргівлі, зі статистики.

Самі переговори велися, як правило, в неформальній обстановці, дуже часто в особистих апартаментах Меттерніха, який головував як на конгресі, так і в Комітеті восьми. Незважаючи на формально заявлену участь в Європейському комітеті восьми великих держав, фактично всі його рішення приймалися невеликою групою дипломатів, куди входили представники Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції [9, с.173].

9 червня 1815 р. Австрія, Англія, Росія, Пруссія, Франція, Швеція та Португалія підписали Заключний акт Віденського конгресу, до якого згодом приєдналися всі інші європейські держави. Заключний акт конгресу складався з 121 статті і 17 додатків, які розглядалися як єдиний міжнародно-правовий документ. Підписання Заключного акту конгресу відбулося саме таким чином, як планували великі держави, – без додаткових обговорень, інші європейські держави підписали вже готовий документ.

Перші 14 статей були присвячені врегулюванню польського питання [9, с.187]. Сучасний російський дослідник В. Ю. Мартинович вважає, що від розв'язання польського питання на Віденському конгресі на основі нового поділу Польщі, якому в умовах європейського політичного менталітету початку XIX ст. не могло бути іншої альтернативи, виграли і Росія, і Пруссія, і Польща [11]. Наприклад, у статті 1 вказувалося: «Герцогство Варшавське за винятком тих областей і округів, яким у нижченаведених в статтях відведено інше призначення, назавжди приєднується до Російської імперії. Воно в силу своєї конституції буде в нерозривному з Росією зв'язку і у володінні його величності імператора всеросійського, спадкоємців його і наступників на вічні часи. Його імператорська величність припускає дару-

вати на свій розсуд внутрішній устрій цієї державі, яка має перебувати під особливим управлінням». Стаття 2 констатувала: «Частина герцогства Варшавського, що надходить у повне державне володіння і власність короля пруського і спадкоємців його, під назвою великого герцогства Познанського, буде існувати в нижче зазначених межах...» [3, с. 147].

Статті з 15 по 22 були присвячені саксонському питанню. У статті 15 зазначалось: «Король саксонський на вічні часи, за себе і за всіх своїх нащадків і спадкоємців, відмовляється на користь короля пруського від будь-яких прав і домагань на зазначені нижче області, округи і землі або ділянки земель, що раніше належали королівству Саксонському. Вони будуть перебувати в повному державному володінні і власності й короля пруського і приєднані до його держави...»

Статті з 22 по 52 трактували різні територіальні зміни в Німеччині, зокрема, Стаття 25 гласила: «Король пруський буде також мати в повному державному володінні і власності на лівому боці Рейну землі у нижчезазначених кордонах» [1].

Статті 53-64 були присвячені Німецькому союзу. Стаття 53 визначала: «Всі можновладні правителі і вільні міста Німеччини і в тому числі їх величності імператор австрійський, король пруський, датський і нідерландський, перші, тобто: імператор австрійський і король пруський в якості государів тих з володінь своїх, які в колишні часи належали до Німецької імперії; а королі датський, як герцог Голштейнський, нідерландський, в якості великого герцога Люксембурзького, постановляють між собою вічний союз, під назвою загального Німецького союзу». Стаття 54 додавала: «Метою цього союзу буде дотримання зовнішньої і внутрішньої безпеки Німеччини, незалежності та недоторканності цих земель» [6, с. 112-115]. Стаття 56 вказувала: «Управління справами союзу буде довірено сейму, в якому всі члени без будь-якого порушення прав, будуть подавати голоси через повноважних своїх осіб...» [4, с. 273-277].

У 65-73 статтях говорилося про Бельгію, Голландію і Люксембург. Так, стаття 65 зазначала: «Колішні об'єднані нідерландські області та колишні провінції бельгійські в межах, для тих і інших визначених наступними статтями, складуть разом з іншими всіма статтями із зазначеними землями особливу державу під державним управлінням принца Нассау-Оранського, можновладного государя з'єднаних нідерландських областей і будуть іменуватися королівством Нідерландським...».

10 статей з 74 по 84 присвячено відводилися Швейцарії: стаття 75 говорила: «Валліс, Женевська область приєднуються до Швейцарії...» [4, с. 273-293].

Статтями з 85 по 104 регулювалося становище Італії; португальські справи, у тому числі повернення Португалією захопленої в 1809 р. Французької Гвіани, висвітлювалися в 105-107 статтях; про принципи свободи судноплавства заявлялося у 108-117 статтях. Предметом останніх чотирьох статей були технічні питання – приєднання до Акту інших держав, ратифікація, використання французької мови в якості дипломатичної, наприклад, стаття 119 вказувала: «Всім державам, яких Повноважні представники присутні на Конгресі, так як і князів і вільних міст, які брали участь у вищезазначених постановах або Актах, цим Головним Трактатом

затверджених, пропонується приєднатися до нього». Стаття 120 визначала: «Хоча у всіх списках цього Трактату вжито одну французьку мову, однак Державами, що брали участь у складанні цього Акта, визнано, що це не повинно служити правилом для майбутнього, що й надалі будь-яка держава для переговорів і постанови умов буде вживати мову, яку вона використовує в справах дипломатичних, і що справжній Трактат не буде вважати за доказ зміни колишніх звичаїв» [3, с. 160-178].

Більша частина з 17 додатків складала різні дво- і багатосторонні договори між окремими державами, на основі яких і вироблялися багато територіальних змін, що увійшли в основну частину Заключного акта. Крім того, в додатку увійшли такі важливі документи, як Акт про створення Німецького союзу, Декларація про нейтралітет Швейцарії, Декларація про скасування работорівлі, Положення про вільну навігацію на річках, Положення про дипломатичні ранги[4, с. 312-315].

Примірник цього загального Трактату буде покладено для зберігання в Державний Придворний Архів Його Імператорського і Королівської Величності і слугувати свідченням, коли якийсь з Європейських Дворів побажає бачити автентичний текст Трактату [9, с. 187].

Отже, Заклучним актом Віденського конгресу союзні держави помістили в один спільний договір найбільш важливі домовленості, які визначали конфігурацію «Нової Європи» [5, с. 125].

Саме тоді в теорію і практику міжнародних відносин були введені поняття «цивілізовані нації», в цей період були закладені основи сучасної дипломатії і створена модель міжнародних відносин, яка збереглася до теперішнього часу [7]. Можна навести, приклад, постанови про дипломатичні ранги чиновників: «Дипломатичні агенти розділяються на три класи:

1-й – послы і папські нунції; 2-й – посланці міністрів; 3-й – компетентних у справах, як уповноважені при Міністрах, керуючих іноземними справами...»[2, с. 541].

Таким чином, у статтях було узаконено майбутні політико-територіальні зміни в Європі, що безперечно відповідало прагненням великих країн. Саме під знаком відповідних статей будуть відбуватися усі міжнародні події до середини XIX століття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Acte du Congrès de Vienne du 9 juin 1815 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.histoire-empire.org/articles/congres_de_vienne/acte_du_congres_de_vienne_03.htm

2. Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими: от заключения всеобщего мира до конгресса въ Веронь: Т. 1: Ч. –1 / изд. Министерством иностранных дель. – Санкт-Петербург: Печат. въ Военной Типографіи Главного Штаба Его Императорскаго Величества, 1823. – 597 с.

3. Собраніе Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россіею съ иностранными державами: У 15 т. – Т. 3 / составилъ Ф. Мартенсъ. – С.-Петербург. : Типографія Министерства Путей Сообщенія (А. Бене), 1876. – 556 с.

4. Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россіею съ иностранными державами: У 15 т. – Т. 4.1: трактаты съ Австріею / составилъ Ф. Мартенсъ. – С.-Петербург.: Типографія Министерства Путей Сообщенія (А. Бене), 1878. – 605 с.

5. Березовая Л.Г. Идея нейтралитета в проекте «новой Европы» на Венском конгрессе 1814-1815 гг. / Л. Г. Березовая // Вопросы истории, 2012. – № 2. – С. 119-131.

6. Хрестоматия по истории Нового времени стран Европы и Америки: В 2 кн. – Кн.2. Международные отношения в 1648-1918 гг. / сост. Д. В. Кузнецов. – Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2010. – 336 с.

7. Гончаров О.В. Европейская политика России в 1816-1820 гг. : диссертация [Электронный ресурс] / О. В. Гончаров. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/evropeiskaya-politika-rossii-v-1816-1820-gg>

8. Киссиджер Г. Дипломатия / Г. Киссиджер / пер. с англ. В.В. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

9. Медяков А.С. История международных отношений в Новое время / А. С. Медяков. – М.: Просвещение, 2007. – 463 с.

10. Новая история стран Европы и Америки: учеб. для вузов / под ред. И.М. Кривогуз. – 5-е изд., стереотип. –М.: Дрофа, 2005. – 909 с.

11. Прокопов С. В. Пруссия на Венском конгрессе 1814 – 1815: диссертации [Электронный ресурс] / С. В. Прокопов. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/prussiya-na-venskom-kongresse-1814-1815-gg>

12. Устинов П. Самым прочным элементом... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://aphorism-list.com/t.php?page=dipomatija&tkt=dipomatija>

13. Энциклопедическій словарь: У 86 т. – Т. 23 / под ред. Ф. Брокгауза и И.А. Ефрона. – С.-Петербург.: Семеновская Типо-Литографія, 1898. – 487 с.

14. Талейран Мемуары / редактор Е. В.Тарле. – М.: Молодая гвардия, 1959. – 296 с.

The paper analyzed the Final Act signed in 1815 in Vienna, reviewed articles that addressed the most important geopolitical issues that arose in the early nineteenth century in Europe.

Key words: congress, article, king, issue, negotiate, act.

УДК 94 (82) (092) «19»

Т. Бойко,
студентка IV курсу

*Науковий керівник: І.А. Опря, кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії*

ЄВА ПЕРОН: ШЛЯХ У ВЕЛИКУ ПОЛІТИКУ

У статті висвітлюється життєвий шлях та політична діяльність найвідомішої латиноамериканки, першої леді Аргентини – Єви Перон.

Ключові слова: Єва Перон, Хуан Перон, перша леді Аргентини, політика, «Бельграно».

Сьогодні досить популярною є так звана «гендерна тематика», тобто роль жінки в історії. І це не випадково, адже всі звикли прославляти лише великих полководців і талановитих політиків не задумуючись над тим, що на їхні рішення значний вплив мали саме жінки. Єва Перон також була не простою жінкою, вона мала величезний вплив на свого чоловіка, президента Аргентини – Хуана Перона. І навіть зараз її образ породжує суперечності. Коротке, але яскраве життя дружини президента Евіти, як її часто називали, і сьогодні залишається предметом полеміки між прибічниками ідей «перонізму» та їх противниками, що й зумовлює актуальність теми.

Даною тематикою займалися ряд істориків Аргентини, але більшість їх робіт для нас недоступна. Серед сучасних українських та російських дослідників найбільш значущими є праці О. Докучаєвої, В. Рошупкіна, І. Шокіної. Втім постать Еви Перон не має однозначної оцінки в історіографії, що й визначає актуальність теми.

Єва (Евіта) Перон була однією з найзнаменитіших жінок першої половини ХХ століття. Її вважали «некоронованим президентом» Аргентини, хоча цю посаду офіційно займав її чоловік, генерал Хуан Домінго Перон. Ця особа, вознесена волею долі на вершину політичного Олімпу, відрізнялася великою пихатістю і обачністю, проте жителі Аргентини буквально обожнювали її.

Марія Єва Дуарте (таке справжнє ім'я першої леді Аргентини) народилася 7 травня 1919 року в бідному селі Лос-Тольдос, що в 250 км від Буенос-Айреса. Її мати, Хуана Ібаргуєн, працювала поденником у багатих сім'ях, а батько, Хуан Дуарте, володів невеликою ділянкою землі, на якій працював разом з декількома селянами. Як і три старші брати, Єва була незаконнонародженою. Швидше за все, дівчинку чекала доля матері – важка, практично неоплачувана праця поденника і безліч брудних, вічно голодних діточок, народжених від різних батьків. Але Єва не побажала продовжувати жалюгідне існування в селі. Як тільки їй виповнилося 14 років, вона втекла до Буенос-Айреса, сподіваючись стати відомою актрисою і завоювати не лише велике красиве місто, але і весь світ [7, с. 109].

У 1935 р., у віці п'ятнадцяти років Евіта відправилася підкорювати Буенос-Айрес, згодом вона говорила, що всім провінціалам, що вперше попали в столицю, здається, що їх оточує краса і багатство, насправді ж все виявляється по-іншому, перший час їй доводилося жити на околицях міста в убогості. Сім'я Еви стверджує, що з нею тоді поїхала мати, Донна Хуана, яка ходила з молодою дівчиною на всі прослухання і пильно стежила за поведінкою юної особи [2, с. 56].

1943 рік був переломним в історії Аргентини та в житті Евіти. В червні цього року стався державний переворот і була встановлена військова диктатура (а полковник Хуан Перон зайняв своє місце у владі). З цієї миті її життя змінилось. Поневіряння по театрах закінчилися – власник найбільшої столичної радіостанції «Бельграно» Хайме Янкельовіч запропонував Єві вести щоденну вечірню передачу на соціальні теми «П'ять хвилин для народу» [4].

Восени 1943 року на радіостанції «Бельграно» вийшла перша передача з радіосеріалу «Героїні в історії». Серіал був про відомих жінок всього світу – Катерину II, Олександрю Федорівну, Анну Австрійську, леді Гамільтон, Сару

Бернар. Провідною актрисою всього серіалу виступила Єва Дуарте. Щодня біля радіоприймачів збиралися тисячі людей, аби послухати, що відбувається в світі, дізнатися новини з життя країни і у тому числі послухати радіоп'єси, які в ті роки були чимось на зразок сучасних телесеріалів. Популярність Єви після «Героїнь в історії» зростає у багато разів. Вона не просто прижилася на радіо, воно стало для неї чимось на зразок зброї для досягнення успіху [2, с. 56-57].

Інші працівники радіостанції вважали, що роль у «Героїнях» вона отримала виключно завдяки своїй вельми тісній дружбі з полковником Франсиско Імбертом – він очолював відомство комунікацій і в його руках знаходилося радіо. Проте головним у житті Єви став інший полковник – Хуан Домінго Перон. Вони познайомилися в місті Сан-Хуане на початку 1944 року, куди після руйнівного землетрусу приїхали представники аргентинських властей і, ясна річ, працівники радіо для освітлення того, що відбувається. Полковникові Хуану Перону було сорок дев'ять років, він вважався великим цінителем молоденьких дівчат, а тому, побачивши молоду дикторку, відразу ж в неї закохався. Є свідчення про те, що, вперше побачивши Єву, він шепнув комусь з приятелів: «Вона схожа на Мадонну!». Незабаром вони стали коханцями не дивлячись на те, що Перон був одружений. Церква публічно засудила Хуана за зв'язок з Євою Дуарте. Але полковник був настільки захоплений новим коханням, що розвівся з дружиною і почав залагоджувати з церковною владою «справу про нове одруження». І йому це удалося. Церковні ієрархи не лише визнали його розлучення, але і благословили на шлюб з Євітою. 22 жовтня 1945 року Єва і Хуан одружилися.

Марія Єва Дуарте була дуже складною натурою: поряд із співчуттям і умінням співпереживати «народові» в ній легко уживалися підступність, мстивість і злопам'ятність. Прекрасно розуміючи, що ганебне минуле може будь-якої хвилини з'явитися в особі якого-небудь ображеного коханця, вона, за своїм звичаєм, почала діяти. Нова дружина Хуана Перона зробила все, аби знищити навіть найдрібніші свідчення свого незаміжного життя. При загадкових обставинах зникали і гинули спочатку самі чоловіки, що колись проводили з нею час і виконували її забаганки, потім їх челядь, яка могла запам'ятати карооку блондинку, потім – водії, що привозили і відвозили чарівну сеньйору.

Свої політичні погляди та переконання Євіта виклала у книзі «Моя доля». Назва її книги перегукувалася з назвою книги Адольфа Гітлера «Моя боротьба». Це було зовсім не випадково. Ті, хто бачив виступи Євіти, згадували, що вона навіть жести запозичувала у фюрера. Цього аргентинського «фюрера в спідниці» об'єднувало із справжнім Гітлером дещо ще: Євіта приголомшливо володіла натовпом. Вона могла управляти величезною масою народу немов малим дітям. Вперше вона це довела, коли визволяла Перона (тоді ще коханця) з-під арешту. Удруге, коли випущений на свободу Хуан Перон з'явився перед натовпом на балконі Президентського палацу. Полковник присягнувся присвятити життя людям. За спиною Хуана, що схилив голову, стояла Євіта. Вона вловила паузу і виступила вперед – на «авансцену». І «широ і довірливо», як вона це робила кожен вечір на радіо, вона розповіла робітникам про чоловіка свого життя, захисника пригно-

блених Хуана Домінго Перона і про те, що її любов до цієї людини можна порівняти лише з тим, що вона відчуває до всіх бідняків країни! Чутливий аргентинський народ усім серцем відгукнувся на слова Евіти.

Здолавши опір церкви і одружившись, подружжя Перон всі свої сили зосередили на підготовці до президентських виборів, призначених на лютий 1946 року. Єва залишила роботу на радіо і узяла в свої руки штаб найближчих помічників Перона. Хуан Перон, під тонким і чуйним керівництвом своєї дружини, як би із власної волі залучав Еву в політику. Це було дуже виграно – поряд з кандидатом в президенти скрізь і усюди знаходилася дружина. До того ж це була не звичайна дружина, а всім відома «захисниця прав простої людини». Емоційна, пристрасна Евіта приголомшливо успішно вела агітацію серед жінок. Подружжя Перон виробило особливий ораторський стиль – вони зверталися перш за все до відчуттів слухачів, а не до їх розуму. Користуючись цим прийомом, Єва уміла майже миттєво переконати народ у своєму коханні і відданості. Оскільки більшість аргентинців у ті роки не могли похвалитися освітою і умінням знатися на політиці і економіці, а також враховуючи особливу емоційність аргентинського характеру, такий «підхід» до народу діяв безвідмовно [2, с. 58].

У результаті багатьох зусиль, інтриг і вельми складної політичної гри Хуан Домінго Перон в червні 1946 року став генералом і президентом Аргентини. З молодією дружиною він переселився в президентський палац. Єва стала-таки першою леді країни. А для президента Перона – вірним другом і однодумницею.

З кожним днем популярність Евіти не те що зростала – вона злігала все вище і вище. Прості люди, яких не цікавили закулісні інтриги і хитромудрі політичні ходи, яким потрібно було просто виживати тут і зараз, ці нещасні прямо-таки поклонялися колишній селянці, що волею долі піднялася на недосяжну висоту. Треба сказати, що тисячі сімей і понині обожнюють Евіту, адже вона дала їм гроші, врятувала їх від голодної смерті, подарувала їм житло, роботу. Зробила вона і ще одну важливу справу – добилася рівних виборчих прав для жінок [3, с. 78-80].

Перебуваючи при владі і перенаправляючи фінансові потоки, Евіта Перон роздала дві з половиною тисячі будинків і квартир і три з половиною тисячі стипендій. Її сердечне відношення люди оцінили повною мірою – ще за життя багато хто почав рахувати Евіту святою.

А ще вона обожнювала коштовності. Розповідають, що одного дня на черговому виступі в театрі «Колон» вона вийшла на сцену, піднесла руки до самих верхніх ярусів – всі пальці пані президента були прикрашені каблучками – і викрикнула: «Ці коштовності, мій народе, я ношу для тебе!». Захоплений і люблячий народ буквально вибухнув оплесками.

Та невдовзі сталося так, що Евіта захворіла. І хвороба її була смертельна. Лікарі поставили діагноз «рак матки». Евіта змирала болісно і довго. Вона страшно худнула і в останні місяці важила всього тридцять три кілограми. Перон наказав не говорити Єві про те, що її хвороба невиліковна. А щоб вона сама всього не зрозуміла і не відмітила лякаючої втрати ваги, її ваги переробили так, що вони завжди показували одну і ту ж «нормальну» вагу.

Оскільки по радіо постійно передавали бюлетень про здоров'я першої леді, в палаці всі радіоприймачі під слухним приводом були відключені. Люди за стінами палацу знали про хворобу Евіти більше, ніж вона сама. По всій країні споруджувалися вітари, на яких стояли портрети Евіти і безперервно горіли свічки. А Евіта Перон, що сім років насолоджувалася всемогутністю, вмирала. Але їй судилося ще побачити перемогу Перона на нових президентських виборах. 4 червня 1952 року вона, всупереч категоричній забороні лікарів, була присутня на церемонії принесення президентської клятви. Це був її останній вихід до народу. Більше її на публіці живою ніхто не бачив.

Незабаром Єва померла. Їй було всього тридцять три роки (символічна цифра). Останні її слова були звернені до чоловіка: «Милий, я люблю тебе більше життя». Лише життя вже не залишалось...

Отже, Евіта прожила коротке, але яскраве життя. В уряді Перона вона виконувала відразу декілька функцій. По-перше, вона підтримувала зв'язок уряду з робітничим рухом, з профспілками. По-друге, Евіта очолювала Жіночу пероністську партію; вона була природженим лідером цього нового багаточисельного електорату, що почав відігравати важливу роль в політичному житті країни. І по-третє, своїми промовами Евіта вводила прибічників перонізму в певний релігійний екстаз, який за визначенням не міг тривати довго. Свідченням непересічної ролі Евіти в історії Аргентини є незгасаюча пам'ять про неї серед рядових аргентинців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Докучаева О.Н. Героиня в аргентинской истории / О.Н. Докучаева // Иностранная литература. – 2005. – № 3. – С.48-62.
2. Докучаева О.Н. Самая известная латиноамериканка / О.Н. Докучаева // Латинская Америка. – 2002. – № 11. – С. 54-70.
3. История Латинской Америки: вторая половина XX века / отв. ред. Е.А. Ларин. – М.: Наука, 2004. – 607 с.
4. Каринэ Фолиянц. Разум и чувства. Как любили известные политики / Фолиянц Каринэ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading-lib.org/chapter.php/129658/6/html>
5. Луна Ф. Краткая история аргентинцев / Ф. Луна. – М.: Весь Мир, 2010. – 280 с.
6. Мартинес Т.Э. Святая Эвита / Т.Э. Мартинес. – М., 2003. – 172 с.
7. Рошупкин В.Т. Дамы и президенты / В.Т. Рошупкин // Латинская Америка. – 1998. – № 4. – С. 107-127.
8. Шокина И.Е. Эва Дуарте Перон / И.Е. Шокина // Вопросы истории. – 1998. – № 4. – С. 34-49.

The article highlights the life and political activity most famous Latinas, First Lady of Argentina - Eva Peron.

Key words: *Eva Peron, Juan Peron, the first lady of Argentina, politics, «Belgrano».*

Науковий керівник: **В.П. Газін**,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії

«ПЛАН ШУМАНА» - ПЕРШИЙ КРОК НА ШЛЯХУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті розглядається реалізація «плану Шумана», або історія заснування та діяльності Європейського об'єднання вугілля та сталі. Автором визначено політичну ситуацію у Європі в середині ХХ ст. та реакцію європейських країн на появу нового економічного об'єднання держав. Також розкрито основний зміст «плану Шумана» та процес його реалізації. Велику увагу приділено діяльності Жана Моне та Роберта Шумана в процесі заснування та діяльності Європейського об'єднання вугілля та сталі. Окрім цього було розглянуто здобутки цієї організації та визначено її внесок в процес європейської інтеграції.

Ключові слова: *Європейське об'єднання вугілля та сталі, «план Шумана», європейська інтеграція, Європейські Співтовариства, історія Європейського Союзу, економічна інтеграція.*

Дослідженню історії європейської інтеграції присвячено чимало праць. Але серед істориків намітилась тенденція обділяти своєю увагою деякі важливі моменти процесу об'єднання Європи. Це стосується реалізації «плану Шумана», або історії заснування та діяльності Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС).

Текст самого договору про заснування ЄОВС можна знайти і в інтернеті, і в друкованих виданнях. Історію його появи та набрання чинності описують у своїх мемуарах засновники ЄОВС Жан Моне – видатний французький економіст та політичний діяч, а також Роберт Шуман – міністр закордонних справ Франції (1948-1952 рр.). Рідкісні факти та цікаві висновки є в спогадах генерального секретаря Ради Європи (1999-2004) Вальтера Швімера.

Після Другої світової війни в Європі постала проблема врегулювання відносин між країнами (зокрема, між Західною Німеччиною та іншими європейськими державами). Провідні європейські політики не хотіли знову повторити помилки, зроблені після Першої світової війни. Це стосувалось ситуації, коли Німеччина була загнана в соціально-економічну кризу та залякана військовою силою і, як відповідь на це, почала готувати реваншистську війну. Як відомо, це призвело до величезної трагедії (Друга Світова війна).

Про дану проблему в своїх мемуарах згадує Жан Моне. За його словами, Німеччина у 1950 р. все ще становила загрозу миру на континенті, але не тому, що вона сама безпосередньо становила небезпеку. Причина була в тому, що ця переможена країна стала ставкою в грі американців та росіян [2, с. 359]. Сама ж Німеччина у промисловому сенсі значно домінувала серед

інших країн Європи, але після війни родовища залізної руди та кам'яного вугілля, що знаходились вздовж франко-німецького кордону, в основному контролювались Францією. Зокрема, Ельзас та Лотарингія були повернені у склад Франції. До того ж, Саар знаходився під французьким протекторатом і Німеччина не контролювала цей важливий промисловий регіон, який завжди був німецькою землею. За умов середини ХХ ст. це могло стати поштовхом до нового військового конфлікту на континенті.

Жан Моне запропонував об'єднати залізорудну та вугледобувну галузі Франції та Німеччини, як він виразився «поверх державного кордону». Таким чином, одвічний антагонізм між двома країнами буде вирішено і це буде перший крок до економічної інтеграції не лише цих двох країн, а в подальшій перспективі усєї Європи [6, с. 90-91].

15 квітня 1950 р. Моне розповів суть свого задуму молодому професору права Полю Ретеру та запропонував йому подумати, яку форму міг би мати орган для управління активами обох країн. Також на даному етапі роботи до них приєднався П'єр Юрі – економіст і філософ, завдяки йому проект отримав більш чітку структуру. Саме Юрі ввів поняття «спільного ринку» – простору без митних кордонів та торгових обмежень.

Потрібно відмітити, що Жан Моне розпочав реальну роботу над своїм проектом саме весною 1950 р., не безпідставно. Поштовхами до втілення в життя задумів французького економіста стало висловлювання канцлера ФРН Конрада Аденауера про можливу інтеграцію економік Франції та Німеччини. Деяко пізніше Моне отримав інформацію, що Роберт Шуман планує виступити з подібною ініціативою в Лондоні 10 травня на нараді міністрів закордонних справ США, Великобританії та Франції, але сам Шуман не має реального проекту даного задуму.

Шуман, ознайомившись з проектом Моне, його підтримав і 3 травня на засіданні Ради міністрів Франції коротко розповів про нього. До речі, сам проект пізніше отримав назву «план Шумана», напевне через те, що він перший представив його на розгляд громадськості. 6 травня з проектом ознайомився Конрад Аденауер, який від нього був у захваті [4, с. 78].

Перед тим, як розпочати втілювати свій план, Шуман та Моне вирішили залучитись підтримкою Сполучених Штатів. 7 травня 1950 р. вони зустрілись з державним секретарем США Діном Ачесоном та американським послом у Франції Девідом Брюсом. Вислухавши Шумана, Ачесон висловив свою стурбованість тим, що це створюється великий європейський картель вугілля та сталі. У розмову довелося втрутитись самому Моне, який переконав американського високопосадовця у тому, що це, в першу чергу, політичний союз. Потрібно відмітити, що Ачесон та Брюс у подальшому проявили себе, як надійні прихильники «плану Шумана» [2, с. 372-373].

9 травня Роберт Шуман обнародував проект об'єднання залізорудної та вугледобувної галузей Франції та Німеччини, а наступного дня відправився в Лондон на конференцію міністрів закордонних справ США, Великобританії та Франції, а також на засідання Ради НАТО. 11 травня учасники конференції підтримали в цілому «план Шумана». Але не обійшлося без конфузу, коли почали розглядати проект в деталях, то Шуману прийшлося викликати в Лон-

дон Моне.

Не дивлячись на те, що Аденауер підтримав «план Шумана», були певні проблеми з його ратифікацією в Німеччині. Річ у тому, що ще з часу закінчення Другої світової війни, в Бонні знаходилась Рада при Верховній комісії союзників, яка мала великі повноваження відносно контролю над ФРН. Щоб розпочати переговори з німецьким керівництвом, Моне (саме він прибув на переговори в Німеччину) потрібно було взяти дозвіл у цій Раді. Якщо голова Ради американський верховний комісар Джон Макклой дав дозвіл на проведення переговорів, то англійський генерал Робертсон, що входив до складу Ради, висловив принципову позицію з того, що Рада повинна бути представлена на даних переговорах, а це суперечило самим принципам «плану Шумана» відносно рівності сторін. Підстав для такої позиції англійського генерала було кілька. Основна причина була в тому, що Великобританія не підтримала «план Шумана». Лейбористська партія, що була при владі в країні, виступила проти підпорядкування своїх залізничної та вугледобувної галузей промисловості міжнародній організації, що, на їх думку, є посяганням на державний суверенітет. Ще однією причиною була позиція самого Робертсона, який був переконаний, що Німеччина – це підконтрольна держава, відповідно її промисловість має контролюватись союзниками. Але через представника Франції при Раді Армана Берара усі проблеми було вирішено.

Конрад Аденауер уважно вислухав Жана Моне і з захопленням сказав, що чекав уже давно подібної ініціативи. Сам же канцлер жалкує про те, що не має при собі «німецького Моне». Наприкінці бесіди він заявив, що вважає реалізацію французьких пропозицій найважливішим завданням. Поїздка Моне в Бонн закінчилась підписанням комюніке про досягнуту угоду [2, с. 435-436].

Слід відзначити, що окрім Німеччини пропозицію приєднатися до даного об'єднання отримали Великобританія, Італія, Бельгія, Люксембург та Нідерланди. Як уже зазначалось, Великобританія не підтримала цей проект. Усі інші держави висловили бажання стати членами нового європейського об'єднання [3, с. 103].

20 червня 1950 р. у Парижі відкрилась конференція, в якій брали участь представники Франції, Італії та країн Бенілюксу. Єдиним робочим документом на конференції був лише той «план Шумана», який склав Жан Моне зі своїми співробітниками. 21 червня було запропоновано ідею консультативних комітетів та спільної парламентської установи під назвою Загальна Асамблея.

У меморандумі від 5 серпня 1950 р. був уже прописаний весь корпус установ майбутнього Європейського об'єднання вугілля та сталі: Верховний орган, Загальна Асамблея, Рада міністрів та Суд. Надалі, аж до квітня 1951 р. тривала робота конференції по узгодженню всіх пунктів проекту даного договору.

Слід відмітити, що переговори проходили не без проблем. Зокрема, виникла суперечка навколо кількості представників держав в інститутах ЄОВС. Країни Бенілюксу та Італія виробляли лише четверту частину усього вугілля та сталі утвореної Спільноти, але при рівності голосів вони отримали б можливість диктувати свої умови Франції та Німеччині. Проте, шляхом переговорів дану проблему було вирішено. У Вище Керівництво увійшло по два представники ФРН та Франції і по одному – від Італії, Бельгії, Нідерландів

та Люксембургу. Особливо це не сподобалось італійським представникам, які називали такий розподіл несправедливим. На що їм зауважили, що «план Шумана» з самого початку був створений для французьких та західнонімецьких галузей промисловості, тому італійській стороні довелося погодитись. Але це був перший і останній раз, коли при заснуванні та діяльності ЄОВС не був задіяний принцип рівності сторін. Вже в Суд новітньої організації було обрано по одному представникові від країни-учасниці.

Попри всі труднощі та суперечки, політична еліта шести країн, що вели переговори по «плану Шумана», розуміли, що подібна організація життєво необхідна для Європи. Як пізніше згадував Конрад Аденауер: «План Шумана повністю відповідав моїм уявленням про нерозривні зв'язки провідних європейських галузей промисловості» [4, с. 78]. Таким чином, після довгих консультацій, 18 квітня 1951 р. у Парижі було підписано угоду про створення Європейського об'єднання вугілля та сталі. Документ передбачав відміну митних зборів у межах самого об'єднання та встановлення єдиних тарифів для країн, які в ЄОВС не увійшли. Держави-члени домовились також про умови вільної конкуренції в рамках об'єднання [1].

Слід відмітити, що ратифікація договору про створення ЄОВС мала певні труднощі, зокрема у Франції та Італії. В парламенті Франції проти договору виступили комуністи та соціалісти, які через свої ідеологічні переконання не підтримали інтеграцію «капіталістичної» Європи. Але все таки 1 квітня 1952 р. договір був ратифікований переважною більшістю голосів у сенаті. В Італії входження країни в ЄОВС погано було сприйняте суспільством, окрім цього проти виступили комуністи та соціалісти, які мали сильні політичні позиції в цій країні. Проте, 16 червня 1952 р. італійці підтримали вступ країни до нового європейського об'єднання.

Ще під час роботи конференції виникла проблема взаємовідносин між щойно створеною організацією та вже існуючою до того Радою Європи і чи не будуть дублюватись функції однієї організації іншою. У даному питанні на захист ЄОВС став Аденауер, його слова процитував Швімер у своїх спогадах: «Різноманітність Європи вимагає, того що б навіть її інтеграція досягалась різними шляхами. Лише ці шляхи повинні співпадати одне з одним. Думаю в цьому відношенні ми зуміли піти далі. Деякі непорозуміння вирішились. Зокрема, мається на увазі, надумане протиріччя між великоєвропейською та малоевропейською концепціями: спільнотою держав – членів Ради Європи та шісткою...» [4, с. 83].

Вальтер Швімер пізніше у своїй книзі високо оцінив діяльність Аденауера в справі розбудови єдиної Європи: «Аденауер, ..., намагався протягнути руку європейським федералістам, та вийти за межі розпочавшоїся моделі секторної інтеграції», що вже визначилась [2, с. 83]. Щоправда деякі історики висловлювали думку, що німецький канцлер прагнув, таким чином, відновити військовий та промисловий потенціал своєї країни, застрахувавши себе від протидії з боку інших європейських країн [3, с. 103].

Так чи інакше, але 25 липня 1952 р. договір про заснування ЄОВС набрав чинності. Головою цієї організації було одногосно вибрано Жана Моне. Місцем перебування керівних органів нової організації було вибра-

но Страсбург. Щоправда, спочатку Вище Керівництво ЄОВС проводило свої засідання в Люксембурзі.

Спільний ринок вугілля, залізних руд і металобрухту був утворений у лютому 1953 р., а сталі – у серпні 1954 р. Повністю цей процес був завершений 9 лютого 1958 року [7, с. 51-54]. Вже до 1955 р. видобуток вугілля в державах-членах зростає до 250 млн. т, а виробництва сталі – до 60 млн. т на рік. З 1 січня 1973 р. в ЄОВС увійшли Великобританія, Данія та Ірландія; з 1 січня 1981 р. – Греція. Вже у 1975 році ЄОВС контролювало близько 90 % виплавки сталі, майже 100 % видобутку вугілля і 50 % видобутку залізної руди в Західній Європі.

Європейське об'єднання вугілля і сталі 23 червня 2002 р. припинило своє існування у зв'язку з закінченням Договору про його створення, укладеного на 50 років. Країни учасниці цієї організації погодились з тим, що темпи розвитку Європейських співтовариств зробили існування ЄОВС неактуальним. У цей день у Брюсселі був урочисто спущений прапор ЄОВС.

Європейське об'єднання вугілля та сталі стало першою міжнародною організацією Європи, що базувалась на основі об'єднання провідних галузей економіки європейських країн. Її заснування стало результатом багатовікового прагнення європейців до інтеграції та складної політичної ситуації, що склалась на європейському континенті в середині ХХ ст. Цікаво, що політичні проблеми були вирішені економічними рішеннями. Діяльність ЄОВС була настільки успішною, що європейська спільнота забажала більш тісної інтеграції. Як результат, зараз Європейський Союз є провідною політичною та економічною силою у світі. Велика заслуга в цьому Жана Моне та Роберта Шумана і їх проекту першого економічного об'єднання Європи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_026
2. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары / Ж Монне / Пер. с фр. - М.: Московская школа политических исследований, 2001. – 664 с.
3. Синдеев А. А. Западноевропейский интеграционный процесс. 1947–1957 гг. / А. А. Сиднеев // Вопросы истории. – 2011. – № 8. – С.98-109.
4. Швиммер В. Мечты о Европе: Европа с XIX в. до рубежа третьего тысячелетия /В. Швиммер / Пер. с нем. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 383 с.
5. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция / В.Г. Шемятенков. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
6. Шуман Р. За Европу / Р. Шуман / Пер. с нем. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – 96 с.
7. Яковюк І. Азбука європейської інтеграції / І. Яковюк, Л. Трагнюк, В. Меделяєв. – Харків: «Апекс+», 2006. – 168 с.

The article discusses the implementation of the «Schuman plan», or the history of Foundation and activities of the European coal and steel community. The author defines the political situation in Europe in the mid-twentieth century and the reaction of European countries on the emergence of a new economic Union of the

States of the continent. Also, revealed the main content of the «Schuman plan» and the process of its implementation. Great attention is paid to the activity of Jean Monnet and Robert Schumann in the process of establishment and activities of the European coal and steel community. In addition, were considered the achievements of this organization and defined its role in European integration.

Key words: *The European coal and steel, «Schuman plan», European integration, European Community, the history of the European Union, economic integration.*

УДК 94 (100)

А. Топункова,
студентка IV курсу

Науковий керівник: В.А. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,

АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКА ВІЙНА 1948-1949 РР. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У статті висвітлюються причини, хід і наслідки першої арабо-ізраїльської війни 1948-1949 рр.

Ключові слова: *Палестина, Ізраїль, війна, євреї, араби, Близький Схід, ООН, палестинська проблема.*

Насамперед варто відзначити, що витоки арабо-ізраїльського конфлікту беруть свій початок з часу утворення перших єврейських поселень у Палестині наприкінці XIX – на початку XX століття.

Після закінчення Другої світової війни ситуація в Палестині різко загострилася. Зважаючи на це, у 1947 р. британський уряд заявив про своє бажання відмовитися від мандату на Палестину, аргументуючи це тим, що він не здатен знайти прийнятне для арабів і євреїв рішення. Створена незадовго до того Організація Об'єднаних Націй на Другій сесії Генеральної Асамблеї 29 листопада 1947 р. прийняла план розподілу Палестини. Як наслідок, 14 травня 1948 р. було проголошено створення держави Ізраїль. Проте, молоду державу одразу ж спіткали серйозні випробування. Єврейський народ мав показати свою єдність, мужність, і відстояти право Ізраїлю на існування. Погано озброєний, малочисельний, без кадрової армії – все, що він міг протиставити нападникам – це жага до життя...

Як тільки стало відомо про рішення створення держави Ізраїль, з боку сіоністів почалася справжня неоголошена війна – ще до проголошення держави Ізраїль близько 250 тис. палестинських арабів були змушені покинути свої рідні місця. У свою чергу Ліга арабських країн не визнала Ізраїль і оголосила євреям “джихад” (священну війну). Відтак, у ніч з 14 на 15 травня 1948 року почалася перша арабо-ізраїльська війна [3, с. 19].

Проти Ізраїлю виступили Єгипет, Трансйорданія (з 1950 р. – Йорданія). Ірак, Сирія, Ліван, Саудівська Аравія і Ємен. Уже в перші дні свого

існування єврейська держава виявилася на межі катастрофи. На півночі країни розгорнулися кровопролитні бої з сирійцями і ліванцями, Арабський легіон захопив в Єрусалимі втрачену раніше територію і відрізував шлях до гори Скопус; єгипетська армія захопила фортецю в північній частині Негева. Арабські літаки повністю контролювали повітряний простір. У результаті масованого бомбардування вокзалу в Тель-Авіві загинули 42 людини [4, с. 26].

У цій ситуації сторону палестинських євреїв, на противагу західним країнам, підтримав Радянський Союз. Свою офіційну лінію радянське керівництво оприлюднило в газеті «Правда» від 30 травня 1948 р. У ній говорилося: «Слід чітко сказати, що, ведучи війну проти молодій ізраїльській державі, араби не б'ються за свої національні інтереси, ні за свою незалежність, але проти права євреїв створити свою власну незалежну державу. Незважаючи на усю свою симпатію до руху національного звільнення арабського народу, радянський народ засуджує агресивну політику, ведену проти Ізраїлю» [11, с. 453].

Позиція СРСР, що підтримував створення незалежної єврейської держави, була відома ізраїльському керівництву ще до початку війни. Відразу ж після проголошення Ізраїлю (15 травня 1948 р.) в Москву було спрямовано спеціальне послання за підписом міністра закордонних справ тимчасового уряду М. Шертока. У ньому висловлювалося «почуття глибокої вдячності єврейського народу Палестини, що розділяються євреями всього світу, за тверду позицію делегації СРСР в ООН, спрямовану на користь створення суверенної і незалежної єврейської держави в Палестині» [1, с. 28].

Прагнучи перетворити Ізраїль на свій форпост на Близькому Сході і тим самим протистояти британцям і не допустити туди американців, радянське керівництво продовжувало лінію на зближення з урядом нової держави. З вересня 1948 р. в СРСР урочисто прибула перший посол Ізраїлю Голда Меїр. З початком війни різні єврейські організації звернулися особисто до І.В. Сталіна з проханням надати військову підтримку молодій державі. Особливий наголос робився на «важливості» відправки «єврейських льотчиків-добровольців на бомбардувальниках в Палестину». Ізраїль обіцяв заплатити за літаки. За офіційними даними, радянські євреї-добровольці не були послані в Палестину. Проте с відомості, що навесні 1948 р. багатьом офіцерам-євреям було негласно дозволено виїжджати в Палестину разом з сім'ями, якщо вони самі того побажають. Так чи інакше, в жовтні 1948 р. відбулася зустріч ізраїльського військового аташе в Москві полковника Іоханана Ратнера з першим заступником начальника Генерального штабу генералом армії А.А. Атоновим. На зустрічі обговорювалися практичні питання постачань і способи відправки в Ізраїль німецького трофейного озброєння і про прийняття на навчання в СРСР групи ізраїльських офіцерів [7, с. 52].

Після цього в Ізраїль почала надходити трофейна німецька зброя і бойова техніка, якої гостро потребувала молода держава. Її постачання стали здійснюватися головним чином через Чехословаччину і Угорщину. В Празі ж готувалися і військові фахівці для майбутньої Армії оборони Ізраїлю (бригада Готвальда) [10, с.189].

До цього часу армія Ізраїлю мала у своєму складі декілька бригад, за

чисельністю фактично рівних частинам інших армій До її складу входили вихідці зі Східної Європи: Польщі, Румунії, Чехословаччини, Болгарії. Пізніше президент Всесвітньої сіоністської організації Нахум Гольдман напише: «Без Радянського Союзу держави Ізраїль взагалі не існувало б. І не стільки тому, що росіяни голосували за її створення, скільки завдяки тому, що під час арабського вторгнення в 1948-1949 рр. усе озброєння Ізраїль отримав від комуністичних країн». Те ж саме підтвердить і засновник Ізраїлю, прем'єр-міністр Бен-Гуріон. У інтерв'ю журналістам Ізраїльського телебачення він скаже: «Якщо зараз я приймаю вас в єврейській державі, то цим ми зобов'язані значно більше Радянському Союзу, ніж Сполученим Штатам, бо під час нашої війни за незалежність, коли ми були оточені арабськими арміями, ми не отримали із США жодної рушниці» [11, с.462-463].

18 червня 1948 р. у Палестині набрало сили тимчасове перемир'я між воюючими сторонами, яке стало можливим за посередництва представника ООН на Близькому Сході графа Фолька Бернадотта. Проте його пропозиції не влаштують протиборчі сторони. 16 вересня Бернадот запропонує новий план, але і він буде знехтуваний обома сторонами. Подальших пропозицій не послідує: 17 вересня Бернадот і його заступник полковник Серро були ротстріляні. Як показало розслідування, бойовиками «Лехи». Троє виконавши акції благополучно втекли з місця злочину. За деякими відомостями, вони сіли на літак і були перекинуті в Чехословаччину [12, с.33].

Вбивство Бернадота сколихнуло світову громадськість і дало можливість ізраїльській владі розправитися і опозицією в сіоністському русі. Через три дні після терористичного акту всі дисидентські організації і країні були ліквідовані, а 8 липня єгиптяни, порушивши перемир'я, почали бойові дії. Мере і десять днів настала чергова перерва, а незабаром перемир'я було знову порушене, цього разу ізраїльською стороною. Приводом розгортання бойових дій став спровокований Ізраїлем обстріл єгипетськими частинами колони і продовольства. Ця ідея була запропонована прем'єр-міністром Бен-Гуріоном і схвалена Радою міністрів [8, с. 51].

15 жовтня колона вийшла у напрямку до Негеву. Єгиптяни, як і планувалося ізраїльським штабом, на очах спостерігачів ООН відкрили вогонь по машинах. Ізраїльська авіація тут же почала бомбити аеродром Ель-Аріш, а піхота розгорнула наступ. 19 жовтня, в самий розпал битви, Рада Безпеки виступила із закликом до негайного припинення вогню. Ізраїльська сторона свідомо зтягнула з відповіддю і за цей час провела 60-ти часову операцію на Північному фронті. В результаті наступу ізраїльська армія захопила усю територію Центральної Галілеї, увійшла до Лівану і зупинилася на річці Літалі. 22 грудня, незважаючи на протести ООН, вона провела операцію «Хорев» за участю 5 бригад під командуванням Алону. Війська перетнули єгипетський кордон, проникли на Синайський півострів і підійшли до розташованої на середземноморському узбережжі військової бази Ель-Аріш. Захоплення останньої повинно було завершити оточення сектору Газа [10, с. 84].

Проте 31 грудня ситуація різко змінилася. Великобританія на підставі англо-єгипетського договору про оборону заявила про готовність здійснити

військове втручання, якщо Ізраїль негайно не покине єгипетську територію. У результаті загрози ізраїльська армія вимушена була припинити бойові дії і розпочати виведення своїх військ з Синайського півострова. Щоб упевнитися у виконанні своєї вимоги, Великобританія послала на Сінай, в цілях розвідки, групу «Спітфаєрів». У результаті п'ять англійських літаків було знищено ізраїльською протиповітряною обороною. Проте інцидент не отримав подальшого розвитку завдяки втручання американської сторони [5, с. 54].

Остання операція ізраїльських військ – витіснення трансйорданців з південного Негеву тривала з 6 по 9 березня 1949 р. 10 березня в Умм-Ращрам було піднято ізраїльський прапор, а цей невеличкий населений пункт з часом перетворився на велике портове місто Ейлат [3, с. 27].

Війна завершилася. Мирні переговори між арабськими країнами та Ізраїлем відбулися на о. Родос. Ізраїль підписав угоди про перемир'я з Єгиптом – 24 лютого, з Ліваном – у березні, з Трансйорданією – 3 квітня, з Сирією – 20 липня. Саудівська Аравія формально не брала участі у війні, а Ірак відмовився підписувати мирну угоду. Інші арабські країни, учасники війни, угод не уклали і продовжували, хоч і формально, знаходитися з Ізраїлем у стані війни [6, с. 119].

Варто відзначити, що укладені договори носили тимчасовий характер і не вирішували остаточно територіального питання. Делегати арабських країн спілкувалися з ізраїльською делегацією виключно через перекладача, підкреслюючи в такий спосіб своє невизнання законності існування держави Ізраїль.

Попри все, згідно укладених угод про перемир'я між Ізраїлем та арабськими країнами були встановлені тимчасові кордони, по обидві сторони яких створювалися демілітаризовані зони. Контроль за дотриманням умов перемир'я покладался на спеціальну комісію ООН [2].

Отже, в ході війни, що переривалася короткочасними перемир'ями, військами Ізраїлю була захоплена частина території Палестини, яка призначалася по резолюції Генеральної Асамблеї ООН для створення Арабської держави, а також частина м. Єрусалиму. Таким чином, територія Ізраїлю була збільшена майже на 48% в порівнянні з територією, визначеною для неї рішенням ООН.

Головним наслідком першої арабо-ізраїльської війни стало виникнення проблеми близькосхідного врегулювання – однієї з ключових у післявоєнних міжнародних відносинах. Палестинська проблема все більше загострювалася.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ближневосточный конфликт: Из документов архива внешней политики РФ. 1947-1967. В 2 т. / Отв. ред. В.В. Наумкин. – М.: МФД, 2003. – Т. 1: 1947-1956. – 608 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://on-island.net/History/MEast/MEast-1.pdf>

2. Близняков Р.А. Попытки урегулирования Палестинской проблемы Советом Безопасности ООН в 1949-1956 гг. / Р.А. Близняков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/120_7-13.pdf

3. Ватоліна Л.Н. Борьба народов Ближнего Востока за мир / Л. Ватоліна. – М.: Знание, 1952. – 50 с.

4. Демченко П.П. Арабский Восток в час испытаний / П.Е. Демченко. – М.:

Госполитиздат, 1967. – 80 с.

5. Колобов О.А. Государство Израиль и особенности его взаимодействия с США с момента образования (14 мая 1948 г. до 1953 г.) / О.А. Колобов // Нижегородский журнал международных исследований. – С.52-59. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unn.ru/fmo/wp-content/uploads/2012/03/2.НЖМИ-весна-лето-2008.doc.pdf.

6. Колобов О.А. Истоки и сущность Палестинской проблемы / О.А. Колобов // Нижегородский журнал международных исследований. – С.113-123. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.unn.ru/fmo/wp-content/uploads/2012/03/2.НЖМИ-весна-лето-2008.doc.pdf.

7. Корнилов А.А. Между войной и миром: о процессе принятия внешнеполитических решений в государстве Израиль (1948-1993 гг.) / А.А. Коринов. – М.: Культура, 1994. – 141 с.

8. Никитина Г.С. Государство Израиль: особенности экономического и политического развития / Г.С. Никитина. – М.: Наука, 1968. – 412 с.

9. Новейшая история стран Азии и Африки: XX век. Учебник для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Ч. 3: 1945-2001. – 272 с.

10. Примаков Е.М. Анатомия ближневосточного конфликта / Е.М. Примаков. – М.: Мысль, 1978. – 374 с.

11. Советско-израильские отношения: Сборник документов. Кн. 1. 1941-1949 гг. – М.: Международные отношения, 2000. – 560 с.

12. Хазанов М. Е. ООН и Ближневосточный кризис / М. Е. Хазанов. – М.: Международные отношения, 1983. – 176 с.

В статье освещаются причины, ход и последствия первой арабо-израильской войны 1948-1949 гг.

Ключевые слова: Палестина, Израиль, война, евреи, арабы, Ближний Восток, ООН, палестинская проблема.

УДК 94:2-732.4. «1962/1965»

О. Бучковський,
студент IV курсу

Науковий керівник: О.Б. Головка,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії

ПРОБЛЕМА ІДЕОЛОГІ КОМУНІЗМУ НА II ВАТИКАНСЬКОМУ СОБОРІ

У даній статті розглядається позиція Католицької Церкви щодо комуністичної ідеології у 50-60 рр. ХХ ст., а також зміни, що відбулися у цій сфері на II Ватиканському Соборі та новий курс Ватиканської східної політики.

Ключові слова: II Ватиканський Собор, комунізм, СРСР, КГБ, римська курія, Йоан XXIII, Павло VI.

П'ятдесятиріччя з дня відкриття II Ватиканського Собору знову повернуло посилену увагу громадськості до цієї непересічної події у житті не лише Католицької Церкви, але й цілого християнства та суспільства минулого століття. Але незважаючи на колосальну кількість наукових праць, досі значна частина питань залишається малодосліджена. До їх кола відноситься проблема ідеології комунізму на Соборі. Враховуючи мовний бар'єр, а також незначну увагу до цієї делікатної проблеми у вітчизняній історіографії, найбільш корисним і пізнавальними для нас виявилися праці польського історика Славоміра Ценглевича, який досліджував діяльність спецслужб у Польській Церкві у 50-60 рр. минулого століття. У більшій чи меншій мірі проблема висвітлена у монографіях та колективних працях, присвячених безпосередньо II Ватиканському Собору, авторства Дж. Алберінго, Роберто Маттеї, Ральфа Вільтгена. Хоча вказані історики кардинально відрізняються між собою в оцінці та методологічних підходах, їхні роботи для нас являються надзвичайно важливими задля об'єктивного та докладного висвітлення перебігу подій.

Ще до початку Собору більшість його сучасників вважало, що окрім відновлення літургії, екуменізму та колегіальності у Церкві, відношення до комунізму було одним з найголовніших завдань, які йому доведеться вирішити [1]. Адже за залізною завісою перебувала половина Європи, де значна частина населення сповідувала католицизм, а віруючі і священники постійно зазнавали гонінь з боку офіційної влади. Хоча про ці факти було відомо на Заході, СРСР та країни Варшавського договору, щоб заспокоїти демократичні суспільства, створювали певні ілюзії, що вони не порушують свободу віросповідання своїх громадян. Не випадково ситуація пов'язана з «Церквою мовчання» будила чимало емоцій як у Ватикані, так і у Західних країнах.

Щодо майбутнього церковного курсу відносно комунізму сформува-лися дві протилежні позиції. Перша вимагала, щоб він як, соціальний, політичний, та ідеологічний феномен сучасності був офіційно осуджений Вселенським Собором. Тоді б зібрання підтвердило попередню практику Римських Понтифіків, починаючи від Пія IX (1846-1878) до Пія XII (1939-1958). Особливо слід виділити енцикліку Пія XI «*Divini Redemptoris*», повністю присвячену проблемі комунізму, в якій він названий внутрішньо порочним, з яким у жодному разі не можна співпрацювати [5]. Цікаво, що вона була опублікована у той же самий час, що і енцикліка проти нацизму «*Mit brennender Sorge*» [8, с. 466]. Той Римський антикомунізм досяг свого апогею за часів Папи Пія XII, понтифікат якого проходив під прапором боротьби з тоталітарними режимами. Після перемоги над нацизмом, на його думку, комунізм становив єдину серйозну небезпеку мирного існування людства. Невипадково французький домініканець Ів Когар, один з піонерів «нової теології», якому судилося зіграти не останню роль у соборному оновленні, з насмішкою вважав, що Папа Пачеллі так боїться

комунізму, що бачив їх з «ножами у зубах» [4].

У 1949 р. Святий Офіцій (тепер Конгрегація Доктрини Віри) видав указ про відлучення від Церкви всіх католиків, які належали, підтримували, поширювали або читали комуністичну літературу або навіть голосували за комуністичну партію на виборах [2, с. 348].

Хоча вже за часів перебування на Апостольському Престолійого наступника Йоана ХХІІІ (1958-1963) та сама конгрегація підтвердила силу дії відлучення, його курс по відношенню до соціалістичного табору підлягав кардинальній зміні. Хоча він не піддавав сумнівам небезпеку зі Сходу, боротьба з комунізмом тепер не займала центрального місця у його понтифікаті [11, с. 61]. Хоча він і критикував марксистські ідеї у енцикліці «*Mater et Magistra*», але на думку деяких істориків стиль та підібрані слова не відповідали тодішнім реаліям [4]. Він був проти оголошення нового антикомуністичного походу під прикриттям Собору, який схилився до дипломатичного вирішення проблем. Наприклад, через апостольського легата у Стамбулі Ф. Лардоне проводилися переговори з послом СРСР у Туреччині Рижовим про можливість участі у Соборі єпископів з соціалістичного табору. Він зав'язав контакти з послами інших країн ЦПСС з аналогічним проханням. У результаті цього на першу сесію з Болгарії прибув один єпископ, 2 і один адміністратор – з Угорщини, 4 – з Чехословаччини, 3 капітулярні вікарія – з СРСР. Враховуючи солідну делегацію з Польщі, загальна сукупність отців з-за залізної завіси складала 35. Подібні спроби переговорів з КНР не дали результатів [11, с. 477-478].

Натомість серед єпископів ще досі були прихильники продовження курсу попереднього Папи. Про це свідчить той факт, що серед понад двох тисяч відповідей та побажань (Вот) від католицьких ієрархів з цілого світу, щодо майбутнього зібрання, осудження комунізму, часто поряд з матеріалізмом, фігурувало у близько двохсот [1; 11, с.171]. Найбільш відомим борцем з лівими був очільник Конгрегації Святого Офіційу кард. А. Оттавіані, який для цієї мети заснував Інститут Святого Пія V. Він також був неофіційним головою консервативного крила в Католицькій Церкві, які з настоженістю дивилися на пропозиції будь-яких реформ у Церкві, у тому числі на ідеї та заклик Йоанна ХХІІІ до «аддженемента» (Оновлення) церковного життя. Також до його однодумців слід зарахувати таких впливових осіб у Церкві як кард. Спелмана з Нью-Йорку, Ернеста Руфіні з Палермо, Сірі з Генуї. Варто зазначити, що інтегристи (або як їх ще називали «зеланти» [1]) на Соборі відображали не лише теологічну школу, але й соціально-політичну модель розвитку суспільства правого або крайнього правого напрямків, пов'язаними з диктаторськими режимами в Іспанії та Латинській Америці. «Панцирний кардинал», як часто називали А. Оттавіані, вів переговори з генералом Ф. Франко, Ш. де Голлем та Антоніо де Олівера Салазарем щодо протидії поширенню ідеї співіснування католиків і комуністів, «вільного світу» з комуністичним табором [1]. Зусиллями кардиналів А. Оттавіані та Д. Тардіні згідно інформації спецслужб було створено комісію у справах ситуації католиків у Центрально-Східній Європі. Її секретарем призначено о. Гаусса, який

був секретарем папської комісії у справах Росії. До її складу увійшли ректори еміграційних папських колегій у Римі: чехословацької, литовської, латвійської, польської, німецької та угорської [1].

Найбільш радикальний за своїм змістом документ про осудження комуністів підготував Примас Угорщини Й. Міндесайт, який перебував у американському посольстві в Будапешті. На його думку, клятви та відлучення вже не ефективні. «Собор, – писав він, – повинен докладно конкретизувати види репресій на членів комуністичної партії і католиків, що з ними співпрацюють; зажадати від католиків соціалістичних країн невизнання конституцій своїх держав і ухвалити, що непідкорення комуністичному законодавству не являється гріхом». Пропонував для цієї цілі утворити у римській курії нову конгрегацію, яка б займалася Церквою в країнах соціалістичного табору Східної Європи та Азії. А також пропонував встановити спеціальні дні солідарності з католиками соціалістичного табору. У серпні 1960 р. в Пассо делла Мендола односторонньо Оттавіані організували конференцію, за участі 170 духовних і мирян, під час якої переважно лунали голоси, що центральним пунктом Собору має бути офіційне осудження комунізму. А майбутній експерт о. Кастелліно пішов далі і запропонував осудити ще й будь-яку форму співпраці католиків і комуністів [1].

Завдяки таким пропозиціям було створено спеціальну схему «De Cura animarum pro Christianis Communism infectis» («Про опіку душ, заражених комунізмом») [1]. У ній пропонувалося для територій, де комуністи не знаходяться при владі широкую кампанію дій і настанов, а для молоді із соціалістичного табору запропоновано програму перевиховання. Також рекомендовано підтримати «Церкву Мовчання» [11, с. 216].

Та не все католицьке духовенство подіяло таку позицію. На відміну від них, ліберальна частина єпископату вважала, що Рим не повинен брати участь у конфронтації Сходу і Заходу, а лише займатися справами миру. Вони притримувалися думки, що замість осудження потрібно зав'язати з комунізмом діалог та відкрити Церкву на світ. Серед прибічників даної концепції було чимало ієрархів з оточення Йоана ХХІІІ, в тому числі і кардинал Мілану Дж. Монтіні, майбутній Папа Павло VI, а також більшість єпископів німецького блоку, які і сформували курс Собору на зміни. Неофіційними лідерами були кард. Беа, Альфінік, секретар Йоанна ХХІІІ о. Лоріс Каповілла, який у лютому 1962 р. домігся усунення зі сторінок «Osservatore Romano» промови кард. А. Оттавіані проти італійської лівіці [1].

Ймовірність, що Собор займеться комунізмом і «Церквою Мовчання» (так називали Церкву у соціалістичному таборі) підвищило призначення примаса Польщі кард. Стефана Вишинського у комісію надзвичайних справ. Та навіть польські єпископи, які відзначалися своєю консервативністю та пізнали гіркоту життя в соціалістичній державі виступали проти офіційного осудження ідеології. Такої думки притримувався К. Вишинський та Кароль Войтила. Майбутній Папа закликав провести лінію між атеїзмом як особистим вибором і політичною ідеологією.

На думку, дипломата польського еміграційного уряду при Апостольській Столиці Казимира Папее: «польські єпископи не хотіли повертатися у країну, обтяжену антикомуністичними оскарженнями». Деякі єпископи марно вважали, що ухвалення Собором декларації про релігійну свободу змусить комуністичні уряди дозволити вільне сповідання власної релігії. Інші боялися, що згадки про переслідування та офіційне осудження ще більше ускладнять ситуацію [12, с. 61].

3 грудня у переддень закінчення II соборної сесії арх. Геральд Сіганд (Бразилія) особисто представив кард. Ціконьяні петицію від імені понад двохсот отців адресовану Павлу VI з проханням опрацювати Собором окремий документ, у якому католицька суспільна наука дала б адекватну відповідь помилкам соціалізму, комунізму і марксизму, щоб послабити ці ідеології на соціологічному, філософському та економічному ґрунті [7, с.353].

У серпні 1964 р. Папа опублікував енцикліку майбутнього понтифікату. Особливе місце у ній займала концепція діалогу, в тому числі з атеїзмом. Хоча Святий Отець зазначав, що він є найнебезпечніше явище сучасності, і існують причини, що схиляють його як і його попередників, як всіх хто цінить вартість і значення релігії, до відкинення ідеологічних систем, що заперечують існування Бога і переслідують Церкву.

На його думку, ці погляди часто поєднання економічними політичними і суспільними порядками, що яскраво виражено в атеїстичному комунізмі. Він вказує, що скоріше не Церква його осуджує, а він сам, відкидаючи церковне вчення, себе осуджує. Папа привів приклад «Церкви мовчання», яка в ситуації переслідування, не може вести діалог, а лише здатна терпінням свідчити про свою місію. Але Папа не втрачає надію, що колись з атеїзмом відбудеться більш плідний діалог [3]. З цього випливає, що Папа Монтіні також був противником осудження комунізму Собором.

Відголоском енцикліки стала пропозиція німецькомовних і скандинавських ієрархів, які запропонували, щоб у проєкті Душпастирської конституції про Церкву в сучасному світі було поміщено розділ про атеїзм та діалог з ним. Коли 21 жовтня 1964 року отцям Собору надійшов проєкт розділу про атеїзм, там не було жодного слова про комунізм. Арх. Пауль Ю Пін з Нанкіну два дні пізніше від імені 70 отців просив про створення окремого документу, присвяченого виключно комуністичному атеїзму. На його думку, Собор не повинен занедбувати цієї проблеми, адже комунізм є одним з найбільш очевидних і шкідливих феноменів сучасності. Не можна знехтувати очікуванням людей, які перебувають під тягарем комуністичного режиму [7, с. 354]. Найбільшого розголосу це питання набрало під час IV сесії, коли розглядали схему душпастирської Конституції «Gaudium et Spes». У день відкриття заключної сесії було представлено відредагований розділ про атеїзм, в якому знову не було вказано на комунізм. Наслідком цього став лист-петиція 250 єпископів, розісланий 29 вересня, який обумовлював причини для розгляду отцями марксистського комунізму. Автори листа вважали, що мовчання з приводу комунізму буде запереченням того, що до того часу було сказано. Подібно, як Пія XII несправедливо звинуватили за мовчання щодо нацизму, так Собор, але

цього разу слушно, наражався бути осуджений нащадками за мовчання у справі комунізму, що в майбутньому буде трактовано як поблажливість і боягузтво. Також до листа було додано підписи близько чотириста п'ятдесяти єпископів [7, с. 355].

Варіант проекту 13 листопада знову не враховував побажання у листі. У відповідь на це єп. Карлі подав протест до Президії Собору, а копії розіслав чотирьом кардиналам-модераторам, Генеральному Секретаріату і Адміністраційному Трибуналу. Ієрарх зазначав, що комісія, яка готувала проект, проігнорувала бажання близько чотирьохсот п'ятдесяти отців. Здавалося, що не Єпископи разом з Папою творять Собор, а комісії, які складаються ледве з тридцяти осіб. Враховуючи це, кард. Тіссеран наказав дослідити справи [7, с. 356]. Останньою можливістю для врахування поправки було голосування 15 листопада. На відміну від інформації, що подавала преса, зауваження стосувалося не осудження комунізму, а лише урочистого підтвердження попереднього вчення Церкви у цій сфері. Але того дня оголосили, що пропозиції не дійшли до відповідальної комісії. Невдовзі н. о. Роберт Туччі SJ, один з експертів змішаної комісії провів конференцію, на якій вказав, що поправка Міжнародного Угрупування Отців у справі комунізму не дійшла ані до комісії, ані до експертів. При цьому пожартував, що, можливо, вона проходила вулицю на червоне світло і її затримано. 16 листопада в «Il Tempo» була поміщена стаття Жіана Францеско Свідеркосхі під псевдонімом *Helveticus*, що петиція прийшла занадто пізно і тому не могла бути взятою під увагу. Тоді вина повністю лягла на її авторів [7, с. 357]. 17 листопада арх. Сіганд зняв звинувачення, заявивши, що арх. М. Лефевр особисто заніс петицію до Генерального Секретаріату ще 9 жовтня. Виявилось, що Секретаріат дійсно отримав петицію і відразу повідомив комісію, але її секретар Ахіле Глорік з Лілю зажадав, щоб її затримано в секретаріаті для підтвердження заявлених підписів. Із різних джерел стало відомо, що він був відповідальним за ситуацію [7, с. 358]. Це викликало нечуваний скандал у пресі. 3 листопада на аудієнції для єпископів з Латиноамериканського континенту Павло VI виголосив промову, майже повністю присвячену марксистському атеїзмові, окреслюючи його як небезпечне і шкідливе явище, яке проникає в різні сфери життя Латинської Америки.

Наступного дня Папа наказав змішаній комісії долучити до проекту припис про навчання попередніх Пап щодо комунізму. Комісія змушена була врахувати цитати з енциклік Пія XI, Пія XII, Йоанна XXIII, Павла VI. Також дала припис, що Церква завжди не може ані не відкинути, ані не заперечувати отруйних доктрин і дій, які суперечать засадам і досвіду людства, що забирає у людини її природну гідність [7, с. 359].

На доручення Собору керівництва арх. Тулузи від імені комісії був зобов'язаний принести вибачення за помилку. Він визнав, що петиція дійсно дійшла до комісії у потрібний термін, але не була в належний спосіб розглянута. Досить заплутана справа була із кількістю підписів, що подавала в своїх рапортах комісія [7, с. 359].

3 грудня Міжнародне Угрупування Отців останній раз спробувало завадити голосуванню над конституцією «*Gaudium et Spes*». У листі

до 800 соборних отців вказувалося, що розділи про комунізм, подружжя, і війну ще недостають підготовлені. Тим самим закликали проголосувати за цілу конституцію негативно. Але це не принесло очікуваних результатів. Хоча свого частково досягнули: в остаточному варіанті атеїзм відображався у більш суворішому тоні, ніж це передбачалося спочатку (з різноманітних форм сучасного атеїзму неможливо обійти мовчанням ту, яка очікує звільнення людини головним чином завдяки його економічному і соціальному визволенню). Під час публічної конгрегації 7 грудня Пастирська конституція була затверджена (за – 2309, проти – 75). Розділ про атеїзм отримав лише 134 негативний голос [7, с. 367].

Нині достеменно відомо, що ключову роль у мовчанні Собору на рахунок комунізму відіграла зустріч у французькому місті Меці в серпні 1962 р., під час якої представник Ватикану кард. Тісеран уклав договір з представником РПЦ Ярославским митрополитом Никодимом Ротовим, який відповідав за зовнішньоцерковні відносини Московської Патріархії (за архівними матеріалами він виконував функцію агента КГБ під псевдонімом «Адамант»). Доречно вказати, що він також був духівником митрополита Кирила Гундяєва, нинішнього Патріарха Кирила. Домовлено, що в замін відсутності осуду Ватиканом комунізму, Московський Патріархат відправить на Собор своїх офіційних спостерігачів [15]. У присутності спостерігачів від інших конфесій у Римі був зацікавлений сам Йоан ХХІІ, який прагнув відновлення єдності християн. Кремль використав екуменічну вразливість Понтифіка, щоб паціфікувати Собор. Реакцію Російської Православної Церкви на можливе осудження комунізму докладно описує католицький спостерігач митрополит Н. Ротов на асамблеї Всесвітнього Союзу Церков в Нью-Делі у 1961 р.: «Російські православні християни виявляють ніжніші братські відчуття до Римсько-Католицької Церкви, її ієрархії та віруючих. Але Російська Православна Церква не підтримує діяльність Ватикану на політичній сфері. В цій області Ватикан часто виявляє ворожість до нашої країни. Ми, віруючі Російської Православної Церкви – лояльні громадяни своєї країни, які відчувають палку любов до батьківщини. Тому будь-які дії, направлені проти нашої країни, не можуть спричинити покращенню взаємостосунків» [11, с.477].

Дійсно після конфіденційного візиту монсенйора Віллебранса у Москву, який тривав з 27 вересня до 2 жовтня, під час якого він вручив патріарху спеціальні запрошення, радянське керівництво дало дозвіл на виїзд спостерігачів. 11 жовтня, у день відкриття Собору до Риму прибувають два представники РПЦ: Віталій Боровой та архимандрит Володимир Котляров (майбутній митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький). Хоча напередодні Константинопольський Патріарх Афінагор, після консультацій з усіма православними Церквами, у тому числі з Російською, повідомив Ватикан, що на Соборі Православ'я не буде представлене [14, с. 515]. Присутність московських спостерігачів викликало незадоволення в ієрархії УГКЦ, очільник якої Й. Сліпий перебував на засланні у Сибіру [16, с. 87].

Під час візиту секретаря Секретаріату у справах єдності християн

Віллебранса до Москви Патріарх виразив своє глибоке заспокоєння щодо можливого осудження комунізму на IV сесії. В кінці кінців митрополит Н. Ротов прибув в останню хвилину у Рим, коли вже відбулися голосування над Пастирською конституцією, щоб взяти участь у закритті Собору [13, с. 510].

Також не слід недооцінювати роль спецслужб. Наприклад, відомо про цілеспрямовані дії щодо залучення своїх агентів до римської курії та серед вищої ієрархії Католицької Церкви. Ценглевіч вказує, що під час Собору КГБ мало у Римі 50 впливових і досить обізнаних інформаторів, які займалися Собором в інших країнах. До їхніх завдань входило спостереження за засіданням місцевих єпископів, роботою під час сесій і в соборних комісіях, копіювання документів і швидкий переклад з латини, французької чи італійської [4]. Недарма у тогочасній пресі ходили чутки, що комуністи фільтрують кожну комісію II Ватиканського Собору [7, с. 355]. У вказівках щодо Собору КГБ вказано: «в цілі розколу і деструкції фундаменту Католицької Церкви використати агентурні та інші можливості аби підтримати існуючі серед ліберального католицького духовенства закордонном тенденції до інтернаціоналізації римської курії, проти засилля в ній італійських кардиналів, з метою зміцнення позицій в її складі представників католицьких церков інших країн, враховуючи країни соціалістичного табору» [4].

Щодо позиції II Ватиканського Собору з комуністичної ідеології нині також існують різні оцінки. На думку кардинала Вальтера Брандмюллера, Собор вписав би славному сторінку в свою історію, якби наслідував позицію Пія XII, який знайшов сміливість осудити комуністів [15].

Натомість відсутність прямої вказівки на комунізм дозволила реалізувати «Східну політику» Павла VI і керівника ватиканської дипломатії арх. А. Казаролі. За словами одного з найближчих його соратників, мету Східної політики або Остполітик можна охарактеризувати як: «Виклик заключався в тому, що краще для Церкви рішуче виступати проти комунізму, не вкладаючи з ним угоди, чи проводити гнучку політику, не поступаючись принципами». Головною метою було надання Церкві в Центральній-Східній Європі можливості вижити, що можна звести до одного італійського прислів'я: «salvare il salvabile» (врятувати те, що можна врятувати). Першочерговим завданням було укладення домовленості з країнами Варшавського договору про номінацію єпископів. Для цього Ватикан був готовий піти комуністичним урядам на певні поступки. Знизити рівень критики католицькими організаціями комуністів, відмежуватися від політики Західних країн, а також відмовитися від підтримки підпільних католицьких Церков. Останнє передбачало заборону нелегально висвячувати священників, що викликало хвилю критики і досі будить емоції всередині Католицької Церкви [10]. Хоча успіхи Східної Політики були мізерні, якщо вони взагалі існували, завдяки їй став можливим вибір на Апостольський Престол кандидата з-за «Залізної завіси» [10].

Негативним явищем мовчання Собору на рахунок комунізму було виникнення у країнах Латинської Америки і Третього світу досить неоднозначного та складного явища як «теологія визволення». Це своєрідне поєднання марксистських ідей та католицької віри. Найрадикальніші

її представники прагнули віднайти модель співіснування теології та революції. Представники цього руху намагалися адаптувати марксистський революційний активізм для найнижчого прошарку суспільства, не адаптуючи при цьому матеріалізм та атеїзм. Для них марксизм був методом досягнення більш гармонійного суспільства [9]. У 1984 р. Конгрегація Доктрини Віри в особі її префекта кардинала Й. Ратцінгера осудила теологію визволення як несумісну з католицьким вченням [6, с. 224-226].

Мовчання II Ватиканського Собору у справі комунізму було досить складним питанням, враховуючи міжнародну ситуацію та становище у Церкві. Ясно, що до цього доклала свою руку СРСР, який намагалася умирити Католицьку Церкву, яка на той час становила була одним з головних супротивників комуністичних режимів, завдяки своїй розбудованій структурі, міжнародному характеру, суворій централізованості та найголовніше, наявності авторитету у народних масах. Тому для Кремля було пріоритетним завданням, мінімум не загострювати ватиканську політику, а максимум – призвести до децентралізації Церкви та послабити її вплив на населення. Ніхто не знає, якби розгорнулися події, якби Собор офіційно засудив комунізм, чи це б не привело до ще більш жорстокіших репресій проти духовенства і вірних. Дана тема нині сильно пов'язана зі теорією списків, тому щоб очистити її від маніпуляцій, потрібно відкрити архіви II Ватиканського Собору, що дозволить наново об'єктивно і цілісно написати історію XXI Вселенського Собору Католицької Церкви.

Список використаних джерел та літератури:

1. Cenckiewicz S. Cisi sprzymierzeńcy reform / Cenckiewicz S. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bibula.com/?p=28591>.
2. Dekret Świętego Oficjum, 28 czerwca 1949 r. Breviarium fidei wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła / Opracowali ks. Ignacy Bokwa, ks. Tadeusz Gacia, ks. Sylwester Laskowski, ks. Henryk Wojtowicz. – Wydawnictwo «Księgarnia Świętego Wojciecha», 2007. – S.398. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rzymskikatolik.blox.pl/2007/01/Decretum-Contra-Commun>.
3. Encyklika Papieża Pawła VI Ecclesiam Suam do Czcigodnych Braci Patriarchów, Prymasów, Arcybiskupów, Biskupów i innych Ordynariuszy, pozostających w pokoju i łączności ze Stolicą Apostolską, do Duchowieństwa i wiernych całego świata, jak również do wszystkich ludzi dobrej woli. O drogach, którymi Kościół Katolicki powinien kroczyć w dobie obecnej przy pełnieniu swojej misji. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/encykliki/ecclesiam_suam_06081964.html
4. Papież Jan XXII. Mater et Magistra O współczesnych przemianach społecznych w świetle nauki chrześcijańskiej // Rozmowa PCh24.pl ze Sławomirem Cenckiewiczem. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [p://www.pch24.pl/moskwa-dazy-do-starcia-z-kosciolem,10365,i.html#ixzz2EHEnIA2s](http://www.pch24.pl/moskwa-dazy-do-starcia-z-kosciolem,10365,i.html#ixzz2EHEnIA2s).
5. Papież Pius XI Encyklika o bezbożnym komunizmie «Divini Redemptoris». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xi/encyk.

6. Riccardi A. Najnowsza historia Kościoła: katolicy i kościoły chrześcijańskie w czasie pontyfikatu Jana Pawła II (1978-2005) / A. Riccardi. – Kraków: Wydawnictwo «m», 2009. – 316 s.

7. Wiltgen R. Ren wpada do Tybru. Historia Soboru Watykańskiego II / R. Wiltgen. – Warszawa: Christianitas, 2001. – 402 s.

8. Zieliński Z. Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków 1775-1978 / Z. Zieliński. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1983. – 671 s.

9. Бичко Б. Оновлення християнського традиціоналізму в теології визволення / Б. Бичко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua>

10. Вейгел Д. Свидетель надежды Иоанн Павел II / Д. Вейгел. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/Ioann_Pavel2_two_parts/.

11. История II Ватиканского собора. Т. I: Навстречу новой эре в истории католичества / Общ ред. Дж. Альберинго, А. Бодров, А. Зубов. – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 621 с. (Серия «История Церкви»). – 621 с.

12. История II Ватиканского собора. Т. II: Формирование соборного сознания / Общ ред. Дж. Альберинго, А. Бодров, А. Зубов. – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 764 с. (Серия «История Церкви»). – 739 с.

13. История II Ватиканского собора. Т.V: Собор – поворотный момент в истории Церкви / Общ ред. Дж. Альберинго, А. Бодров, А. Зубов. – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2009. – xx+882 с. (Серия «История Церкви»). – 882 с.

14. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния діалога / Пер. с ит. (Серия «Диалог»). – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007. – 631 с.

15. Маттеи Р. Почему II Ватиканский собор не осудил коммунизм. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20121010/200712193.html>.

16. Сапеляк А. Українська Церква на II Ватиканському Соборі / А. Сапеляк. – Рим – Буенос-Айрес, 1967. – 315 с.

УДК 94 (510) «1966/1969»

С. Скотинянська,
студентка магістратури

Науковий керівник: В.С. Степанков,
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН

ПЕРШИЙ ПЕРІОД «КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» В КИТАЇ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ(1966-1969 РР.)

У статті висвітлюється комплекс питань, пов'язаних із розгортанням «культурної революції» на першому етапі, його особливості та

наслідки. Зокрема, з'ясовано характер кампанії «Розжалування Хай Жуя», розкрито діяльність «хунвейбінів», охарактеризовано процеси «чистки» бюрократичного апарату.

Ключові слова: «культурна революція», хунвейбіни, «перевиховання», «чистки», бюрократія.

Не можна сказати, що порушена в статті проблема не вивчалася в історіографії. Адже є праці Ф. Бурлацкого, О. Панцова, В. Шевелева, О. Яковлева, Б. Занегіна, О. Миронова, Я. Михайлова, Л. Делюсіна й багатьох інших авторів. Проте власне перший період «культурної революції» 1966-1969 рр. не ставав спеціальним предметом дослідження, а потрібно відобразити цілісну картину перебігу подій.

До «культурної революції» призвела дія внутрішніх та зовнішніх чинників. Основними з яких були такі: провал політики «великого стрибка», курсу «врегулювання», намагання завершити омріяний гігантський економічний переворот, обюрокращення партії, загострення боротьби в КПК, загострення в міжнародній політиці, зокрема, неприхований конфлікт з Радянським Союзом. Всі ці наболілі проблеми потрібно було якось вирішувати. Прийнятним варіантом для «керманіча» став новий експеримент, який тривав цілих десять років.

Приводом для початку «культурної революції» послужила публікація статті Яо Веньюня «Про нову редакцію історичної драми «Розжалування Хай Жуя». П'єса була написана у 1960 р. видатним китайським істориком У Ханем [15]. У ній угледіли натяк на долю маршала Пен Дехуая, відправленого у відставку після критики ним в 1959 р. політики «великого стрибка» [16]. На мою думку, ситуацію було обрано вдало, тому кампанія пройшла на «відмінно». Вона засвідчила, що розпочалась нещадна боротьба проти бюрократії. Мова йшла про необхідність проведення масових чисток, яку проводили під назвою «руху за соціалістичне виховання». Бюрократи критикували себе та свої дії, щоб зберегти життя.

Наступним об'єктом переслідувань стала інтелігенція. Дискредитувати працівників розумової праці, довести їх безпорадність і нездатність у вирішенні практичних питань – такий курс Мао [9, с. 307]. В результаті був знищений традиційний «клас учених», що був зразком суспільної моралі. Мао не просто вбивав інтелігенцію. Він знищував її дух і серце. Страшних знущань зазнали «розумні люди», котрих прагнули позбутися і вважали загрозою комуністичному режиму. Інтелект – найцінніший скарб людини, проте цього не зрозуміли. Саме інтелігенти були паростком генерування ідей, розуміли події, розкривали причинно-наслідкові зв'язки. Бюрократи та вчені повинні були перебудувати свою свідомість, змінити психологію, забути принципи, якими керувались у житті. Вибір був невеликий: «перевиховуватись» або зазнати знищення. Революція переросла у цілковиту «чистку»: економічну, політичну, організаційну, ідеологічну «чистку» партійного апарату, органів освіти, культури, пропаганди [10, с. 286].

Майже кожна людина відчула на собі тягар неправомірних обвинувачень, образ, жорстокого знущання. Виконавцями цього стали «хунвейбіни»

– молодь, передусім, студентство та учні середніх шкіл [17]. Вони росли в умовах небаченого прославлення Мао, фанатичного поклоніння перед ним. Їх можна було легко обманути і захопити демагогічними гаслами [6, с.131-132]. З такою армією він міг «штурмувати небо» [12]. «На небі не може бути двох сонць, у Піднебесній не може бути двох імператорів», – говорить старекитайське прислів'я [8, с. 47].

Одурманені такою високою довірою, школярі й студенти раптом відчували себе «благородними лицарями», «вигнанцями нечистої сили», «революційними бунтарями». Їм приписувалось «охороняти» і «захистити» свого «бога» Мао Цзедуну і його «священнеписання», котре фігурувало під назвою «ідеї» [1, с.129]. Газети закликали їх приєднатись до «революційної справи» в столиці. Розпочинається паломництво у Пекін за досвідом столичних хунвейбінів. Вони починають об'єднуватись у батальйони, роти, взводи. День «червоногвардійця» був поділений на дві частини. Перша – це навчання: запам'ятовування цитат глави Мао, а також вивчення свіжих дацзибао, які зранку вивішувались всюди. Сидячи наприсядки, стоячи в натовпі, лежачи на тротуарі, хунвейбіни переписували з цих прокламацій все підряд у свої блокноти й зошити. У другій половині дня вони зазвичай проходили військову підготовку, для чого із числа військовослужбовців було виділено більше 100 тис. радників. Із середовища хунвейбінів все частіше почали лунати заклики видати їм зброю [17].

«Революція» безперешкодно наростала. 8 серпня 1966 р. Пленум прийняв ухвалу «Про велику культурну революцію», в якій говорилося: «В теперішній час наша мета полягає в тому, щоб розгромити тих, хто знаходиться біля влади і йде по шляху капіталізму» [5, с. 200]. Мао говорив: «Мета великої пролетарської культурної революції – революціонізувати свідомість людей і, поступово, щоб вони працювали у всіх областях ще більше, швидше, краще й економніше. При повній мобілізації народу і цілеспрямованому розподілі можна гарантувати, що революція і виробництво будуть розвиватись без шкоди одне одному, можна забезпечити високу якість роботи у всіх областях. Велика пролетарська культурна революція служить міцною рушійною силою в розвитку суспільних виробничих сил нашої країни. Було б неправильно протиставляти революцію розвитку виробництва [3].

20 серпня хунвейбінів маоїсти пустили «на справу»: на вулицях Пекіна вони знищували «стару ідеологію, стару культуру, старі звичаї і традиції» та «встановлювали нові». Всюди на колишні назви вулиць наклеювались білі, рожеві, жовті шматки паперу з новими назвами [4, с. 89]. Руки в «червоних охоронців» були розв'язані, і почався розгром партійних комітетів, комсомольських організацій і профспілок. В Пекіні, Тяньцзині, Ухані, Сіані, Гуанчжоу, в багатьох провінційних та повітових містах хунвейбіни вривались у будівлі комітетів КПК, виводили звітні секретарів, відповідальних працівників й вимагали від них визнання своїх помилок, у відступі від ідей Мао Цзедуну. І, якщо вірити китайській пресі, таких виявилось надзвичайно багато [7, с.18].

На практиці література стала не художньою творчістю, а покійною служницею пропаганди. Гасло «служити народу» на ділі стало гаслом «слу-

жити вождю» [13, с.42]. Бюрократичне втручання у справи літератури, освячене авторитетом Мао, приводило до того, що письменник, якщо він хотів вижити, повинен був брехати й лицемірити [13, с. 43].

«Червоні охоронці» прекрасно справились зі своїми обов'язками, проте їх діяльності настав кінець. Так, до початку 1969 р. «великий кормчий» дав ще одну вказівку хунвейбінам відправлятися з міст на «вічне поселення» в окремі прикордонні райони, гірські області, села. Люзії бунтарів, котрі вірили, що після «культурної революції» Мао Цзедун-батько передасть їм, його «синам», в спадкову владу, вручить їм важелі управління й долю Китаю, розсіялись. Тепер вони були не потрібні. Розпочалось «велике переселення молоді із міст у села» [1, с.131], і вже звичними стали гасла: «не боятись труднощів!», «стомленості!», «не боятись смерті!», а головне – «готуватись до війни» [3].

Неможливо зрозуміти: чому саме Мао Цзедун прийняв таке рішення, щоб використати молодь у своїх цілях? Адже, «вчорашні діти» – «квіти життя», майбутнє нації – стали фанатичними, покірними слугами вождя, партії, ідей, інтересів. Невже таким було їх призначення, доля? Напевно, що ні. Дітей потрібно захищати від всього злого, непотрібного, шкідливого; прищеплювати любов до праці, вчити бути патріотами, поважати старших, допомагати творити, духовно збагачуватись, тобто бути нормальними людьми стали тиранами. Приходимо до висновку, що у цьому випадку: за роки «культурної революції» було втрачено можливість пізнання дітьми щастя. Лише можна здогадуватись, якими вони стали потім.

«Культурна революція» була також спробою соціально-економічного перевороту гігантського масштабу. Проте було завдано великої шкоди економіці країни [8, с. 30]. Одним з найбільш негативних наслідків втілення в життя «ідей Мао» в галузі економіки полягало у тому, що фактично була припинена індустріалізація, яка слугувала головною умовою подолання вікової відсталості Китаю, затримується науково-технічний прогрес [11, с. 29].

У практику китайських лідерів ввійшла також організація антирадянських кампаній у періоди загострення становища в країні. Так було в січні-лютому 1967 року [4, с. 93]. В таких складних умовах Китай відмовляється від співробітництва з країнами соціалізму та змушений самостійно освоювати дуже широкий асортимент промислової продукції, необхідної його господарству. Природно, що не маючи потрібного досвіду й відповідних кадрів, промисловість КНР порівняно повільно справляється з цим завданням [8, с.27].

Важким було становище сільського господарства. Проте там знову переважали зрівняльні тенденції, почались нападки на особисте господарство селян, проводилося так зване «відрубання капіталістичних хвостів» [14, с.40-41]. На мою думку, неможливо людину виховати з допомогою сили та залякування. Нереально, щоб люди працювали без будь-якої вигоди, тому що втрачається зацікавленість і результати праці неефективні. Але завдання було поставлено, тому потрібно цілковито віддаватися праці на користь держави. Як можна так бездушно поводитись з живими людьми.

Така лінія в економіці не стільки негативно позначалася на розвитку виробничих сил, скільки вела до економічної роздробленості, до

замкнутості господарства, стримувала розвиток тодішнього виробництва, ізолювала робітничий клас, роз'єднуючи його в дрібних колективах і групах. Ця політика наносила також велику шкоду виробництву промислової продукції [2, с. 227].

Дивно те, що негативні явища у господарському житті Китаю, влада намагалася виправдати неблагополучними погодними умовами, а також тим, що місцеві кадри спотворюють політичну лінію Мао Цзедуна [2, с. 227].

Отже, завдання, поставлені на цьому етапі успішно реалізовувалися: знищувалася бюрократія, «перевиховувалося» населення в дусі ідей Мао Цзедуна. Постійно звучали заклики до боротьби за нові принципи побудови держави. Непотрібними у цій боротьбі була інтелігенція та бюрократи. «Хунвейбіни» знищували все, що траплялося на їх шляху: людей і речі, тобто руйнували духовне і матеріальне. Становище в країні стало надзвичайно тяжким. Всі боялись потрапити у руки жорстоких катів, котрі не зупинялись ні перед чим, смакуючи власні перемоги. Вони оправдали надії керівництва, навіть більше. На цьому етапі революція переросла у цілковиті «чистки» всіх галузей суспільного життя китайців. Прирівнявши народ до «листка чистого паперу», Мао і його соратники почали малювати благоденство, забувши, що кожне людське життя є цінністю і невід'ємною частиною народу. Неможливо силою примусити людину робити те, що вона не хоче. Тут і зміна свідомості не допоможе. Нереально, щоб люди працювали без будь-якої вигоди, тому що втрачається зацікавленість і результати праці неефективні.

Отже, наймасовіша і найтрагічніша фаза революції драматично закінчилась, яка не тільки спричинила відставання економічного розвитку, а й надзвичайну деградацію духовної сфери. Наслідки були плачевними, терор торкнувся майже кожної людини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голубев И. Маоистская модель героизма / И.Голубев // Опасный курс. Маоистский режим на новом этапе. – М.: Политиздат, 1976. – Вып.7. – С.118-134.
2. Димин Ф. В плену собственных догм. К вопросу о внутреннем экономическом курсе маоистов / Ф.Димин // Опасный курс. Пекин: курс, враждебный миру, демократии и социализму. – М.: Политиздат, 1974. – Вып.5. – С.224-229.
3. Цитатник Мао Цзе-Дуна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/DIALEKTIKA/MAO/mao.txt>
4. Яковлев М. Воспоминания. Китай 60-х гг. / Из записок очевидца / М. Яковлев // Вопросы истории. – 1979. – №12. – С.80-97.
5. Бурлацкий Ф.М. Мао Цзе-дун: «Наш коронный номер – это война диктатора» / Ф.М. Бурлацкий – М.: «Международные отношения», 1976. – 392 с.
6. Бурлацкий Ф.М. Мао Цзедун и его наследники / Ф.М.Бурлацкий. – М.: Международные отношения, 1979. – 400 с.
7. Делюсин Л.П. «Культурная революция в Китае» / Л.П. Делюсин. – М.:

Знання, 1967. – 47 с.

8. Занеґін Б. До подій у Китаї / Б.Занеґін, О.Миронов, Я.Михайлов. – К.: Вид-во політ. літ. Укр., 1967 р. – 68 с.

9. Идейно-политическая сущность маоизма. – М.: Наука, 1977. – 440 с.

10. Капица М.С. КНР: два десятилетия – две политики / М.С.Капица. – М.: Политиздат, 1969. – 350с.

11. Корені нинішніх подій у Китаї. – К.: Політвидав України, 1968. – 81 с.

12. Панцов А. Мао Цзедун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ereading.org.ua/bookreader.php/1004612/Pancov_Aleksandr_-_Maو_Czedun.html.

13. Делюсин Л. Должна ли література зависть от политики / Л.Делюсин // Азия и Африка сегодня. – 1992. – №2. – С.42-44.

14. Курбатов В. Проблемы сельского хазяйства / В. Курбатов // Азия и Африка сегодня. – 1984. – №2. – С.40-43.

15. Tsedun Mao [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.allabout.ru/a8146.html>.

16. IX съезд КПК. Подготовка к съезду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pclense.com/giperfeeling/>.

17. Шевелев В. Мао Цзэдун – Великий Кормчий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/shev/01.php

The relevance of this topic is that the «cultural revolution» had animpact on politics, education, culture, and each person in particular. And the importan ceof the topics that this eventis very little studying Ukrainian historians. We know little of actual facts. We high lightt he unexplored «white spots». Thes tudy will help to understand the method sused in this stage and the consequences for the country.

Key words: «cultural revolution», redguards, re-education, «cleansing», bureaуcrasy.

УДК 373.016:94(477) «16/17»

І. Пиріг,
студент магістратури

Науковий керівник: **В.С. Степанков,**
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії, академік УАІН

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ГЕТЬМАНЩИНИ) В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ ДЛЯ 8 КЛАСУ

У статті автор змальовує образ української держави Гетьманщини, який сформований в українських шкільних підручниках з історії для 8-го класу.

Ключові слова: підручник з історії, історична пам'ять, легітимізація, мілітарна історія.

Найважливішою функцією історичної пам'яті є легітимізація сучасного через минуле, в даному випадку – становлення українського народу, держави, нації. Етнічна передісторія обґрунтовує історичний поступ етносу впродовж всієї історії. Походження народу є найважливішим у відновленій картині минулого, бо чим величніший предок, тим більший поштовх він дає до сприйняття своїх нащадків, як «образу себе» та «образу іншого». Чим давніше походження, тим більше воно впливає на сучасне сприйняття та порівняння з початками інших народів, держав. В історії часто висувають претензії на першість: на давніше походження народу, на раніше існування чи утворення (зародження державності) держави; і те, і інше дає змогу побачити себе (маємо на увазі певну групу, в даному випадку народ / націю) як відмінну, кращу, давнішу, мудрішу, ніж інші, зокрема сусіди. Найбільш показовим прикладом є претендування на спадок Київської Русі з боку сучасних історіографій різних держав¹.

Важливим компонентом є бачення нацією образу держави минулого, оскільки на ньому ґрунтується держава сучасного та майбутнього. Той образ, який зберігся у пам'яті та існує в свідомості у якості певних уявлень про минуле.

Період другої половини XVII–XVIII ст. визначається, як період відновлення української державності, витворення нової держави – Гетьманщини. Цей період висвітлений у підручниках для 8 класу з історії України. Важливим аспектом у створенні чи конструюванні образу держави є її передумови, в даному випадку прообразом Гетьманщини в підручниках розчиняється Запорізька Січ [1, с. 34; 2, с. 41]. Зокрема, в підручнику О.К. Струкевича, І.М. Романюка, Т.П. Тіруса називають такі риси держави як органи управління, судочинство, самостійна зовнішня політика, символи влади (клейноди) [3, с. 41]. Автори заявляють, що «Запорізька Січ була самостійною козацькою республікою, яка отримала міжнародне визнання» [3, с. 41]. В іншому підручнику Г.К. Швидько простежується схожі мотиви. Обґрунтовується думка про Запорізьку Січ як державу, що передувала утворенню української козацької держави [2, с. 38], зокрема зазначається, що «Запорізька Січ від самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу» [2, с. 38]. Така ж думка висловлена і в підручнику В.С. Власова. Знову ж таки приділено увагу Запорізькій Січі, як державі, яка була попередницею Гетьманщини, та роль козацтва як державотворчого стану. «Запорізькою Січчю називали місто – фортецю – столицю козацької держави і саму козацьку державу» [1, с. 38]. Зовсім інший погляд бачимо в підручнику О.В. Гісема та О.О. Мартинюка. Автори роблять акцент на праобразі української держави, зокрема Запорізька Січ виступає не як козацька республіка, а лише як військово-політична організація, не згадується як держава-попередниця Гетьманщини [4, с. 31-32]. Значно більшу увагу приділено утворенню реєстрового козацтва [4, с. 31-32]. Автори визначають, що основу майбутньої держави складав устрій війська запорізького, як реєстрового козацтва, так і Запорізького. Творення держави відбувалося спільними зусиллями [4, с.31-32].

Одним із ключових аспектів для розуміння конструювання образу дер-

---

¹ «Існують російська, польська, єврейська, німецька, турецька й різні – схеми історії України, які суперечать одна одній». (Див. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // УДЖ. – 2000. – №1. – С.6.)

жави є доказовість на основі фактів справжності держави. У підручнику О.К. Струкевича, І.М. Романюка, Т.П. Тіруса простежується поділ на параграфи, присвячені власне Визвольній війні та заснування/формування української держави [3, с. 126]. Чітко виділено зі схемами політичний устрій української держави [3, с. 128-129], зокрема: адміністративно-територіальний устрій [3, с. 128], фінансову систему та судочинство [3, с. 128-129], мову, армію та державну символіку [3, с. 130-131]. У підручнику О.В. Гісема, О.О. Мартинюка стверджується, що, «на думку Б.Хмельницького, українська козацька держава є правонаступницею Київської Русі» [4, с.102].

Часто в історичній пам'яті історичні епохи та періоди співвідносяться з діяльністю певної історичної постаті, в даному випадку засновники держав, провідники нації, не є винятком і українська держава – Гетьманщина. Такою постаттю є особа Б. Хмельницького. Зокрема, в підручнику О.К. Струкевича, І.М. Романюка, Т.П. Тіруса зазначається, що значний вплив на утворення держави справили «Статті про устрій Війська Запорозького», які були розроблені Б. Хмельницьким [3, с.126]. Приділено увагу посаді гетьмана, якому належала вся повнота влади [3, с.126], зазначено про перехід верховенства від Генеральної ради до Старшинської саме за його правління та еволюцію до монархізму [3, с.127]. У підручнику О.В. Гісема, О.О. Мартинюка зазначається, що «Б. Хмельницький небезпідставно вважається однією з найвизначніших постатей української історії» [4, с.132]. У підручнику Г.К. Швидько зазначається, що «Держава, створена Б. Хмельницьким, проіснувала понад століття» [5, с.141], а також обґрунтовуються переваги цієї держави над іншими тогочасними європейськими державами. Тобто можна говорити про постать Б.Хмельницького як творця української держави [4, с.102].

Одним із ключових компонентів створення образу держави є її територія. По-перше, це її просторова локалізація, яка показує її територіальний образ, а по-друге – це співвідношення з сучасною територією української держави. Слід зазначити, що в підручниках можна визначити таку особливість, як постійну зміну територіальних меж / кордонів Гетьманщини. Не існувало сталої території, вона постійно змінювалася. Можна говорити про існування ядра в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств та про Запоріжжя як своєрідне політичне ядро існування держави. Проте територія держави прямо залежала від результатів військових дій та укладання договорів. Наприклад, у підручнику О.К. Струкевича, І.М. Романюка, Т.П. Тіруса наголошується на територіальних змінах, а в подальшому навіть поділу Гетьманщини на дві частини, а також виокремлення Запоріжжя як окремого політичного утворення [3, с.155,165, 167-168, 175]. У підручнику О.В. Гісема, О.О. Мартинюка зазначається, що як територія зазнавала змін, так само і форма правління та державний устрій Гетьманщини, зокрема «З єдиної держави Гетьманщина перетворилася на нестійке об'єднання (конфедерацію)» [4, с.163]. У підручнику Г.К. Швидько йдеться про значення армії, оскільки всі функції після ліквідації польського державного організму виконувала козацька старшина/військовий стан. Так само можна говорити про кордони, «козацьку лінію», оскільки кордони змінювалися в зв'язку з визволенням земель [2, с.143-144]. У свою чергу територія Гетьман-

щини поділялася на полки й сотні теж за військовим устроєм [2, с.143-144].

Важливим аспектом у формуванні образу української держави Гетьманщини є її легітимність, визнання на міжнародній арені, що показує її авторитетність та статус. У підручнику О.К. Струкевича, І.М. Романюка, Т.П. Тіруса проблемі міжнародного визнання присвячено цілий параграф «Гетьманщина в системі міжнародних відносин...» [3, с.133-137], де зазначається, що створення української держави «привело до того, що в Європі з'явився новий активний учасник міжнародних відносин...», українську державу розцінювали як здатну вплинути на розстановку сил в Європі [3, с.133]. Гетьманщина була рівноправним політичним гравцем.

У питанні образу Гетьманщини потрібно визначити її неповторні особливості, відмінність від інших. У підручниках її саме функціонування тісно переплетене з постійними військовими діями. Тому можна говорити про мілітарну державу, оскільки сам її адміністративний устрій був сформований за військовим принципом (полково-сотенний). Її творення проходило синхронно з військовими діями, вона виникла в полум'ї війни і повністю залежала від війни. Зокрема, навіть офіційна назва була мілітарною – «Військо Запорозьке» [4, с.106]. Самі ж автори зазначають про її напівмілітарний характер (О.В. Гісем, О.О. Мартинюк [4, с.111]).

І. Рибак, Н. Ольхіна [8] та інші дослідники говорять про мілітарну історію в підручниках як негативний фактор [6; 7; 8; 9; 10]. Проте можна говорити і про певний позитив, оскільки військові перемоги не були просто перемогами, а супроводжувалися такими ж перемогами політичного характеру (утворення держави). Якщо держава була мілітарною, то іншої в той час і бути не могло, а мілітарна історія – це історія XVII ст., тому що то був період безперервних війн. Та й сама мета, заради якої українці вели війни, була з метою визволення з-під неволі, зброя була лише інструментом для досягнення мети – визволення України.

Стосовно генези держави, то можна виділити ряд спільних рис у підручниках з історії за восьмий клас, це такі, як:

- показано основні риси державності та доведено їх існування;
- визначено основних видатних українців-лідерів національного руху та творців держави;
- визначено територіальні межі держави, що існували та збігалися з етнічно українськими землями або кордони сучасної України;
- існування передумов держави, великих державних утворень.

Отже, образ держави легітимізує сучасну державу через територію, символіку, назву, етнічну приналежність. Загалом можна говорити про позитивний образ, хоча з деякими драматичними моментами, що стосуються територіальної єдності та втрати державності, а також національними утисками. Образ держави Гетьманщини показує її оригінальність та ряд переваг над іншими провідними тогочасними державами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Власов В.С. Історія України: підручник для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.С. Власов. – К.:Генеза, 2008. – 304 с.: л.
2. Швидько Г.К. Історія України XVI-XVIII століття. Підручник для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г.К. Швидько. – К.:Генеза, 2008. – 336 с.: л.

3. Струкевич О.К. Історія України: Підручн. Для 8 кл.загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту. Академічний рівень) / О.К. Струкевич, І.М. Романюк, Т.П. Пірус. – К.: Грамота, 2008. – 272 с.

4. Гісем О.В. Історія України. 8 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Гісем, О.О.Мартинюк. – Х.: АНГО плюс, 2008. – 256 с.

5. Швидько Г.К. Історія України XVI-XVIII століття. Підручник для 8 класу середньої школи / Г.К. Швидько. – К.: Генеза, 1997. – 384с.

6. Баханов К. Перше покоління українських підручників з історії: проблеми та їх розв'язання / Костянтин Баханов // Історія в школах України. – 2006. – № 3. – С. 15-20.

7. Мудрий М. Тема «колоніального статусу» України в підручниках з історії / Мар'ян Мудрий // Шкільна історія очима істориків-науковців (Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України) / Упорядник і наук. ред. Н. Яковенко. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2008. – С. 86-102.

8. Рибак І., Ольхіна Н. Український підручник: міркування методистів та вчителів / Ірина Рибак, Наталя Ольхіна // Історія в школах України. – 2009. – № 10. – С. 28.

9. Українські підручники міркування методистів та вчителів (матеріали «круглого столу») // Історія в школах України. – 2009. – № 6. – С. 16-24.

10. Чи потрібна підручнику «спільна» палітурка? / Ганна Трегуб, Христина Рзаєва, Дмитро Дроздовський // День. – 2010. – № 83. – С. 6.

В статтє автор изображаєт образ украинского государства Гетьманщини, котрий сформирован в украинских школьных учебниках по истории для 8-го класса.

Ключевые слова: учебники по истории, историческая память, легитимизация, милитарная история.

УДК 37.2.894

Л. Мандибуря,
студентка IV курсу

Науковий керівник: В.А. Дубінський, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,

МЕТА І ЗАВДАННЯ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ: ПОШУКИ ТА ПІДХОДИ

У статті зроблена спроба проаналізувати мету і завдання основних концепцій шкільної історичної освіти в Україні та порівняти їх із досвідом інших європейських держав.

Ключові слова: шкільна історична освіта, концепція розвитку освіти, мета і завдання освіти.

Одним із ключових питань і складовим елементом концепції шкільної

історичної освіти є її мета і завдання. Від того, якою буде мета, залежить і результат, що має відповідати новим тенденціям і потребам суспільства.

Із здобуттям Україною незалежності постало питання розробки своєї власної концепції розвитку освіти, в тому числі й історичної, її мети і завдань. Як тоді, так і зараз це питання залишається актуальним.

Підходячи до проблеми формування мети і завдань історичної освіти, слід взяти до уваги досвід інших країн. На їх формування в європейських країнах вплинула специфіка держав і побудована на тих принципах, які сповідує нація. Наприклад, Великобританія, країна відома своїм консерватизмом, окремішністю, віддільністю від Європи. Британці вважають себе особливою нацією. Тому й метою шкільної історичної освіти є: виховання почуття національної свідомості та усвідомлення своєї неповторності [1, с.18]. Інша європейська країна Франція, «країна революцій», відома своєю постійною боротьбою за права громадян, метою навчання історії в цій країні традиційно вважається виховання громадянина [1, с.18]. Багато уваги вивченню історії приділяє і Німеччина, оскільки в цій країні на історію покладено велику роль. Головною метою шкільної історичної освіти вважається формування історичної свідомості і колективної пам'яті [1, с.18]. Країни Північної Європи мають свою специфіку і відмінність від вищезгаданих країн. Наприклад, у Швеції визначають мету як формування історичних поглядів на життя, підсилювати власне культурне самовизначення (ідентифікацію), розвивати критичне мислення та аналітичні підходи. В Данії найголовнішим завданням є становлення соціально адаптованої особистості, яка усвідомлює місце свого покоління в контексті історії. Тому головною метою викладання історії визначається залучення учнів до загальноєвропейської культурної спадщини [1, с.19].

Значно інша специфіка в країнах Східної Європи, оскільки, це країни, які довгий час не мали своєї національної держави, це молоді країни, в яких проходять державотворчі націєтворчі процеси. У них при визначенні мети викладання історії в школі покладаються відчутні акценти на виховання патріотизму і національної ідентичності [1, с.19]. Країна, котра зіткнулася з схожими проблемами, що й українські методисти - це Російська Федерація. В російській історичній дидактиці стосовно визначення мети і завдань сформувався два основних підходи. Один із них репрезентували співробітники лабораторії навчання історії ІНД змісту і методів навчання Л.М. Алексашкіна, Г.В. Клокова, А.П. Колосов. Він являє собою оновлену радянську концепцію історичної освіти, метою якої є формування всебічно розвинутої, соціально активної особистості, яка прилучилася до загальнолюдських цінностей, досягнень світової культури, приймає ідеали соціалізму, гуманізму і демократії. Другий підхід відстоювали науковці МДУ та вчителі М.О. Бойцов, М.А. Маслін, І.Е. Уколова, О.П. Швирьов, Т.Н. Ейдемман. Вони акцентують увагу на тому, що основною метою викладання історії в школі має бути розвиток особистості учня на основі знань минулого й уміння орієнтуватися у важливіших досягненнях світової культури. Першочерговим завданням вони вважають формування творчого мислення, здатності критично аналізувати минуле та сучасне, робити власні висновки на основі самостійного вивчення історичних джерел [2, с. 28].

Серед російських методистів існує і третій погляд, ідентичний меті в Данії і Швеції. Його методисти пов'язують з соціальною адаптацією та ідентифікацією учнів. Представники даного підходу Б.Д. Богоявленський та К.Г. Митрофанов у своїй статті «Преподавание истории: старые вопросы, новые подходы, вечные проблемы» виділили так: метою є – «дати можливість усвідомити себе суб'єктами історичного процесу», «формування соціальної ідентичності». Мета виражається у таких завданнях: «освоєння духовних цінностей, набуття досвіду самовизначення; розуміння закономірностей і зв'язків в історичному розвитку; освоєння основних способів і технологій роботи історика; вироблення суб'єктивних етичних і естетичних критеріїв відношення до світу і його розвитку» [3, с. 36]. Інші автори цієї течії стосовно мети навчання виділили такі погляди: «соціальна адаптація особистості за допомогою засвоєння досвіду людства» (В.І. Уколова); «допомогти школяру знайти своє місце у багатолічному світі, збудити інтерес до активної життєтворчості, безконфліктного існування в соціумі» (І.А. Мішина, Л.М. Жарова) [2, с. 29].

В українській історичній дидактиці проблеми визначення мети і завдань почали розроблятися на початку 90-х рр. ХХ ст. Дослідник В. Сотниченко визначає такі проблеми:

- відсутність механізмів визначення цілей і завдань навчання;
- несформованість стратегічного курсу історичної освіти;
- невизначеність основних параметрів продукту шкільної історичної освіти;
- відсутність основних механізмів реалізації продукту історичної освіти на практиці [12, с. 3].

Звертаючись до цих зауважень, потрібно проаналізувати той доробок, який було зроблено українськими методистами за двадцять років незалежності. При визначенні концептуальних засад шкільної історичної освіти О.Савченко розробив періодизацію, він поділяє 90-ті роки на кілька етапів, які пов'язує з підготовкою й прийняттям важливих освітніх програмних документів і законів. Серед них:

І. Перша половина 90-х рр. ХХ ст. – позначався розробкою «Концепції гуманітаризації загальної середньої освіти» (С. Гончаренко, Ю. Мальований) та Державної національної програми «Освіта» (Україна ХХІ століття);

ІІ. Друга половина 90-х рр. ХХ ст. – міцно пов'язаний з підготовкою й прийняттям Законів «Про освіту», «Про загальну середню освіту»;

ІІІ. З 2000 р. – етап формування системи поглядів на мету, завдання, принципи, зміст та структуру шкільної історичної освіти, які впливають з проекту Концепції 12-річної загальної середньої освіти [1, с. 18].

У проєкті «Концепції загальної історичної освіти в Україні» (Р. Пастушенко) метою історичної освіти визначається формування історичної свідомості. У даній концепції визначаються такі завдання:

- пізнання історичного шляху людства, українського народу, тобто оволодіння таким обсягом наявного соціального та духовного, морального досвіду, який суспільство вважає мінімальним для розуміння цілей і мотивів людських вчинків;

- історична свідомість формується під впливом таких чинників, як традиції, перекази, ціннісні установки, провідні ідеї;
- вироблення вміння бачити неповторні події, виявляти взаємозв'язки між історичними фактами, дію історичних закономірностей;
- створення можливостей осмислювати людські взаємини для поповнення, збагачення учнем особистої системи духовних цінностей, суспільно-політичних переконань;
- створення можливостей усвідомити нерозривні зв'язки між поколіннями українців та власну єдність з ними [6, с. 1-2].

Схожі погляди стосовно мети і завдань шкільної історичної освіти висловила Л. Калініна.

З початком ХХІ століття відбувається формування системи поглядів на мету, завдання, принципи, зміст та структуру шкільної історичної освіти.

Початок цьому процесові було дано у проєкті Концепції 12-річної загальної середньої освіти. Першим розробив концепцію О. Удод. Вона була опублікована на сторінках журналу «Історія в школах України» й дала поштовх для подання пропозицій до концепції та розробки методистами своїх проєктів концепції. В даному проєкті автор подав власний погляд, який в основному зводиться до трьох складових – це історичне знання, розвиток історичного та критичного мислення, виховання громадянина [5, с. 9-10]. Після подання даного проєкту розпочався процес розробки та публікацій ряду інших концепцій. Свою власну концепцію подали викладачі Львівського національного університету ім. Івана Франка (О. Вінниченко, М. Мудрий, Р. Пастушенко, Р. Сирота) вони визначають – «готувати молодь до творчого сприйняття і розвитку національних і світових культурних надбань, до активної участі в громадському житті суспільства». Автори визначають такі завдання: ознайомлення учнів з історією рідного міста (села), регіону, країни. Європи і світу; пробудження інтересу в учнів до минулого й сьогодення людства; розуміння основних засад функціонування суспільства; формування вмінь відбору фактів, подій, процесів, які мали вплив на цивілізаційно – культурний розвиток світу, а також умінь їх аналізу та інтерпретації; формування гуманістичних якостей у молоді: людяності, поваги до чужої думки, людської гідності, культури спілкування, цивілізованою співжиття, заперечення пропаганди насильства [4, с. 10].

Розробники концепції з Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова визначають «головною метою навчання історії в школі є усвідомлення підростаючим поколінням історії людства, місця та ролі історичному розвитку України та світової цивілізації, осмислення історичного процесу». Завданнями шкільної історичної освіти є: «сприяння розвитку історичної свідомості, системного мислення, виховання національної свідомості, формування власної точки зору та критичного ставлення до інформації» [8, с. 7]. Свій власний варіант концепції подали представники Запорізького державного університету (Ф. Турченко, В. Космина). Автори визначають мету, як «формування соціально компетентного й активного громадянина України, який був би здатний самостійно

й відповідально визначати свій життєвий шлях, і в якого патріотизм і ґрунтовне знання історії й культури українського народу поєднувалося б з глибоким розумінням історії й культури інших культур і народів. Країн, цивілізацій» [9, с. 2].

Наступний проект, який було розроблено Луганським державним педагогічним університетом ім. Т. Шевченка (розробник О. Турянська). Автор виділила не мету і завдання, а цілі історичної освіти. На її думку, «цілі історичної освіти поділяються на стратегічні і тактичні» [10, с. 14].

Також свій погляд на те, якою має бути Концепція шкільної історичної освіти подали викладачі Південно-Українського регіонального інституту післядипломної освіти (І. Мішина, Л. Жарова). Автори виділили мету навчання, що полягала у «створенні засобами освітньої галузі умов для становлення людини, здатної гідно існувати в реаліях світу ХХІ століття, громадянина і патріота України та водночас людини із широким планетарним мисленням». Завдання історичної освіти висвітлюються у таких життєвих компетенціях: особистісно-життєві, соціалізуючі, комунікативні, інтелектуально-інформаційні [11, с. 10].

На зразок моделі історичної освіти у Франції в Україні було також розроблено концепції громадянської освіти. Перша з яких була публікована у 2000 році на сторінках журналу «Історія в школах України».

Свій погляд на вирішення зазначених проблем подають О. Пометун і Г. Фрейман. Вони визначають головну мету, «як створення оптимальних психолого-педагогічних умов для інтелектуального розвитку, саморозвитку та становлення особистості учня, як суб'єкта історичного розвитку, громадянина-патріота, який керується своїми загальноприйнятими нормами та цінностями». Реалізувати її можливо, на їхню думку, шляхом: набуття школярем ключових предметних компетентностей; виховання повноправного громадянина – патріота України, формування самосвідомості та власної ідентичності; засвоєння школярами загальнолюдських та національних цінностей; опанування молоддю базових знань про основні явища, події, процеси, тенденції в історії України та світу; розвиток історичного, критичного та творчого мислення учнів; розвиток інтересу учнів до історії, як до сфери знань і як до предмету; розвиток загальної культури учнів, долучення їх до духовних і культурних надбань українського та інших народів [7, с. 12-13].

Серед проектів найновішим є «Концепція та програми викладання історії України в школі», розроблений під керівництвом Н. Яковенко.

Аналізуючи вище перераховані підходи до визначення мети і завдання можна зазначити, що в Україні за весь час незалежності активно розглядалися питання концепції шкільної історичної освіти. Методисти подавали власні підходи щодо мети і завдань, які б відповідали потребам суспільства і йшли у ногу з світовими освітніми тенденціями.

На нашу думку, метою шкільної історичної освіти має стати - формування історично і національно свідомої, політично грамотної особистості, в основі якої має стати розвиток в учнів мислення (історичного, критичного та творчого) людини, що має власну думку та відстоює її індивідуальність, якій неможливо щось нав'язати. Завданнями, при цьому має стати:

- розвиток історичного, критичного та творчого мислення, умінь

формулювати і відстоювати власну думку (все це має відбуватися на основі вивчення історії і набуття навичок самостійно пояснювати причини історичного явища й аналізувати причини, його наслідки, бачиш історичні процеси під різними кутами зору);

- виховання політично грамотного громадянина України (виховувати на історичних прикладах патріотичну, громадянську й морально-етичну позицію людини);
- засвоєння загальнолюдських та національних цінностей.

Список використаних джерел та літератури:

1 Баханов К.О. Проблема визначення мети і завдань шкільної історичної освіти / Костянтин Баханов // Історія в школах України. – 2001. – №6. – С.18.

2. Баханов К.О. Проблема мети і завдань шкільної історичної освіти в сучасній російській дидактичній літературі / Костянтин Баханов // Історія в школі. – 2001. – №5. – С. 28.

3. Богоявленский Б.Д. Преподавание истории: старые вопросы, новые подходы, вечные проблемы / Б.Д. Богоявленский, К.Г. Митрофанов // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 3. – С. 36.

4. Вінниченко О. «Львівська ініціатива» (Концепція єдиного курсу історії в 12-річній школі) / О. Вінниченко, М. Мудрий, Р. Пастушенко, Р. Сирота // Історія в школах України. – 2004. – №8. – С. 10.

5. Концепції історичної середньої загальноосвітньої 12-річної школи / О. Удод // Історія в школах України. – 2001. – №2. – С. 9-10.

6. Пастушенко Р. Концепції загальної історичної освіти в Україні (проект) / Р. Пастушенко // Історія України. – 1999. – №4. – С. 1-2.

7. Пометун О. Сучасні цілі та завдання шкільної історичної освіти в Україні / О. Пометун, Г. Фрейман // Історія України. – 2006. – № 19. – С. 12-13.

8. Проект концепції історичної середньої загальноосвітньої 12-річної школи (Одеський національний університет ім. І.І. Мельникова) // Історія в школах України. – 2001. – №6. – С. 7.

9. Проект концепції історичної середньої загальноосвітньої 12-річної школи (Запорізький державний університет) // Історія в школах України. – 2001. – №6. – С. 2.

10. Проект концепції історичної середньої загальноосвітньої 12-річної школи (Луганський державний педагогічний університет ім. Т.Шевченка) // Історія в школах України. – 2001. – №6. – С. 14.

11. Проект концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (Південно-Український регіональний інститут післядипломної освіти) // Історія в школах України. – 2002. – №1. – С.10.

12. Сотниченко В. Формування цілей та завдань шкільної історичної освіти через призму європейського досвіду / Володимир Сотниченко // Історія в школах України. – 2007. – №8. – С.3.

В статтє делается попытка проанализировать цели и задачи основных концепций школьного исторического образования в Украине и срав-

нить их с опытом других европейских стран.

Ключевые слова: *школьное историческое образование, концепция развития образования, цель и задания образования.*

УДК 343.25(477)

А. Котляр,
студентка I курсу

*Науковий керівник: А.А. Лубчинський,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії Росії і спеціальних історичних дисциплін*

ПРОБЛЕМАТИКА СМЕРТНОЇ КАРИ ЯК ЕЛЕМЕНТА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглядається питання проблематики смертної кари як виду кримінального покарання в Україні.

Ключові слова: *смертна кара, законопроект, Кримінальний кодекс України, відповідальність.*

Актуальність теми обумовлена періодичним зверненням до питання про повернення смертної кари, як виду кримінального покарання, у законодавство України на фоні постійної динаміки аморальності скоєння злочинів. Важливою причиною симпатії пересічних громадян до відновлення смертної кари є соціальна та правова незахищеність населення. Це підриває авторитет влади серед громадян країни. Українське суспільство вимагає не тільки посилення відповідальності за злочинні дії, скільки її невідворотності. В даному випадку ми виступаємо за наявність в державі сили права, а не права сили і адміністративного впливу.

Метою роботи є обґрунтування доводів, щодо відсутності необхідності відновлення смертної кари в законодавстві України.

Набувши членства в Раді Європи у 1995 р., Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи, одним з яких стало запровадження мораторію на смертну кару. У зв'язку з цим, у 2000 р. Верховна Рада внесла зміни в Кримінальний кодекс України, якими остаточно вилучила поняття «смертна кара» з офіційного списку кримінальних покарань України. Однак сьогодні дедалі частіше підіймається питання про відновлення даного виду відповідальності в Україні. Починаючи з 2010 р. нардепи компартії активно лобіюють законопроект «Про внесення змін до деяких законів України (щодо посилення кримінальної відповідальності за певні злочини)» [5], що спричинив неоднозначне ставлення громадян України.

Проблема смертної кари в цілому має відображення у публікаціях зарубіжних та вітчизняних науковців. Зокрема, заслуговують уваги дослідження амери-

канського та німецького вчених Ісака Ерліха [1] та Ернеста Ван ден Гаага [2]. Серед українських юристів можна відзначити дисертаційне дослідження Л.В. Діденко «Інститут смертної кари в Україні» [12]. Загалом феномен смертної кари розглядається не тільки вченими-юристами, а й істориками та публіцистами [11]. Сам же український законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо впровадження смертної кари як виду покарання)» був розроблений П.М. Симоненком, І.В. Алексеевим та І.Г. Калетніком [5]. Сьогодні доцільність смертної кари досліджується рядом соціологічних структур, зокрема соціологічною компанією «R&B Group» [3], проти смертної кари виступає міжнародна організація «Amnesty International» [4].

Нині дві третини країн світу законодавчо або на практиці відмовились від застосування смертної кари. Смертну кару цілком скасували 96 країн; за всі злочини, окрім особливих обставин – 9; вищу міру покарання на практиці скасували 34 країни [6, с. 82]. Натомість у 58 державах вирішили зберегти. Однак, за даними правозахисної організації Amnesty International, у 2011 р. лише у 10% країн світу, у 20 зі 198, виконувались смертні вироки. Торік у Ірані людей страчували за гомосексуалізм; за богохульство у Пакистані; за чаклунство в Саудівській Аравії; за торгівлю людськими кістками – у Республіці Конго [4]. У кількох країнах продовжують страчувати наркоторгівців.

Смертна кара посідає чинне місце в українській історії, зокрема найактивніше вона практикувалася у роки перебування держави в складі Радянського Союзу. Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. не внесли смертну кару до системи покарань, а виокремили самостійною статтею «як виняткову міру покарання», аж до її скасування [8, с. 533-534].

Упродовж 1990-2000 рр. в Україні смертна кара існувала «як виняткова міра покарання» у вигляді розстрілу. Спочатку на виконання таких вироків було накладено мораторій [9, с. 73]. Смертна кара встановлювалася за особливо небезпечні злочини проти держави, проти життя, правосуддя, за воєнні злочини (в умовах воєнного стану чи бойових обставин). Рішенням Конституційного Суду України № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 р. визнано, що смертна кара суперечить Конституції України. Остаточо як вид покарання її скасовано у 2000 р. [10, с.16]. Кримінальним кодексом України 2001 р. уже не передбачено смертної кари як виду покарання.

До речі, під час прийняття рішення Конституційним Судом України про скасування смертної кари між його судьями точилися досить гострі дискусії. Зокрема, вагомі і юридично обґрунтовані контраргументи не раз наводив суддя О. Мироненко. У своїй статті «Відміна смертної кари – плід юридичної еквілібристики» він писав: «Як суддя цього поважного державного органу, я не пропустив жодного засідання суду. Не раз обґрунтовував і ставив на голосування власне правове бачення проблеми, вносив пропозиції щодо її розв'язання, покладав надію, що мені буде надана передбачена законом можливість довести свою позицію до відома юридичної громадськості та народу України» [7, с. 3].

Смертна кара не є стовідсотковою гарантією запобігання умисним убивствам. Але те, що вона зберігає абсолютне право на життя значної кількості

людей, є незаперечним. Дослідження американського вченого Ісака Ерліха спонукали його до висновку, що «одна додаткова страта на рік... могла дати такий результат, як зменшення кількості вбивств на 7–8 випадків» [1, с. 10]. Інші дослідники підтвердили результати Ерліха. Зокрема, Ернест Ван ден Гааг у статті «На захист смертної кари: практичний і моральний аналіз» пише, що «смертної кари бояться найбільше від усіх покарань, бо вона: 1) не просто необоротна, як і більшість інших покарань, а остаточна; 2) прискорює подію, що, на відміну від болю, нужди та ушкоджень, унікальна в кожному житті і про неї ще ніхто не повідомляв [2, с. 51]; 3) коли смерть призначають як навмисне покарання іншій людині, вона означає цілковиту втрату людської солідарності [2, с. 54]. Суспільство відкидає засудженого, вважає, що невігдно поділяти з ним своє життя. Таке цілковите відкидання посилює природний страх перед відлученням і страх перед знищенням. Маргінальний стримувальний ефект страт залежить саме від цих рис, і так само й моральне виправдання смертної кари, незважаючи на жодний стримувальний ефект» [2, с. 68].

Серед частини народних обранців новообраний склад Верховної Ради має переглянути межі кримінальної відповідальності за умисно тяжкі злочини. Однак питання впровадження смертної кари в Україні займає досить суперечливу позицію. Починаючи з 2010 р. депутати від комуністичної партії намагались узаконити розстріли уже двічі. Але невдало. У 7-му скликанні депутати черговий раз намагатимуться «протиснути» даний законопроект, який зазнав певного редагування. Автори пропонують розстрілювати виключно бандитів, терористів, серійних вбивць, представників наркобізнесу у віці від 18 до 65 років. Суттєвим аргументом голова компартії називає економічні витрати на довічно ув'язнених осіб, яких за останніми даними нараховується 1810 чол. Щорічно на їх утримання державою витрачається 9,4 млн. грн. П. Симоненко запропонував ці кошти використовувати більш доцільно – на пенсіонерів, інвалідів та ін. [5]. Вдень на одного ув'язненого держава витрачає 14 грн., а на утримання народного депутата 2039 грн. Щоденно лише комуністична фракція обходиться бюджету в 65 248 грн., а в рік 23 489 280 грн. Що ж стосується президента, то за різними даними щоденно його утримання становить 1 360 000 грн., у рік ця сума досягає 489 600 000 грн. [3]. Тому на фоні даних витрат економія 9,4 млн. грн. не суттєва. Ще одним аргументом на захист впровадження смертної кари П. Симоненко називає практику країн Японії, Китаю та США, де в останній смертна кара законно діє у 33 штатах [3]. Однак, нардепом не зазначено, що в названих країнах, до ряду вище згаданих злочинів також додають корупцію, хабарництво та розкрадання держбюджету.

Якщо навіть і припустити можливість впровадження смертної кари, то по-перше, це суперечитиме 8-ми статтям Конституції України, в результаті чого доведеться піддати їх редагуванню. По-друге, це суперечить зовнішньополітичному проєвропейському вектору країни – це може перешкодити інтегративним процесам України до Європейської спільноти. Відсутність смертної кари є обов'язковою умовою перебування країни в Раді Європи. Протокол Європейської конвенції про права людини передбачає цілковите скасування страти. У випадку прийняття

Україною смертної кари, вона фактично перекиє собі і так не легкий шлях до Євроінтеграції, що стане не лише суттєвим кроком назад у розвитку економіки, а й погіршенням авторитету країни на міжнародній Європейській політичній арені. І найголовнішим суперечливим аргументом є недосконала судова система України. Рівень корумпованості країни настільки великий та впливовий, що всі діючі закони та нормативно-правові акти не мають перед ним сили.

Будучи дозволеною смертна кара і нині в Україні, мертвим уже був би і Максим Дмитренко, який 8 років провів за ґратами замість справжнього злочинця. В 2003 році його піддавали тортурам доти, доки він не зізнався у зґвалтуванні та вбивстві неповнолітньої дівчини, за що і був засуджений. І навіть попри те, що С. Ткач більше року тому сам зізнався в скоєному, що було підтверджено слідством і судовим рішенням, Дмитренко весь цей час залишався у в'язниці. Лише 13 березня 2012 р. Вищий Суд України визнав Дмитренка невинним і відпустили на волю [3]. Ще одним яскравим прикладом недосконаlosti української феміди є резонансна «справа Павличенків», ціною підтасовок з боку правоохоронних органів, на думку захисту та правозахисних організацій, є довічне ув'язнення Дмитра Павличенка та 13 років позбавлення волі для його сина Сергія.

Згідно з даними міжнародної правозахисної організації Amnesty International, найчастіше смертна кара умисно застосовується до незахищених груп населення [4].

Чинний політичний режим в Україні на практиці демонструє вибірковість судової системи та її заангажованість. Безкарність можновладців та наближених до них людей у нашій країні стало нормою, тому у такому випадку про законність рішення судів варто й говорити. Якщо ж у США, судочинство є незалежним та неупередженим, і після ухвали смертного вироку його виконують протягом 5-10 років, аби уникнути судової помилки та дати можливість засудженому право на захист, презумпцію невинуватості, оскарження, помилування тощо, то в українському варіанті такого законопроекту цього не гарантується.

Бажання нардепів компартії узаконити розстріли є ніщо інше, як підтримка власної ідеології та намагання повернути певні пережитки радянської системи. Розроблений ними законопроект не може повністю гарантувати соціальну захищеність громадян та зниження рівня злочинності, адже стративши одних «злочинців», тим самим з'являться інші – люди, які приводитимуть вирок у виконання. Не має жодної гарантії, що вони позбавлятимуть життя виключно злочинців і не становитимуть загрози пересічним громадянам.

З кожним роком все більше громадян стають прихильниками запровадження смертної кари. Це зумовлено надмірною жорстокістю та аморальністю скоєння злочинів. Також важливим чинником схильності до запровадження смертної кари є зростаюче відчуття незахищеності громадян. У частини населення діяльність правоохоронних органів не викликає довіри, виникають думки про еміграцію.

Відповідно до проведеного нещодавно опитування R&B Group, 45% українців «за» відновлення в Україні смертної кари. «Проти» цього рішення

виступили 43% респондентів [3]. Найбільша кількість противників смертної кари проживає на заході України (54%), прихильників смертних вироків найбільше на півдні-сході (48%) та у центрі (46,5%) [3].

На сьогодні проблема злочинності в Україні полягає не в необхідності впровадження смертної кари, як виду кримінального покарання, а насамперед, у виконанні чинного Кримінального кодексу. За умов дотримання законів та правових норм, рівень злочинності можна суттєво зменшити. Головною перешкодою цьому є значний рівень корупції, який впливає на всі сфери політичного життя. Саме корумпованість судової системи, пенітенціарних служб унеможливує навіть припущення про впровадження смертної кари. До того ж Україна є правовою, демократичною державою, що конституційно гарантує природне право людини на життя та соціальну захищеність кожного свого громадянина.

Список використаних джерел та літератури:

1. Erlich. The Deterrent Effect of Capital Punishment // Amer. Econ. Rev. – 2001.
2. Van den Haag E. In Defence of the Death Penalty: A Political and Moral Analysis / Van den Haag E. // Criminal Bulletin. – 1999. – Т. 14. – С. 51-68.
3. R&B Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/>.
4. Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amnesty.org/>.
5. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua>.
6. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина / П.С. Матишевський. – К.: Юрінком Інтер, 2005.
7. Мироненко О.М. Відміна смертної кари – плід юридичної еквілібристики / О.М. Мироненко // Вісті – 2000. – 18 січня.
8. Музика А.А. Смертна кара / А.А., Музика, В.М. Пуйко // Юридична енциклопедія. Т.5. – К., 2004. – С. 533-534.
9. Остапенко О.І. Кваліфікація адміністративних правопорушень: Навч.-практ. посіб. / О.І. Остапенко. - Л., 2010. - С.73.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1. – С. 16–21
11. Мельгунов С.П. Красный террор в России / С.П. Мельгунов. – Москва, СП «Рiсco», «P.S.», 1990 р. – 208 с.
12. Діденко Л.В. Інститут смертної кари в Україні: автореф. дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.13 «Правові проблеми політичних інститутів та процесів» / Л.В. Діденко. – Одеса, 2001. – 20 с.

Article talks about the problems of the phenomenon of the death penalty as a form of criminal punishment in Ukraine.

Keywords: *death penalty, bill, Criminal Code of Ukraine, responsibility.*

Mariia Domina
Shanghai Jiaotong University
M.A. student
Department of "China's Politics and Economics"
Regional Coordinator for Ukraine, Belarus,
Russia, Belgium, the Netherlands, Luxemburg,
Denmark for School of International and
Public Affairs (SIPA) of Shanghai Jiaotong University

М. Дьоміна,
студентка магістратури
Шанхайського Транспортного університету
Кафедра "Політики та економіки Китаю"
Регіональний координатор для України,
Білорусі, Росії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу,
Данії при Інституті Міжнародних та
Суспільних справ Шанхайського
Транспортного університету

ЯКІ ПЕРСПЕКТИВИ КИТАЮ НА ШЛЯХУ ПЕРЕТВОРЕННЯ У НАДДЕРЖАВУ?

Китай вступив у 21 століття у своєму найкращому становищі, яке він переживав за період з середини вісімнадцятого століття. Тривалий період внутрішньої корозії і зовнішньої експлуатації поступився місцем динамічному оновленню та національному відродженню. Віковий пошук багатства, влади і міжнародного визнання, обіцяє увінчатись успіхом у найближчий час. Зростаючий політичний, економічний та військовий вплив Китайської Народної Республіки (КНР) заслужив своє визнання в якості «старшого брата» в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та зростаючої наддержави в найближчі роки. Однак, все ще суперечливим являється питання про те, чи підйом Китаю обіцяє бути дружньою перспективою або втіленням загрози на політичній арені.

У статті розглянуто вплив новини про «підйом Китаю» на світову громаду. Даний аналіз став можливий за допомогою використання інформації, отриманої від даних відомого центра опитування. Акцентуючи увагу на такому важливому питанні, як підйом Китаю, у статті досліджуються також контаргументи з цього приводу про власне «загрозу Китаю». Проведена оцінка впливу проблем, з якими стикається КНР на шляху становлення як великої держави у світі, та як ці проблеми можуть бути трансформовані у найближчому майбутньому. Хоча багато аспектів щодо майбутнього напрямку державної політики Китаю залишаються невизначеними, стаття висуває припущення щодо того, який вони будуть набувати вигляд протягом наступних років.

Ключові слова: смертна кара, законопроект, Кримінальний кодекс

України, відповідальність.

Ключові слова: *Китай, політична загроза, «мирний підйом», тенденції, прогноз, політична арена, Маоїзм, нео-Ленінізм, наддержава*

Китай вступив у 21 століття у своєму найкращому становищі, яке він переживав за період з середини вісімнадцятого століття. Тривалий період внутрішньої корозії і зовнішньої експлуатації поступився місцем динамічному оновленню та національному відродженню. Віковий пошук багатства, влади і міжнародного визнання, обіцяє увінчатись успіхом у найближчий час. Зростаючий політичний, економічний та військовий вплив Китайської Народної Республіки (КНР) заслужив своє визнання в якості «старшого брата» в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та зростаючої наддержави в найближчі роки. Однак, все ще суперечливим являється питання про те, чи підйом Китаю обіцяє бути дружньою перспективою або втіленням загрози на політичній арені.

У статті розглянуто вплив новини про «підйом Китаю» на світову громаду. Даний аналіз став можливий за допомогою використання інформації, отриманої від даних відомого центра опитування. Акцентуючи увагу на такому важливому питанні, як підйом Китаю, у статті досліджуються також контраргументи з цього приводу про власне «загрозу Китаю». Проведена оцінка впливу проблем, з якими стикається КНР на шляху становлення як великої держави у світі, та як ці проблеми можуть бути трансформовані у найближчому майбутньому. Хоча багато аспектів щодо майбутнього напрямку державної політики Китаю залишаються невизначеними, стаття висуває припущення щодо того, який вони будуть набувати вигляд протягом наступних років.

Ключові слова: *Китай, політична загроза, «мирний підйом», тенденції, прогноз, політична арена, Маоїзм, нео-Ленінізм, наддержава*

Протягом значного періоду історії людства Китай був більш розвинений, процвітаючий і цивілізований, ніж країни Заходу. Колосальний відрив Європи можна було спостерігати лише останні 500 років [5, с. 250-252]. Після тривалого застою, Китай почав свій підйом лише після того, як був прийнятий курс на політику економічних реформ всередині країни, та відкриття своїх кордонів для Заходу наприкінці 1970 і початку 1980-х років. Ден Сяопін хотів, щоб країна модернізувалась, стала заможною і могутньою, та нарешті оговталась від ексцесів і хаосу за часів Мао, кульмінацією чого являлась Культурна революція. Тим не менш, було зрозуміло, що це можливо лише за умови створення значного ринкового простору. Даний крок, у свою чергу, вимагав економічних зносин як з країнами-сусідами, так і з рештою світу. Отож було прийнято рішення долучитися до світової громади системи торгівлі, інвестицій та фінансів [12, с. 105-110].

Через те, що Китай ставав багатшим, сильнішим, та дані зміни відбувалися помітно швидко - світ почав говорити про підйом країни. Нині, західні інвестори вітають такі сильні економічні основи Китаю, зокрема: високий рівень заощаджень, величезний резерв робочої сили, і потужна трудова етика. Існування даних економічних пластів повністю виправдовує, на думку інвесторів, існуючі недоліки [10, с.717-720]. Люди світу бізнесу гово-

рять про те, що Китай одночасно являється найпотужнішим виробником та найбільшим ринком у світі. Приватні інвестиційні компанії нищпорять Піднебесною у пошуку придбань. Деякі з провідних фінансових установ світу, в тому числі Bank of America, Citibank, та HSBC, зробили мільярдні ставки на фінансове майбутнє країни шляхом придбання міноритарних пакетів акцій в контрольованих державою банків Китаю, хоча багато з них технічно являються неплатоспроможними. Аби не залишитися осторонь, кожен світовий автомобілебудівний гігант побудував або планує будівництво нових об'єктів в Китаї, незважаючи на заповнений ринок і зниження прибутків. [7, с.356] Лі Куан Ю, колишній прем'єр-міністр Сінгапуру, стверджує: «Неможливо робити вигляд, що це просто ще один великий гравець. Це найбільший гравець на сьогоднішній день. [5, с.255].

Деякі спостерігачі вважають, що Американська ера підходить до кінця, так як орієнтований на Захід світовий порядок замінюється тим, де домінує Схід. Історик Найл Фаргюсон стверджує, що криваве двадцяте століття стало свідком падіння Заходу та переорієнтації світу в сторону Сходу. [4, с.152]

Хоча якщо вдивитися глибше, то можна помітити, що за яскравими заголовками знаходяться фундаментальні слабкості, які вкорінилися в нео-ленінізмі КНР. На відміну від маоїзму, нео-ленінізм поєднує у собі однопартійне правління та державний контроль над ключовими секторами економіки з частковим допусканням ринкових реформ та відсутністю самоізоляції від світової економіки. Китай же за часів маоїзму проповідував елітаризм та покладався на відданість робітників та селян. Нео-ленінізм, у свою чергу, практикує елітизм та черпає підтримку у технократів, військових і поліції, кооптує нову суспільну еліту (професіоналів і підприємців) та іноземний капітал - все те, що відкидалось принципами маоїзму. Нео-ленінізм надав Комуністичній Партії Китаю (КПК) стійкості та гнучності, але водночас сприяв розвитку саморуйнівних сил (корупція тощо) [7, с. 360-362].

Спостерігаючи за теперішньою ситуацією, деякі люди стверджують, що Китай зазнає краху в недалекому майбутньому. Інші ж вважають, що ріст Китаю представляє серйозну загрозу для решти світу. Щого політологів, то вони розділились на тих, хто вбачає в КНР нетривалу супердержаву, та тих, хто запевняє, що ми вступаємо в епоху, коли Китай буде правити світом. [3, с.230] Результати нового опитування 38000 людей в 39 країнах, яке провів Pew Research Center, довели правдивість останніх. Серед усіх опитаних найбільш поширеною є думка про те, що Китай вже на шляху до статусу наддержави. Більшість респондентів лише в шести країнах із 39 вважають, що нинішній лідер – США, все-таки залишить за собою цю позицію. В цілому ж, результати опитування стверджують, що громадскість у всьому світі переконана у тому, що глобальний баланс сил переживає зміщення. Економічна міць Китаю знаходиться на підйомі, тому багато хто схиляється до думки, що врешті-решт Китай витіснить США як домінуючу державу. Все більша і більша кількість респондентів, як в Китаї, так і в США, згодні з даним твердженням. Статистика повідомляє, що двоє з трьох жителів Китаю передрікують, що їх країна зможе обігнати США, що на 8% вище показника 2008 року. Число американців, які погоджуються з таким тезисом, підскочило до 47%, тоді як в 2008 році

лише 11% опитуваних схилились до такого перебігу подій [9, с.1].

Отож, як можна зрозуміти концепцію підйому Китаю? Знаходиться КНР на шляху до перетворення у наддержаву чи світового ворога?

Останнім часом проти поняття «мирного підйому» було розвернуто контаргумент, згідно якого вважається, що підйом Китаю являється загрозою. Представляючи дану концепцію в Гарвардському університеті в 2003 році, прем'єр-міністр Китаю Вень Цзябао заявив, що в той час, коли євро-американські сили зростали через насильницьку імперську експансію, Китай сьогодні використовує науково-технічний прогрес, щоб вирішити проблеми ресурсів. У цьому і полягає суть просування Китаю шляхом мирного підйому та розвитку. [11] Стаття в популярному китайському журналі новин Ляован стверджує, що з початку 90-х, «теорія китайської загрози» озвучувалась у різних куточках світу задля паклювання іміджу Китаю. З появою «теорії мирного підйому» міжнародна суспільна думка раптом усвідомила слабкі сторони «теорії китайської загрози». Мирний підйом – це формула, яка резюмує суть внутрішньої політики та зовнішніх зв'язків Китаю. [6, с. 6]

Через те, що КНР являється членом багатосторонніх організацій, таких як Всесвітня торгова організація (ВТО) та Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Китай все більше розглядають як державу, яка використовує менш конфронтаційний, більш впевнений та конструктивний підхід по відношенню до вирішення регіональних та глобальних питань. [2, с.23-25]

Тим не менш, більшість науковців все-таки схилиється до думки, що Китай як наддержава – явище неминуче. Якщо так, то як цей підйом КНР відобразиться на глобальній економічній та політичній картині світу? І як буде виглядати зовнішня політика Китаю за таких умов?

Підсумовуючи розробки та підсумки китайських, російських та західних вчених, можна сформулювати чотири проблеми, які, так або інакше проявляючись вже сьогодні, в повному об'ємі постануть перед керівництвом країни:

1. Проблема збереження Китаєм в своїй зовнішній політиці балансу між стриманою політикою «країни, що розвивається» (якою КНР офіційно продовжує себе вважати) та активною наступальною політикою наддержави, яка зароджується. Поки невідомо чи буде це мати вигляд певного синтезу того та іншого, чи глобальний зовнішньополітичний менталітет нової світової держави повністю візьме гору.

2. Варіанти вирішення дилеми у стосунках із Заходом – коли, з одного боку, від економічної глобалізації Китай здобуває великі ресурси для реформування, а з іншого – стикається із наростаючим політико-ідеологічним тиском з боку Захода.

3. Можливості КНР і далі дистанціюватись від відомих пропозицій США щодо поділу світу (Group of Two (G2) тощо).

4. Залишається питанням і те, які ключові зовнішньополітичні інструменти знадобляться керівництву Китаю задля реалізації та просування концепції бувшого президента КНР Ху Цзинтао – створення «гармонійного світу» [8, с.31-33]

Важко не помітити, що в силу реформування та модифікацій ситуації на світовій арені, Китай змінює і свої погляди на певні речі, серед яких, зокрема,

можна виділити: проблему глобальної відповідальності в світі, ставлення Китаю до власного іміджу, та питання партнерства.

Торкаючись питання глобальної відповідальності, слід відмітити, що Китай, з огляду на свій економічний та політичний ріст, тепер не може ігнорувати рішень багатьох питань світового масштабу та дистанціюватись від них, як він це робив раніше. Однак китайське керівництво розглядає цю відповідальність перш за все через призму укріплення власної безпеки, незалежності та суверенітету. Іншими словами, активна участь в економічній глобалізації не повинна порушувати внутрішньої стабільності та внутрішніх пріоритетів успішного реформування та розвитку КНР [10, с.725-730].

Зміна іміджу КНР не залишається непоміченою ні всередині країни, ні поза її межами. Китай все більш рельєфно набуває рис майбутньої наддержави. Проектуючи успіхи внутрішніх реформ на динаміку змін обличчя Китаю, багато хто в світі сприймає КНР вже як сталу наддержаву або як країну, яка в найближчий час такою стане. Звідси і ідеологічні кампанії по роздуванню так званої «китайської загрози» яка періодично ініціюється в США та країнах ЄС. Незалежно від ступеню готовності Китаю до статусу «глобальної держави», головним пріоритетом в його стосунках з зовнішнім світом буде принцип збереження стабільності та балансу, відхід від загрози хаосу, чого б це йому не коштувало [4, с.146-148]. Що ж стосується ступеня та якості готовності до даного статусу – не дивлячись на величезну міць та феноменальні досягнення в реформуванні економіки, КНР, через низку параметрів соціально-економічного розвитку, поки не може, і в найближчий час не зможе вийти на рівень наддержави. Зокрема, згідно рівня ВВП на душу населення, Китай, на сьогоднішній день, не входить навіть в першу сотню країн світу. Другий об'єктивний критерій – воєнно-стратегічний потенціал. За даним показником Китай поки що не можна поставити на один рівень з провідними країнами світу, його потенціал на порядок менший, ніж у США та Росії. Навряд чи цей розрив можна буде ліквідувати в найближчий час. Третій показник, за яким Китай значно відстає – рівень соціальних стандартів життя населення (пенсійна система, охорона здоров'я тощо). Однак це відставання не означає, що Китай не ставить перед собою довгострокового амбіційного завдання стати наддержавою. Навпаки, сьогоднішні внутрішні проблеми мотивують його на їх швидке вирішення. Однак в КНР розуміють, що ні діюча американська, ні бувша радянська моделі для країни не підходять. Як буде виглядати Китай сьогодні точно не можуть сказати ні в самій країні, ні поза її межами. Тим не менш, зважаючи на нинішні процеси та явища, можна зробити попередні припущення.

Швидше за все, Китай ні ідеологічно, ні політично не буде орієнтований на глобальну зовнішню експансію, агресивність, створення нової «світової китайської імперії». В багатотисячній історії Китаю не закладено традицій створення світової імперії. Навпаки, китайська цивілізація особисто час від часу підпадала під зовнішні експансії (внаслідок таких набігів за Китаєм, зокрема, закріпились Внутрішня Монголія та Манчжурія (на сьогоднішній день провінція Хейлунцзян зі столицею у місті Харбін). Проглядається (вже сьогодні) значне посилення національно-патріотичної мотивації в країні. Од-

нак ця медаль має дві сторони. Перша, позитивна, - формування в китайському суспільстві об'єднуючої ідеї відродження китайської нації, яка породжує колосальну енергетику, згуртовує країну, дає перспективу великого майбутнього. Інша сторона медалі – формування досить небезпечних для китайського керівництва та Китаю в цілому націоналістичних настроїв та поглядів. Щодо керуючої вертикалі «КПК – держава - суспільство» то вона обіцяє залишитись незміною [1, с. 704-710].

Як уже було наголошено, змінюється ставлення Китаю до такого ключового дипломатичного інструменту як партнерство. Якщо раніше даний термін мав для всіх партнерів Китаю приблизно однакове значення (серед яких завжди трошки більше виділялась Північна Корея, через схожість у політичному направленні), то сьогодні у зовнішній політиці КНР явно проглядається диференційований підхід до держав в рамках певних моделей партнерств. Китайські політологи розподіляють держави-партнери КНР на 4 умовні групи.

За даною типологією на першому місці знаходиться російсько-китайське стратегічне партнерство та взаємодія, яке, як вважають в КНР, не підвладне часу, ідеологіям, та базується на єдності та близьких стосунках обох країн у ключових питаннях міжнародної політики.

Друга група китайських партнерів – Південна Корея, Бразилія, ПАР, Індія, Канада, Україна, Білорусія, Мексика, Аргентина та ряд інших держав. Даний варіант партнерства характеризується китайськими експертами як партнерські стосунки дружнього типу. З країнами цієї групи у Китаю немає конфлікту корінних інтересів, але є локальні (територіальні тощо) розбіжності.

У третю групу включені країни ЄС та АСЕАН. З ними у Китаю є багато спільних інтересів, однак існують і політичні розбіжності по деяким ключовим питанням та територіальні суперечки (з окремими країнами АСЕАН). Даний тип партнерства називають узгодженим, або координованим партнерством.

Нарешті, в четверту групу входять США та Японія, які, як відмічається, розглядають Китай в якості потенційного стратегічного противника. Через ряд довготривалих проблем, у КНР з обома країнами існують очевидні розбіжності, але водночас мають місце і важливі економічні та частково політичні (боротьба з тероризмом тощо) спільні інтереси. Цей варіант партнерства визначається як партнерство прагматичного типу [8, с.33-35].

Підсумовуючи все вище сказане, можна передбачити деякі тенденції поведінки КНР на політичній арені. Китай, все-таки, притримується практики подальшого зменшення ролі принципів «країни, яка розвивається» та посилення глобальних елементів «великої держави. Однак навряд чи можна говорити про повне перетворення КНР на наддержаву. Ху Анган у своїй книзі «Китай у 2020 році» стверджує, що процес імовірного становлення Китаю як наддержави у найближчі роки залишається невизначеним сценарієм, який ускладнюється внутрішніми та зовнішніми викликами. Китайська економіка на даний момент поступається лише економіці США. Як тільки ВВП КНР перевищить ВВП США - наслідки будуть значними [3, с.233-235]. Домінантною для китайського керівництва залишиться необхідність збереження ста-

більшості як всередині країни, так і поза її межами, що являється умовою подальшого реформування та розвитку КНР. Модель гармонійного світу, однак, обіцяє зберегти своє місце в інструментарії керівництва Китайської Народної Республіки. Політологи стверджують, що більш диференційованим буде підхід Китаю до тих чи інших країн у рамках сформованих моделей партнерства. Очевидно, що високий політичний формат роїсько-китайського стратегічного партнерства повністю збережеться. Не виключені нові витки напруження у стосунках з Японією, США, окремими країнами АСЕАН, особливо з приводу питань територіального розмежування в Південно-Китайському морі [10, с.732]. Всі припущення щодо місця Китаю на політичній арені майбутнього можуть знайти своє підтвердження або бути спростованими через якихось декілька років. Однак те, що Китай сьогодні являється одним із провідних гравців в політичному житті світу – беззаперечний факт.

Список використаних джерел та літератури:

1. Callahan William A., «How to understand China: the dangers and opportunities of being a rising power», Review of International Studies, Volume 31, Issue 04, October 2005, pp. 701-714.
2. Evan S. Medieros, Fravel M. Taylor, «China's New Diplomacy», Foreign Affairs, Volume 82, Number 6, 2003, pp. 23-35.
3. Hu Angang, «China in 2020: A New Type of Superpower», Washington DC, Brookings Institute Press, 2011.
4. Ikenberry John G, «The Rise of China and the Future of the West», Foreign Affairs, Volume 87, Number 1, January 2008, pp.140-155.
5. Kristof Nicholas D, «The Rise of China», Foreign Affairs, Volume 72, Number 5, November 1993, pp.248-265.
6. Ling Dequan, «Explaining 'Peaceful rise'» Liaowang, 5, 2 February 2004, p.6-9
7. Pei Minxin, «The dark side of china's rise», Foreign Policy, Volume 153, March 2006, pp.350-368.
8. Richard Rosecrance, «Power and international relations: the rise of China and its effects», Harvard University, International Studies Perspectives, Volume 7, 2006, pp. 28-40.
9. Riley Charles, «China seen surpassing U.S. in superpower shift» CNNMoney, July 2013 [<http://money.cnn.com/2013/07/18/news/economy/china-us-superpower/index.html>].
10. Waldron Arthur, «The rise of China: military and political Implications», Review of International Studies, Volume 31, Issue 04, October 2005, pp 715 – 733.
11. Wen Jiabao, «Turning Your Eyes to China», Speech at Harvard University, 10 December 2003.
12. Zhang Yongjin, «China in International Society since 1949», Basingstoke, Macmillan, 1998, pp. 102-125.

China entered the 21st century in the best position it has experienced since the mid-eighteenth century. The prolonged period of internal corrosion and external exploitation has given way to dynamic renewal and national rebirth. The century-old search for wealth, power, and international recognition is promised to be crowned with success

very soon. The growing political, economic, and military influence of the People Republic of China (PRC) has earned its acceptance as a regional “big brother” in Asia-Pacific, and a rising superpower in the nearest years. However, it is still a contradictory question whether the rise of China is promised to be a friendly perspective or an embodiment of a threat in the political arena.

The article examines the impact of the news about “rise of China” on the world’s society. This is realized with the help of the data gathered from the respectful survey center. Focusing on the significant topic of China rise, the paper also examines its counter arguments of “China’s threat”. The article assesses the impact of challenges that PRC faces on the way to becoming a great power in the world and how this challenges can be transformed in the nearest future. Although much uncertainty remains concerning the future direction of government policies, the paper brings forward assumptions as to how they will look like within the next years.

Key words: China, political threat, “peaceful rise”, tendency, forecasting, political arena, Maoism, neo-Leninism, superpower.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	3
Аксєрова А. Вплив дзен-буддизму на бусідо.....	4
Хаснуліна А. Особливості литовського панування на українських землях у другій половині XIV - на початку XV ст.....	11
Дмитрук А. Інститут Магдебурзького права на Поділлі.....	16
Марціник М. Цехи міста Кам'янця-Подільського в XVI-XVIII ст.....	21
Мацьков О. Створення антипольської коаліції (друга половина 1656 - осінь 1657 рр.).....	26
Вербицький С. Перший Чигиринський похід.....	33
Родак В. Перша англо-афганська війна (1838-1842 роки).....	40
Жук В. Статус жінки в період європейської модернізації (в кінці XIX - на початку XX ст.).....	50
Рендюк В. Форми і методи діяльності Подільського губернського жандармського управління у роки Столипінської реакції (1907-1914 рр.).....	54
Солодка Л. Діяльність Михайла Грушевського в травні 1918 - березні 1919 рр.	58
Пагор В. Матеріали з історії вищої медичної освіти в одному з фондів ЦДАВО України (1920-ті рр.).....	64
Комарова О. Життя та діяльність відомого українського кооператора Віктора Доманицького у еміграції (1922-1962 рр.).....	67
Сковрцова І. Сільські клуби Вінничини 1945-1991 роках.....	74
Давлюк О. Тетяна Фролова: штрихи до портрету.....	77
Яблонська Д. «Відкриття» Японії та його наслідки для країни.....	81
Марчук О. Заключний документ Віденського конгресу: формування «нової Європи».....	86
Бойко Т. Єва Перон: шлях у велику політику.....	90
Слободян І. «План Шумана» - перший крок на шляху європейської інтеграції.....	95
Топункова А. Арабо-ізраїльська війна 1948-1949 рр. та її наслідки.....	100
Бучковський О. Проблема ідеології комунізму на II Ватиканському Соборі.....	104
Скотинянська С. Перший період «культурної революції» в Китаї та його наслідки (1966-1969 рр.).....	113
Пиріг І. Образ української держави (Гетьманщини) в шкільних підручниках з історії для 8 класу.....	118
Мандибуря Л. Мета і завдання шкільної історичної освіти: пошуки та підходи.....	122
Котляр А. Проблематика смертної кари як елемента кримінальної відповідальності в законодавстві України.....	128
Дьоміна М. Які перспективи Китаю на шляху перетворення у наддержаву?.....	133

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

СТУДЕНТІВ ТА МАГІСТРАНТІВ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Випуск 10
